Mirko Kovač

ELITA GORA OD RULJE

POLEMIKA

12

Mirko Kovač

Elita gora od rulje

polemika

Fraktura

Hamsunova zvijezda

1. Pisac kojega su voljeli pisci

Henry Miller navodi sto knjiga koje su utjecale na njega; tu je i deset autora koji su utjecali ne samo jednom knjigom nego cjelokupnim svojim djelom, a među tih je deset izabranih Knut Hamsun. “U onim godinama o kojima sam već govorio, kad sam rastavljao svoje najdraže pisce na dijelove ne bih li otkrio tajnu moć njihovih čari, prvenstveno sam se usredotočio na Hamsuna”, piše H. Miller u svojoj autobiografskoj prozi *Knjige mog života*. U *Dictionnaire des litteratures* (Pariz, 1968.) Philippe van Tieghem za Knuta Hamsuna kaže da je “jedan od najvećih pisaca svih vremena”, a Maksim Gorki nazvao je njegove junake iz romana *Skitnice* “gospodarima svijeta”. Thomas Mann, koji je o sebi imao visoko mišljenje, svojega je suvremenika Knuta Hamsuna proglasio najvećim živim piscem. U svojoj autobiografskoj knjizi *Ljubav i egzil* Isaac Bashevis Singer kaže na jednom mjestu: “Moja najveća ljubav bio je Knut Hamsun.” Singer je s njemačkog i poljskog preveo *Pana* na hebrejski, a za jedno izdanje *Gladi* napisao je predgovor. Kada je emigrirao u Ameriku, u torbi je nosio samo nekoliko najdražih knjiga, među njima i Hamsunova *Pana*. “Taj je roman pravo remek-djelo”, rekao je Singer. “Hamsunova je veličina u tome što je ljubav opisivao kao neprekidni sukob. U *Panu* se dvoje ljudi, Thomas Glahn i Edvarda, danomice bore za ljubav, vode pravi rat. Rat ljubavi Hamsunova je glavna tema.”

Njemački pisac Gerhart Hauptmann, dobitnik Nobelove nagrade, pišući o *Panu*, rekao je da se taj roman "zasigurno može ubrojiti među najveće ljubavne poeme svih vremena." A kontroverzni njemački pjesnik Gottfried Benn, nakon čitanja autobiografske proze Knuta Hamsuna *Po zaraslim stazama*, posljednje knjige što ju je slavni autor napisao u svojoj devedesetoj godini, doživljava tog čarobnjaka kao "ostarjelog lava koji iz svog kaveza prezirno gleda posjetitelje zoološkog vrta, a kada među njima nanjuši nekog odvjetnika ili liječnika, pljune kroz rešetke na tu stranu".

U knjizi *Kolos iz Maroussija* Henry Miller piše o svojem putovanju u Grčku i odmah na početku knjige opisuje susret na brodu s jednim Grkom, studentom medicine s kojim je do tri ili četiri sata ujutro razgovarao o Knutu Hamsunu. Henry Miller piše: "Tako sam doznao da Grci luduju za njim. Iz početka mi se činilo čudnim što razgovaram o tom sjevernjačkom geniju ploveći put toplih mora..." Tako je i Henry Miller, kao odličan znalac djela velikog putnika i skitnice Knuta Hamsuna, i sam sretno zaplovio pod znakom Hamsunove zvijezde, ne samo vodama Sredozemlja nego i vodama literature.

Ako je vjerovati, i ako je to više bitno, Lenjin je znao napamet cijele stranice iz Hamsunova romana *Viktorija*. Možda se taj podatak kasnije uzimao kao ideološka propusnica za pisca izopćenog poradi odanosti Hitleru i nacizmu, ali danas je to, nakon kraha obje ideologije, samo bizaran detalj i ništa više. U *Sjećanjima* Norvežanina Trygvea Liea, nekadašnjeg tajnika Ujedinjenih nacija, stoji da se Molotov zauzimao za Knuta Hamsuna, te da je jednom rekao: "Čovjek koji je stvorio tako veliku umjetnost treba da živi u miru ostatak vremena koji mu još predstoji." Također vele da je i Staljin više puta intervenirao da se Knut Hamsun ne optužuje kao kvisling. Po svemu sudeći, to bi mogao biti točan podatak, jer je ciničan, to prije što se zna da je Staljin

progonio velike pisce svoje zemlje, slao ih u Sibir, montirao im procese i strijeljao ih.

Doista, ti su komunistički satrapi znali pročitati po neku knjigu kako bi se o njima širile fame da su načitani i obrazovani. Moguće je da su i te priče o Lenjinu i Staljinu posve točne, a i uklapaju se u biografiju Knuta Hamsuna, kojemu su sva čuda i sve krajnosti, dobro i zlo, nevolja i slava, uvijek išli naruku. U svakom slučaju, Knut Hamsun bio je jedan od najčitanijih pisaca u Rusiji, a u to vrijeme poznati književnik koji se bavio "okrutnom stvarnošću i razarajućim strastima", Mihail Arcibašev, emigrant nakon Oktobarske revolucije, pisao je pomalo zajedljivo i ljubomorno o tome kako je Knut Hamsun uzdignut do božanstva i sada mu se "podižu oltari da bi ga se slavilo kao velepjesnika života i ljubavi".

2. Germanofilstvo

Bio je Knut Hamsun isto tako čitan i popularan u Njemačkoj; to je uostalom prvi veliki jezik na koji se prevode njegova djela s norveškog. Zasigurno je i taj podatak važan za njegovo germanofilstvo, kao god i činjenica da nije podnosio Angloamerikance i njihovu kulturu, te da su oba njegova boravka u Americi bila istodobno i teška životna iskušenja. I kasnije, kada je postao slavan, angloamerička kritika nije ga prihvaćala, a niti je bio u tom svijetu bogzna kako čitan pisac. I detalj iz biografije Knuta Hamsuna da je svoju mladenačku ljubav Dostojevskog zamijenio Nietzscheom, također može biti dodatna energija njegovu germanofilstvu koje će, na žalost, otići u krajnost i kulminirati političkom zaslijepljenošću, jer je veliki pisac dao podršku Hitleru i njegovoj ideologiji "novog europskog poretka" u kojemu bi, kako je sam rekao u svojoj obrani, norveški narod imao značajnu povijesnu i kulturnu ulogu.

Sudeći po onome što je cijelog života pisao, Knut Hamsun nije mogao imati nikakvih vjerskih, nacionalnih, rasnih ili bilo kojih drugih predrasuda, pa tako i nije bio prijemčiv za fašističku ideologiju, ali njemu se, tada već starcu, zacijelo nešto sviđalo u toj *volji za moć*, u toj ideji *nove Europe*, jer se ponadao da će upravo Njemačka integrirati Europu i spasiti je od “razarajućih sila”, a za njega je engleska tiranija bila izvor svih zala, a engleska imperijalna politika *kamen smutnje* u Europi. Posve je točno da je engleska politika bila licemjerna, dovoljno je pročitati briljantne tekstove Georgea Orwella, koji je tu politiku nazivao *moralnim svinjcem*, ali od čovjeka u poodmakloj dobi, kao što je to bio Knut Hamsun, nije se moglo očekivati da bude politički pronicav, i to u vremenu kada su gubili razum mnogo mlađi pisci i filozofi, premda i starci moraju odgovarati za svoje postupke. George Orwell bio je napadan i zdesna i slijeva, i to uvijek kao individualist, što je za pisca zapravo kompliment i jedino moguća politička pozicija. Ako bismo zanemarili loše propagandne tekstove što ih je u slavu Njemačke pisao Knut Hamsun, onda bi i njemu, po svim mjerilima i po svemu što je i kako je napisao, bilo mjesto na toj Orwellovoj ljestvici individualca, ali on u tomu nije uspio. Umio je žestoko i starački čangrizavo napasti prijetvornu englesku politiku, ali takvo što nije više imalo nikakva značenja, jer je isti čovjek hvalio Hitlera nazivajući ga “propovjednikom evanđelja o pravima svih naroda”.

3. Privlačnost fašizma

Nije samo Knut Hamsun bio fasciniran Hitlerom; veliki je broj pisaca, ali i političara, također bio fasciniran tim pojavama kao što su Hitler ili Mussolini, čak je i jedan Winston Churchill još 1927. godine pisao Mussoliniju: “Da sam Talijan, zacijelo bih svesrdno pristajao uz Vas u Vašoj slavodobitnoj borbi protiv zvjerskih apetita i žestina

lenjinizma...” U studiji Alastaira Hamiltona *Intelektualci i fašizam 1919 - 1945*, nalazimo značajna književna imena koja su na ovaj ili onaj način učinila da *privlačnost fašizma*, kako to veli Hamilton, osvoji europsku intelektualnu elitu. Dakako, ova bilješka o Knutu Hamsunu nije prigoda da se opširno govori o piscima u politici, posebice u razdoblju fašizma, pa ćemo tek ovlašno spomenuti neka velika europska imena koja su bila kudikamo utjecajnija od Hamsuna, ako ništa drugo, barem i stoga što su pripadala velikim jezicima. Kad jedan Bernard Shaw ishvali fašizam i Mussolinija, onda je to moralo imati odjeka. Čudesni pisac Gilbert Chesterton putovao je u Rim, da bi nakon toga još oštrije zastupao fašistička stajališta i složio se s onom odvratnom rečenicom B. Shawa da su “državnici katkad primorani ubijati svoje izravne protivnike”. Njemački filozof Martin Heidegger, sve do 1934. godine član Nacionalsocijalističke partije, poticao je svoje studente na odanost Hitleru, jer je u njemu vidio “moć naroda koji mora zagospodariti vlastitom sudbinom”.

I glasoviti njemački pisac Ernst Jünger, vrhunski stilist, pisao je da je “rat naš otac, on nas je rodio u zažarenoj utrobi rovova kao novu rasu...” Jünger je svoje knjige slao na dar Hitleru, sačuvan je jedan primjerak knjige *Feur und Blut* s posvetom: “Nacionalnom vođi Adolfu Hitleru”. Možda je u tom smislu Knut Hamsun ispao nešto “luđi”, pa je svoju Nobelovu kolajnu poslao na dar Goebbelsu i napisao mu: “Primite moju ispriku što Vam šaljem svoju Nobelovu medalju. Ona je za Vas nekorisna stvar, no ja Vam nemam što drugo poslati. Vaš odani Knut Hamsun.”

Veliki pjesnik W. B. Yeats razrađivao je svoje historijske teorije i polagao nade u rat kao “herojsko razdoblje” koje mora donijeti *novi poredak*. Isto tako, veliki talijanski pjesnik Giuseppe Ungaretti bio je u početku Mussolinijev suborac i suosnivač radikalne milanske grupe Fasci di Combattimento. Slavni dramatičar Luigi Pirandello smatrao je sebe pretečom

fašizma i pisao 1934. godine “da moraju postojati neki Cezar i neki Oktavijan, da bi postojao jedan Vergilije”, a popularni pjesnik, dramski pisac i romansijer Gabriele d’Anunzio, kojega je čak i James Joyce uspoređivao s Flaubertom, postao je nacionalni heroj, a povjesničari vele da je svojim nacionalizmom dao ton fašizmu, da je utemeljio prije svega “starorimske pozdrave, pjesme, parole, uniforme, parade”, te da fašizam mnogo duguje D’Anunziju i njegovim pustolovinama. I Borges je, mnogo godina kasnije, u razgovorima s Richardom Burginom, nazvao Hitlera hrabrim čovjekom. Istina, priznao je da ga je mrzio, ali svejedno je istaknuo da je “Hitler vjerovao u sebe”, te da je bio “čovjek od akcije”.

Čuveni pisac Curzio Malaparte važio je neko vrijeme kao “najbolji teoretičar fašizma u Italiji”. U Francuskoj je hvaljeni pisac Louis-Ferdinand Céline bio gotovo vulgarni “prorok antisemitizma”, a jednom je napisao da su Hitler, Franco i Mussolini pacifisti, te da su “fantastično *débonnaire*”, plemeniti, zanosni, uzvišeni i “dostojni dvjesta pedeset Nobelovih nagrada”. Čak se i E. Jünger grozio Célineova antisemitizma, a za svog boravka u Parizu prisjeća se susreta s njim, njegova unezvijerena pogleda i prijekornih riječi da je “zapanjen što mi vojnici ne strijeljamo, vješamo i istrebljujemo Židove”.

Knut Hamsun nema nijedne takve mrlje u svojoj biografiji, niti jedne rečenice u svojemu djelu, čak ni iz usta nekog junaka, koja bi se mogla tumačiti kao antisemitska. On je sam bio neka vrsta “lutajućeg Jevrejina”, a bit će da su ga mnogi židovski pisci i intelektualci doživljavali kao Ahasvera, divili mu se kao piscu i prijateljevali s njim, a autor kultne knjige *Kultura čovječanstva* Egon Friedell nazvao je Knuta Hamsuna “Homerom našeg doba”. Hamsun je bio sedamdesetogodišnjak kada je, kako to navodi odlični znalac njegova djela i prevoditelj na hrvatski jezik Mirko

Rumac, odgovorio na jednu anketu norveškog antisemitskog glasila *Nasjonal Tidskrift* i između ostalog rekao:

"Židovi su veoma sposoban narod. Ja tu ne govorim o svojim hrabrim i simpatičnim židovskim prijateljima. Svugdje i općenito, židovski se narod istaknuo svojim značajnim intelektualizmom i stoji vrlo visoko. Gdje se još može naći to što bismo mogli usporediti s duhom njihovih proroka, njihovom poezijom i njihovom pjesmom. Sjetite se kako je izvanredno muzikalan taj narod; on je bez dvojbe najmuzikalniji narod na svijetu.

Bilo bi poželjno da se svi Židovi nađu u jednoj zemlji koja bi bila njihova domovina, a tamo bi oni mogli sve svoje sposobnosti i osobine staviti u pokret za dobro cijelog čovječanstva, ali gdje bi se mogla naći ta zemlja? I dok se to ne ostvari, Židovi moraju ostati tamo gdje jesu, jer nemaju druge domovine. Oni stoga moraju u budućnosti djelovati među tuđim narodima za svoje dobro i dobro tih naroda."

Ako se sve pažljivo odvaže, Hamsunov je nacizam gotovo iracionalan, čak i neobjašnjiv, možda osvetoljubiv prema engleskoj politici i engleskoj kulturi, premda njegova anglofobija nikome nije mogla nauditi, Englezima ponajmanje, stoga se i ne može dovesti u bilo kakvu vezu s rasnom netrpeljivošću. Knut Hamsun je bio, kako je to jednom rekao Thomas Mann, "najbliži Nietzscheov učenik", koji je, prema riječima švedskog pisca Larsa Forsella, vjerovao "da se čovjekova posebnost i veličina mogu postići jedino kroz usamljenost na ničeovskom Zarathustrinu brijegu", te da je za Hamsuna svetinja "život jedinke, a ne stada". Dakle, njemu su kolektivni zanosi bili nešto posve strano, pa je pravo čudo kako je mogao imati bilo kakvih simpatija za njemačko masovno ludilo, ili se pak i sam našao u "povijesnoj magli" o kojoj je Tolstoj pisao i na jednom mjestu rekao da "čovjek živi svjesno samo za sebe, a nesvjesno sudjeluje u traženju povijesnih ciljeva". I Milan Kundera lucidno je pisao o zaslijepljenosti u "povijesnim

maglama”, ali i o zabludama velikih pisaca koje ne podliježu sudskim procesima, jer to su zablude koje se pretvaraju u “egzistencijalnu mudrost”. Osvrćući se na procese piscima u ovom stoljeću, Kundera je spomenuo i Knuta Hamsuna, ali i mnoge druge, tražeći oprez u prosudbama kad je riječ o njihovim zaslijepljenostima, pa je, između ostalih, uzeo primjer Majakovskog i rekao: “Kad je Majakovski pisao svoju poemu o Lenjinu, nije znao do čega će lenjinizam dovesti, a mi koji sudimo o njemu s tolike vremenske distance, ne vidimo maglu koja ga je obavijala. Sljepilo Majakovskog pripada vječnoj ljudskoj sudbini. Ne vidjeti maglu na njegovu putu, znači zaboraviti što je čovjek, zaboraviti što smo mi sami.”

4. Ideologija i pisci

Veliko ime Knuta Hamsuna zasigurno je zlorabljeno u svakovrsne ideološke svrhe, pogotovu kad su na scenu stupili mračni, intrigantski i bezobzirni režimi, premda je i sam krivac za takvo što, ali sve više vjerujem da se u tim okrutnim vremenima našao u “povijesnoj magli” i da se u takvom ograničenju više nije uspio orijentirati. I onaj detalj kad je nakon višemjesečnog boravka u Dubrovniku stigao u Beč, bilo je to ožujka 1938. godine, i tamo zatekao vijest da je njegov prijatelj i pisac Egon Friedell skočio s kata i počinio samoubojstvo, točno na dan ulaska njemačkih trupa u Austriju, govori kako je Knut Hamsun dobroćudno shvaćao i samo zlo, pa je, žaleći prijatelja, gotovo naivno rekao: “Što nije došao k meni u Dubrovnik, tamo sam mu mogao pomoći.”

I od tolikih pisaca koji su bili pristaše fašizma, samo su dvojica strpana u ludnicu, i to dvojica najvećih, Knut Hamsun i Ezra Pound. Točno je rekao A. Hamilton: “Poundovo ludilo ležalo je u tome što je vlastitu utopiju

podržavao do kraja.” To isto može se reći i za Knuta Hamsuna. Većina pisaca sklonih fašizmu, a među njima i mnogi od onih koji su ovdje spomenuti, odrekla se svojih uvjerenja, odlazeći katkad u potpunu suprotnost. Curzio Malaparte, nakon svoje fašističke faze, zagovarao je kineski tip komunizma, pa je tako prevalio put od poljskog Židova s pravim imenom Kurt Erich Suckret, ratnika, ratnog dopisnika i komunista, do Malapartea talijanskog pisca i fašista, onda ultraljevičara i napokon, kažu pred samu smrt, katoličkog konvertita. I G. Chesterton je na kraju svih lomova došao do katoličke vjere kao posljednjeg utočišta. Benedetto Croce, znameniti talijanski filozof, koji je 1924. napisao da je “srce fašizma ljubav prema Italiji”, kasnije je postao ljuti kritičar Mussolinija. Nakon 1945. godine mnogim je piscima i filozofima oprošteno šurovanje s fašizmom, to prije što su se i sami pokajali, pa se, primjerice, jedan Pirandello, nekada član Fašističke partije, igrao na svim svjetskim pozornicama u vrijeme kad se ime Knuta Hamsuna nije moglo spomenuti i kad su mu čitatelji, gomilama vraćenih knjiga, zatrpali kuću zahtijevajući suđenje svojeglavom i slavnom piscu kako bi se i preko njega nacizam posve porazio. Dakako, mislim da je dobro što je veliki dramatičar L. Pirandello odmah nakon poraza fašizma dospio u svjetska kazališta, ali bih također volio da je bilo nešto više milosti i za Knuta Hamsuna.

Knut Hamsun i Ezra Pound proglašeni su luđacima. Poundu je i doslovno navučena luđačka košulja, dok se s Hamsunom postupalo nešto opreznije, premda je proveo četiri mjeseca u Psihijatrijskoj klinici na Vinderenu u Oslu i tamo bio podvrgnut nimalo ugodnim metodama dr. Langfeldta, koji je na kraju svojih ispitivanja zaključio da su duševne sposobnosti Knuta Hamsuna “trajno umanjene”.

“Još i dandanas nosim u sebi mučna sjećanja na ono što je boravak u toj klinici uništio u meni”, piše Knut Hamsun u svojoj čudesnoj memoarskoj knjizi *Po zaraslim stazama*. “Ne može se to izmjeriti, ne postoje za to mjere. Bilo je to

lagano, lagano, lagano čupanje samog korijena. Gdje je krivnja tome? Nigdje posebno, nigdje naročito, već u sistemu. Vladavini nad živim životom, pravilima bez intuicije i srca, u psihologiji točaka i rubrika, u cijeloj jednoj znanosti koja prkosi znanosti. Drugi možda mogu podnijeti to mrcvarenje, no to se mene nimalo ne tiče, ja ga podnijeti ne mogu. Psihijatar bi to morao shvatiti. Bio sam zdravo stvorenje, postao sam drhturava želatina."

Kada sam potkraj 1993. godine putovao u Stockholm kao dobitnik književne nagrade *Tucholsky*, jedan moj švedski prijatelj diskretno me upozorio, znajući da sam u literarnom smislu hamsunovac, da što manje spominjem toga velikog pisca, jer Skandinavci mu "ne opraštaju Hitlera", premda je Knut Hamsun u lektiri, ali kad ga "stranci veličaju, to se doživljava kao kad nekoga podsjećate na njegovu sramotnu prošlost". I doista, već pola stoljeća vode se rasprave i polemike oko intelektualaca koji su se makar i površno, katkad i nekom nesmotrenom izjavom, izjasnili kao pristaše fašizma, ili barem simpatizeri te nakazne ideologije, dočim one koji su srcem i dušom pripadali komunizmu nitko ne uznemirava, a nekmoli da ih se anatemizira ili odvodi u ludnice. Kada je George Orwell pisao da je europska ljevica bila fascinirana Staljinom, a znamo da iza toga monstruma također stoje masovna groblja i koncentracijski logori, i kada je grešnim britanskim staljinistima skresao da žele biti "antifašisti, a da pritom ne budu protiv totalitarizma", odmah je ocrnjen kao "sotona koja blati svoju domovinu i naciju" i umalo izopćen iz britanskog društva.

Ako negdje neki novi Hamilton piše studiju o *privlačnosti komunizma*, onda se nadam da će se u toj studiji postaviti ozbiljna pitanja o velikim piscima koji su pripadali "neospornom užasu", te da će se to učiniti s blagošću, a ne nikako s osudom i divljaštvom poput onog američke vojske koja je genijalnog E. Pounda "držala mjesecima u kavezu kao kakvu životinju pod vrelim suncem Italije". Ne vidim

nikakvu razliku između one Célineove da Hitler & comp. “zaslužuju 250 Nobelovih nagrada” i one Aragonove: “Mi stavljamo Staljina iznad Shakespearea, Rimbauda, Goethea, Puškina”, ili ode Paula Éluarda u kojoj pjeva da jedino Staljin može “razbiti sve nesreće današnjice”. Nitko ne traži anatemu onih pisaca koji su stavljali Staljina iznad Shakespearea, ali bi svakako bilo poželjno da se podjednako rasporede “povijesne magle”, ili pak da dublje i sveobuhvatnije progovorimo o sebi samima i užasima našeg stoljeća, o “kaotičnim idolima”, o padu u barbarizam i djelovanju s antihumanističkih pozicija, o intelektualcima “sklonim zločinu, đavolskom *outsideru* i uništenju civilizacije”, kako veli H. M. Enzensberger. Još bih nekako i mogao razumjeti zablude velikih pisaca, njihovu vjeru u političke utopije, ali nikakova razumijevanja nemam za one pisce koji su izravno sudjelovali u vlasti bilo kojeg totalitarnog poretka.

Možda smo i odviše vremena posvetili toj epizodi Hamsunova života iz razdoblja fašističke epohe, ali u toj su se točki stekle mnoge proturječnosti našeg doba, pa je bilo vrijedno i o tome nešto reći i to privesti u jednu cjelovitu priču, to prije što je o veličanstvenu djelu Knuta Hamsuna napisano po svoj prilici mnogo više nego što je sam napisao, a bogme je za svog dugog i plodnog života otkrio cijeli jedan literarni kontinent i stvorio, kako sam veli, “nekoliko stotina likova, stvorio ih i oslikao iznutra i izvana kao živa bića, u različitim duševnim stanjima i nijansama, u njihovim sanjama i postupcima.” A u tom mnoštvu likova stvorio je i cijelu jednu menažeriju “insekata i paukova u ljudskom liku”, kako je pisao G. Benn.

Do svoje pedesete godine Hamsun je tako virtuozno vladao svojim pripovjedačkim *Ja*, šireći posvuda, u pričama i romanima, autobiografske natruhe, ali tako maestralno da se katkad čini kako je i sam tvorac “čudovište ili vrag” i kako se lako preobražava i na tisuću i jedan način prelazi iz osobe

u osobu. Tek nakon pedesete godine napušta to autobiografasko *Ja* i prelazi na poziciju objektivnog pripovjedača promatrajući svijet ozdozgo, iz rakursa vidovitog Boga kojemu ne promiče nijedna sitnica ("Ja pišem o sitnicama i pišem sitnice", kaže Knut Hamsun), koji čuje svaki šum golemih prostranstava svojega svijeta, zapaža sve što miče i živi u tome svijetu, stvara kao sam Bog, katkad iz ničega, iz jedne kosti, a onda to sve nadahne kao kakav čudotvorac i oplemeni stilom "sasvim osebujnim i osobenim u kojemu je razvijeno umijeće neizravnog i tek nagoviještenog izražaja; to je *clairobscur*, u kojemu nema tvarnih i opipljivih obrisa, već je sve oblikovano samo treperenjem sjena i polusjena i drhtavim svjetlucanjem pojedinačnih sitnih fragmenata", kako je u povodu izlaska romana *Skitnice* na hrvatski jezik 1943. godine, napisao Slavko Batušić. Taj je pisac i Hamsunov prevodilac, još 1931. pisao u tjedniku Društva hrvatskih književnika *Savremenik* da su romani Knuta Hamsuna "igra istine i priviđenja, mješavina najsićušnijih drhtaja iz kojih je izgrađeno zbivanje s nečim golemim tmurnim i tjeskobnim, što dočarava zanos, suze i smijeh."

5. Život, lutanja, knjige

Knut Hamsun rođen je 4. kolovoza 1859. u Gudbrandsdalenu pokraj Loma, u južnoj Norveškoj, kao četvrto od šestero djece u obitelji siromašnog krojača. Kada je Knut imao tri godine, obitelj seli u sjeverne krajeve u Hamoröy blizu Lofota i nastanjuje se u malom priobalnom mjestu Hamsund. Knut je zarana postao pisar kod svojega ujaka, a nakon što je završio postolarski zanat, vratio se u rodno mjesto Gudbrandsdalen. Otada počinje mijenjati zaposlenja, lutati i pisati prve pripovijetke. Bio je sudski podvornik, cestar, lučki radnik, ložač na parobrodu, knjigovođa i dr. U dvadesetoj godini odlazi u Kopenhagen, nudi svoje priče, ali

bez uspjeha. Čuveni norveški pisac Arne Garborg ne vjeruje u dar mladog Hamsuna, štoviše misli da od njega nikada neće biti pisca. Godine 1882. Knut Hamsun odlazi u Ameriku, tamo se bavi svakovrsnim poslovima, radi kao drvosječa, rudar, poljodjelac, postolar, svinjar, zidarski radnik, da bi se nakon dvije godine provedene u Americi vratio u Norvešku da umre, jer su liječnici konstatirali da ima tuberkulozu i da mu preostaju još dva mjeseca života.

U Kristianiji, današnjem Oslu, ponovno pokušava kao pisac i napokon objavljuje tekst o Marku Twainu koji potpisuje kao Knut Hamsund, ali tiskarskom greškom ispada slovo *d*, pa je tako s greškom, dakako samo slovnom, započela jedna velika književna karijera. U Kristianiji liječnici opovrgavaju nalaze američkih kolega, pa je i ta greška odredila dugovječnost, a bogme i besmrtnost Knuta Hamsuna. Dvije godine provodi u Kristianiji, živi teško, gladuje, povremeno održi po neko predavanje, a onda, 1886. ponovno odlazi u Ameriku i tamo nastavlja lutati i mijenjati zanimanja. Bio je žetelac na poljima, tesar, pomoćnik u sitničariji, pokućarac, kondukter na tramvaju u Chicagu, željezničar, ribolovac na bakalare oko Nove Fundlandije i dr. Godine 1888. vraća se u Europu, boravi u Kopenhagenu, gladuje i piše gladujući svoj prvi roman *Glad*, koji izlazi 1890. u Danskoj, odmah se prevodi na njemački, a tek nakon izlaska u Njemačkoj, objavljuje se u Norveškoj.

Romanom *Glad* utemeljena je književna slava Knuta Hamsuna, ali ta se skitnica nikako ne može skrasiti na jednom mjestu, putuje po Norveškoj i drži predavanja, sve više boravi u Parizu, gdje se osjeća sljedbenikom Strindberga, neko vrijeme živi u Münchenu i Berlinu, zatim ponovno u Kristianiji i rodnom mjestu. Piše romane, drame i polemičke tekstove. Objavljuje roman *Misterije*, a potom izlazi čudesna knjiga, vrhunsko djelo svjetske književnosti, roman *Pan*. Četiri godine kasnije pojavljuje se ljubavni

roman *Viktorija*, ta “pjesma nad pjesmama”, ta *povijest jedne ljubavi*, kako je sam autor naznačio u podnaslovu.

Knut Hamsun ponovno putuje, ostaje godinu dana u Finskoj, potom krstari Rusijom do Kavkaza, vraća se preko Turske, stječe nova iskustva, piše putopise i novele, nastanjuje se u jednom malom mjestu blizu Kopenhagena; tu kratko boravi, seli u Kristianiju, ali ni tu se neće skrasiti, jer taj “čudnovati grad nitko ne napušta, a da ne biva od njega obilježen”, pa se taj sanjar, taj novi Peer Gynt, nakon dvadeset i pet godina, kao i njegov junak moreplovac August, vraća na sjever, u svoj Hamsund. Neće se Knut Hamsun dugo zadržati u mjestu svog djetinjstva, vraća se na jug, odlazi u Dansku, živi na otočiću Samsö, a nakon što mu se rodila kći Viktorija 1902. godine, nakon burnog bohemskog razdoblja u Kopenhagenu, nastoji uploviti u mirnu obiteljsku luku i nastanjuje se u Dröbaku, u fjordu Oslo, ali ubrzo raskida brak i nastavlja s lutanjima. Tada nastaju romani *Pod jesenjim zvijezdama*, *Lutalica svira sa sordinom*, *Posljednja radost* i dr.

U svojoj pedesetoj godini sklapa drugi brak, ovaj put sa ženom mlađom od sebe dvadeset i dvije godine, glumicom Marie Anderson. Zajedno s Marie, koja napušta glumu, odlazi na sjever, kupuje imanje u kotaru Hamoröy, blizu svog nekadašnjeg doma, tu se smiruje samo godinu dana, a onda ponovno putuje na jug, boravi u raznim mjestima, piše i tek povremeno obilazi suprugu, koja održava imanje i rađa djecu.

Nakon svoje pedesete Knut Hamsun napušta pripovjedačko *prvo lice* i prelazi u svoju osmatračnicu da bi kao objektivni tvorac napisao niz velikih romana koji nam otkrivaju nepoznate svjetove daleko od buke historije, beskrajna prostranstva i neviđene likove “u stalnoj borbi i inicijativi”, u pokretu *kopnom i morem*, vođene lutalačkim strastima, ali i tvoračkim pregnućima, likove koji se spajaju sa svojim autorom, jer svaki nosi dio njegova iskustva čineći tako

jedinstveni roman bez granica, osobnu povijest svake ličnosti na tom “golemom polju egzistencije”, što ga svaki pravi pisac “istražuje i obrađuje do kraja”, kako je jednom rekao W. Gombrowicz. Dakle, nakon svoje pedesete Knut Hamsun stvara romane *Gradić Segelfoss*, *Žene na studencu*, *Posljednje poglavlje*, *Moj život živi*, *Skitnice*, *August*, *Krug se zatvara* i dr., te i remek-djelo *Blagoslov zemlje* (1917.) za koje dobiva Nobelovu nagradu 1920. godine.

Nakon velikog uspjeha *Blagoslova zemlje* Knut Hamsun kupuje imanje Nörholm u Sörlandetu, nekih deset kilometara od Grimstada, na samom jugu Norveške. Tu se skrasio, a prema svjedočenjima njegove žene i djece sve više je postajao čudak i osamljenik, neka vrst “modernog pustinjaka”, sklon dugim samoizgnanstvima, odbojan na počasti i titule, a posljednje godine života proveo je u potpunoj gluhoći. Na tome lijepo uređenom imanju podigao je i jedan jarbol na koji je svake godine, na dan norveške nezavisnosti, 17. svibnja, podizao zastavu. Ta će zastava prekrivati njegov lijes na sprovodu. U obiteljskom krugu, tiho i bez pogrebnih ceremonija, pokopan je 19. veljače 1952. godine.

“A zašto ne bismo umrli?” piše Knut Hamsun u svojoj knjizi *Po zaraslim stazama*. “Tacit smatra da smo mi Germani vrlo sposobni da umiremo. A u tom pogledu Vikinzi nas nisu nimalo osramotili. Naše nešto mlađe spoznaje dale su nam objašnjenja čemu smrt uopće: pa mi ne umiremo zato da bismo bili mrtvi, da nešto bude mrtvo, umiremo zato da bismo mogli prijeći u život, umiremo da bismo živjeli, nalazimo se u nekakvu planu. Isti Tacit hvali nas što ne pravimo velikih pitanja oko grobova. Tek malko zemlje nabacamo na sebe. Mirisa radi.” A na jednom mjestu u istoj knjizi veli: “Živ ili mrtav, tako je svejedno.”

6. Moć pripovijedanja

Za svakog velikog romansijera pravi je užitak napisati pripovijetku. Knut Hamsun u svojim je romanima uvijek imao niz pripovijedaka, ali one su tamo u funkciji *sižea*, integrirane u strukturu romana, a priče koje nam je ostavio i koje je pisao između velikih romana, tako su savršeno izvedene i žanrovski precizne da predstavljaju trijumf autorova umijeća, majstoriju na samom vrhu svjetske pripovijetke. Knut Hamsun slavan je kao romansijer, ali kao pisac pripovijetke, kao pisac klasične kratke priče, pomalo je ostao u sjeni, premda je zapravo u tom žanru pokazao sve osobine svojega majstorstva i dosegnuo onu razinu kad se za jednog pisca može mirno i bez ikakve dvojbe reći da je genijalan pripovjedač. Namjerno rabim ovu otrcanu natuknicu, jer kad pored nje stane veličanstvena figura Knuta Hamsuna, onda sve “poprima puninu i djeluje istinito”, baš kao što su istinite njegove priče.

Richard Burgin, u razgovoru s I. B. Singerom, pitao je velikog majstora pripovijetke da li sve te priče potječu iz njegova života, a Singer je odgovorio da su sve priče povezane sa životom autora, ali to ništa ne znači ukoliko ne postanu *jedinstveni slučajevi*! Sve su priče Knuta Hamsuna *jedinstvene*, premda sve potječu iz njegova života i mogle su se dogoditi samo njemu. On sam kaže da je svojim likovima davao crte “vlastite ličnosti, a sve su to podvojene i složene ličnosti, niti posve dobre, niti posve zle, već se to oboje iznijansirano izmjenjuje u njihovu biću i njihovim postupcima. A takav sam bez sumnje i ja sam.” Kad to izusti sam Knut Hamsun, kad kaže da su u njegove priče utkani mnogi detalji iz vlastite biografije, mnoge osobine njegova karaktera, onda je to razlog da se još više divimo autorovu umijeću, jer podvig je razgraditi vlastitu biografiju da bi se iz toga “sazidala kuća svog romana”.

Pisac ne mora biti pustolov da bi imao osebujnu biografiju iz koje bi, kao iz rukava, ispadale priče; mora, ponajprije, biti

obdaren “da zapaža ono što drugima promiče”, obdaren da, kao kakav mamac, privlači događaje, da se njemu događa upravo ono što druge mimoilazi, ili čak sve ono što i drugima; i napokon, sve to mora, bilo istinito ili izmišljeno, učiniti *jedinstvenim* događajem koji ne smije, kako veli Singer, “nalikovati nijednom drugom događaju”. Dakako, J. L. Borges drukčije je dolazio do svojih priča; slab vid, a potom i sljepoća, nametnuli su mu i poseban stil koji je inače za njega bio “atribut onoga tko pripovijeda”. Premda je drukčije dolazio do svojih priča, Borges je, kao i Singer, smatrao da se priče moraju ostvariti *jednostavnim i jedinstvenim* načinom kako bi se postigla “skromna i diskretna složenost”.

Nisam nikako želio ovim malim uvodom upuštati se u teoriju pripovijetke, ali mi se činilo korisnim navesti neka iskustva i zapažanja velikih pripovjedača koja su u suglasju s iskustvima Knuta Hamsuna, jer ta je lutalica izravno ulazila u priče, a saopćavala ih neizravnim sredstvima, da bi se te priče izravno vinule u estetske visine. Kad je Singer jednom rekao da “realistična moć proze uvećava njezinu mističnu moć”, onda mi se čini da je ponajbolje definirao i pripovjedačku moć svojega uzora iz mladosti Knuta Hamsuna.

7. Zavodnik

Pripovijetke koje su se našle u izboru pod naslovom *Zavodnik i druge priče*, kao uostalom i sve kraće proze Knuta Hamsuna, samo su poglavlja jedinstvenog romana u kojemu se dodiruju udaljeni svjetovi i ukrštaju mnogobrojne teme i likovi, a istodobno su i savršene male cjeline kao najviši doseg u svom žanru, te i vrhunac pripovjedačke magije. Ono što plijeni kod tih priča jest činjenica da su stvarni događaji iz života njihova autora prešli u isto tako

uzbudljive pripovijesti koje nam pokazuju da je i pisanje, kao god i život, uzbudljiva avantura. To je bogomdana osobina da jedan pripovjedač ima sto lica i da se svako lice pokazuje na sto načina. On svakiput mijenja kut gledanja; jednom je sam pripovjedač, drugi je put pripovjedač koji sluša pripovjedača, onda je samo promatrač, ali uvijek sudionik u događajima bez kojega su nezamislive te “neobične fabule”.

Somerset Maugham rekao je da je “suština pripovijedanja *istina* u priči”, a R. Kipling često je govorio o istini kao “starijoj sestri stvaralaštva”. Kad je riječ o Knutu Hamsunu, više ne govorimo o *istinitosti* njegovih priča, već o tome “da ništa nije tako nevjerojatno kao ono što je istinito”, kako je to jednom rekao sjajni pripovjedač i stariji Hamsunov suvremenik Ambrose Bierce. U pripovijetkama Knuta Hamsuna iskrsavaju nevjerojatni likovi, dolaze kao kakva “putujuća svjetlost” koja se malko zadrži, a potom iščezne, kako to na jednom mjestu kaže sam pisac, da bi nam svaki od tih likova donio komadić svog svijeta, osobnu dramu, neku vlastitu životnu kombinaciju, bilo da su negdje daleko na sjeveru Amerike, u preriji ili čikaškom tramvaju, na pariškim ulicama, u Kristianiji ili u skrovitom mračnom kutku kopenhagenske luke. Uz likove i neobične događaje stoji cijeli instrumentarij pripovjedačkog umijeća: uspješne metafore, duhoviti obrati u rečenicama, stilske finese, samoironija, humor i sve ono što čini Hamsuna osebujnim i veličanstvenim piscem.

“Nema ničeg boljeg od dobre priče”, rekao je jednom E. L Doctorow. Sve su priče Knuta Hamsuna tako dobre da se teško odlučiti za najbolju; i u svakoj prepoznajemo detalje iz života njihova autora, ali tako ukomponirane i preporođene da se svatko tko je na bilo koji način u doticaju s književnošću, bilo kao stvaralac ili samo čitatelj, mora diviti toj vještini kojom pisac prevodi vlastite doživljaje u *savršenu realnost*. Za čitanje genijalne pripovijetke “Otac i sin” korisno je znati da je i sam Knut Hamsun, u kockarnici u

Odenseu, prokockao gotovo sav svoj imetak, ali ne da bi se na tom podatku odmjeravala priča, već da bi čitatelj imao ključ u rukama ako želi odgonetati sam stvaralački čin ili pak preobrazbu životnog podatka u mit.

I u pripovijetki “Na turneji” imamo razrađen “osobni podatak”, jer je Knut Hamsun, kao mlad pisac, u to vrijeme cestovni nadglednik, održao u Glövenu predavanje o Strindbergu na kojemu je bilo šestero prisutnih, ali taj je podatak u priči samo uvod za “ironično putešestvije” pisca, glavnog junaka te majstorski izvedene priče koja obiluje cijelim nizom humornih situacija, katkad dovedenih do apsurda kao da ih je pisao Kafka. “Kraljica od Sabe”, pripovjedačko remek-djelo, poprima obrise metafore o nedosegnutom savršenstvu, o neuhvatljivoj ljepoti i polako prelazi u “malu formu romana”, što je po Kunderinu shvaćanju svojstvo svake dobre priče, jer on veli da “nema ontološke razlike između priče i romana”. I doista, “Kraljica od Sabe” u toj “maloj formi” snažno ostvaruje veliku romanesknu temu *traganja za izgubljenom ljubavi*.

U jednom poglavlju svoje posljednje knjige *Po zaraslim stazama* Knut Hamsun oživljava sjećanja na Ameriku, na lutanja u potrazi za poslom, na likove i sudbine, a ta prisjećanja na vrijeme emigriranja i udaljeni strani krajolik nazvao je “iznenadnom iskričavošću uma” koja se javlja, kako sam veli, jedino u trenucima zadovoljstva. Za njega pisanje i jest zadovoljstvo, jest iskričavost uma, jer svaki čin stvaranja potječe iz zadovoljstva koje se potom prenosi na druge unatoč svim onim tegobnim prizorima i mučnim iskustvima autora što ih je tako majstorski pretočio u “ponovna iskustva”, kako W. Benjamin naziva tu transpoziciju od “iskustva ka iskustvu”.

Četiri “američke” pripovijetke Knuta Hamsuna “U preriji”, “Ženina pobjeda”, “Strah” i “Iz skitničkog života”, također nose pečat osobnog doživljaja, ovaj put bez hamsunovskih ublažavanja ironijom i bez one pripovjedačke mimikrije, ali

sada s pritajenom žestinom koja će kasnije postati svojstvena američkoj prozi. Knut Hamsun nije imao utjecaja na američke pisce, niti je u angloameričkom svijetu bio previše uvažavan kod kritike i čitalačke publike, ali njegove su američke pripovijetke tako moderne kao da su nastale u ovom vremenu kada se američka priča ponovno vraća tradiciji realističnog pripovijedanja i ponovno bavi *svijetom izgubljenih iluzija*. Taj stil pripovijedanja kritičari nazivaju *minimalističkim*, pa ako je to dobar i točan termin, onda je Knut Hamsun preteča toga stila, posebice u kratkoj priči “Strah”, koja je tako majstorski nijansirana od onog detalja kada pripovjedač saopćava “da nije znao što je pravi strah” sve dok nije slučajno dospio u gradić u kojemu su “uhvatili najkrvoločnijeg i najcrnjeg od svih američkih razbojnika Jessiea Jamesa; ondje su ga napokon uhvatili i ubili.” I na kraju priče pisac veli: “Ponavljam, nikad u svom životu nisam osjećao takav strah kao te noći u malom gradiću Madelia, usred prerije, u tom utočištu Jessiea Jamesa”. Do te spoznaje straha pripovjedač dolazi gotovo oskudnim sredstvima, baveći se naizgled nebitnim detaljima da bi uz pomoć sporednih stvari dosegnuo višu razinu “univerzalnog ljudskog nespokojstva”. I pripovijetka “U preriji” također se savršeno uklapa u tu formu “romana na jednoj stranici”, kako se sve češće naziva američka kratka priča.

Priča “Ženina pobjeda” i doslovno primjenjuje zgodnu tezu Jamesa Joycea da “pisca hoće priče”, te da je dovoljno izaći iz kuće, ući u tramvaj, sagnuti se i uzeti neku od njih, “a nakon što budu uglačane, onda se moji sunarodnjaci mogu ogledati u njima kao u fino brušenim zrcalima”, rekao je jednom taj slavljeni i osporavani pisac. Knut Hamsun nije morao ulaziti u tramvaj, nije se uopće morao saginjati, jer on je tamo provodio najveći dio dana, radio je kao kondukter na čikaškom tramvaju, a u njegovoj biografiji stoji da je otpušten s posla jer je pogrešno izgovarao imena postaja. Način na koji je “Ženina pobjeda” izbrušena, svakako

nadmašuje sve ostale komponente, pa i onu kako je pisac do nje došao, u tramvaju, imaginacijom ili pak spojem svih iskustava.

Duža pripovijetka “Iz skitničkog života” bavi se omiljenim Hamsunovim svijetom skitnica koji doseže svoj tematski i umjetnički vrhunac u velikim romanima *Skitnice* i *August*, premda i u drugim njegovim djelima defiliraju skitnice, uvijek sjenčane tanahnim i nježnim tonovima, čak i onda kad su opake i zle. Kasimir Edschmid pisao je da je Knut Hamsun uzdigao svoje skitnice do razine “poetskog i neizrecivog”; one se čudesno kreću u “prostoru misterija”. I sam Knut Hamsun bio je nepopravljiva skitnica koja se, kako ističe Karlo Naerup (*Det moderne norske litteratur 1890 - 1904*), nije nikad uspjela orijentirati u svome “skitničkom prostoru”. Hamsun je bio u stalnom bijegu i potrazi za novim uzbuđenjima, a nije se libio tučnjava i opijanja, pokera i lakih djevojaka, o čemu je i sam, diskretno i s mjerom, volio pripovijedati. Karlo Naerup piše i o američkom razdoblju Hamsunova života i na jednom mjestu kaže: “U ratarskim i tramvajskim poslovima nije se očitovala njegova darovitost. U Dacoti, na jednoj farmi nipošto nije doživio priznanja. Snage je imao dosta, bio je jak kao bik, ali posao mu nikada nije mogao zaokupiti misli koje su bježale skupa s njim. Ni kao kondukter na tramvaju u Chicagu nije se nikako proslavio. Nije imao smisla za snalaženje u prostoru, pa se naprosto nije umio orijentirati, sve dok ne bi dospio do krajnje postaje. Unosio je takvu zabunu da su se putnici često znali naći tamo gdje im nije bilo ni na kraj pameti da idu. Pritužbe su se gomilale u ravnateljstvu...”

Dvije priče “Prikaza” i “Sin sunca” odudaraju od Hamsunova čudesnog realizma, ali samo u mjeri koliko je to piscu potrebno da prekorači onu granicu realnog i zađe u fantastiku koja je samo “izgovor da bi se opisale stvari o kojima se pisac ne usuđuje govoriti realističkim terminima”, kako to veli P. Penzoldt u svojim tumačenjima fikcije i

natprirodnog. I u “Prikazi” također prepoznajemo Hamsuna dječaka koji je kao petnaestogodišnjak radio u pisarnici svog ujaka. Svi su elementi priče stvarni osim same *prikaze* koja je stvorena u mašti dječaka otkako je na groblju pronašao zub nekog mrtvaca. Dječakovo hrvanje s tom pojavom i njegov odnos s utvarom, pripovjedač pretače u vlastito životno iskustvo da bi na kraju rekao da mu je ta prikaza pomogla kako bi se nosio i sa svim drugim nedaćama i opasnostima. Tu je Knut Hamsun blizak onim iskustvima psihoanalize, koja drži da u čovjekovu duševnom životu nema ničeg proizvoljnog. On odlično zna da u književnosti može da postoji i ono što ne postoji. M. Blanshot jednom je rekao: “Književnost je *kao da*!” Dječakova prikaza iz istoimene priče “stvarna je kao i svaki drugi književni događaj”.

“Sin sunca” mali je kratki traktat o nemiru umjetnika, o svjetlu za kojim čezne, o strahovima od snijega i zime, na koncu i o mjestu prebivališta. Pišući tu kratku raspravu u formi neuobičajene priče o svim tim umjetničkim strepnjama, pisac se u jednom trenutku pita: “Onda, koja je zemlja bila domovina njegove duše?” Iako je ta priča prerasla u metaforu, ona nije ništa izgubila od pripovjedačkog umijeća, štoviše pokazala je da Knut Hamsun vlada svim izražajnim sredstvima, pa se i ovaj put na nov način pozabavio vlastitim strepnjama i za trenutak obasjao vlastitu tjeskobu svjetlom čežnje.

Kao najuspješnije Hamsunove pripovijetke najčešće se spominju “Robovi ljubavi” i “Ulična revolucija”; obje su prevođene na mnoge jezike i tiskane u nekim antologijama, pa se tako, primjerice, “Ulična revolucija” pojavila na hrvatskome još 1930. godine u dvadesetom svesku Wiesnerove biblioteke *Tisuću najljepših novela*. U svaku antologiju ljubavnih priča, uz već spomenute “Robove ljubavi” ili “Kraljicu od Sabe”, mogu ući i pripovijetke

“Zavodnik” i “Aleksandar i Leonarda”, pa čak i minijatura “Prsten”.

I “Sanjar” je također ljubavna pripovijest, *ljubavna povijest*, kako je i sam Hamsun volio nazivati neke svoje proze. Oko “Sanjara” je bilo žanrovskih dvojenja, katkad je svrstavan u kratki roman, premda se čvrsto drži i kao duža pripovijetka, a glavni junak Rolandsen, taj sanjar, telegrafist, izumitelj i zavodnik, spada u velike Hamsunove likove i često se doimlje kao epizoda iz nekog Hamsunova romana. “Sanjar” je adaptiran za film koji je u režiji Erika Gustavsona snimljen 1992. godine, a na festivalu u Kristiansundu proglašen najboljim norveškim filmom i ovjenčan čitavim nizom nagrada, između ostalih i nagradom za uspjelu adaptaciju književnog djela.

Hamsunov omiljeni pripovijedački postupak primijenjen je i doveden do savršenstva u pripovijetki “Nitkov”; tu neznanac priča, a pripovjedač sluša, da bi se to na kraju sjedinilo u tešku i gotovo sumornu ispovijest koja podsjeća na najbolje stranice Dostojevskoga ostvarene u novelama kakve su “Krotka” ili “Zabilješke iz podzemlja”. Pripovjedač se u *Nitkovu* odmah na početku obraća čitatelju i kaže: “Tako je to počelo, dragi čitatelju.” On poziva da se prati slijed ispovijesti, upozorava da je nešto počelo, tu na kršćanskom groblju, i traži suradnju do kraja. Dostojevski je katkad pretjerivao s tim inzistiranjem na štovanom i dragom čitatelju, bez kojega nijedna njegova pripovijest nema svrhe. Knut Hamsun tu je oprezniji; on priziva čitatelja samo onda kada se i sam uplaši prisutnosti zla. Dostojevski primorava čitatelja da čuje nešto što dotad nije čuo; Knut Hamsun blago ga i nenametljivo moli da bude suučesnik samo dok priča traje. Dostojevski je često spreman reći: ovo je istinita pripovijest, dok Knut Hamsun nije tako odrješit, on se zadovoljava da kaže: pričam kako je bilo.

I Hamsunov nitkov mogao bi se nazvati filozofom podzemlja, ali ne onim koji svodi račune sa samim sobom, poput junaka

iz “Zabilježaka iz podzemlja”, već onim koji razara neke ustaljene predodžbe, ali je nemoćan otrgnuti se onom mračnom i beznadežnom u sebi samome. On odobrava krađu cvijeća koje propada i vene na groblju, ali potom sudjeluje u potjeri za malom kradljivicom Elinom. On se razmeće i filozofira o vrlinama i ćudoređu, a prihvaća blud s djevojčicom Elinom, pravdajući se da bi s njom i tako bio netko drugi, možda i gori od njega. “Ali ja ću opet ići k njoj. Ipak, treba gledati da štogod učinim za nju”, tako razmišlja Hamsunov nitkov ne dovodeći u pitanje vlastitu dobrotu i poštenje, dok se junak iz “Zabilježaka iz podzemlja” stalno koleba i samoispituje, pa će u jednom trenutku za sebe reći da nije uspio postati “ni zao, ni dobar, ni podlac, ni pošten, ni junak, čak ni kukac”. Hulja iz “Nitkova” na kraju još i orobi svojega slušatelja, dok se, primjerice, junak iz “Zabilježaka iz podzemlja”, na kraju odnosa s prostitutkom Lizom, osjeća poniženim, jer je želio poniziti drugoga. On se podčinjava i gubi samopoštovanje, dok se Hamsunov nitkov naslađuje spoznajom da je plaćajući razvrat činio dobro djelo prema djevojčici. “Biti podlac, za mene je bila osobita naslada”, kaže on. Junak iz “Zabilježaka iz podzemlja” doživljava samoga sebe kao odvratnog crva, dok Hamsunov nitkov mirno izgovara: “Ali treba priznati da nisam gori i odvratniji od drugih ljudi.”

Ako bih se usudio izabrati najdražu pripovijetku, onda bih se kolebao između “Glasa života” i “Dame iz Tivolija”. Kriterij po kojemu bih se odlučio za neku od te dvije priče glasi: *to su priče kakve bih i sam želio napisati*. Uostalom, to je uobičajeno mjerilo kad god je riječ o sastavljačima antologija ili priređivačima izbora pripovijedaka koji su i sami pisci. Takvo pretenciozno, ako ne i nenavidno mjerilo moglo bi se primijeniti na cjelokupan izbor u zbirci *Zavodnik i druge priče*, ali sam istaknuo te dvije pripovijetke možda stoga što je u njima Knut Hamsun pomaknuo zbivanje do same granice bizarnog, gotovo na rub poetskog misterija i

što je na svoj prokušani način oblikovao ženske likove Ellen i nesretne dame iz Tivolija zaogrnuvši ih onim svojim tajanstvenim velom kao što je to činio s velikim likovima poput Edvarde iz *Pana* ili Yalajali iz *Gladi*. Dama iz Tivolija, opsjednuta dječjim lešom, po nekoj unutarnjoj tjeskobi, podsjeća na lik Ane Marije iz romana *Skitnice* koja s užitkom promatra kako se brodar Skaaro utapa u živo blato močvare. Taj dječji grob kojim je dama iz Tivolija opsjednuta poprima obrise sablasne stvarnosti kao i močvara iz *Skitnica* u kojoj je nestao Skaaro i iz koje će se još zadugo razlijegati krici i zapomaganja. “To nije bio Karolusov bik, to nije bila nikakva morska ptica koja bi ispustila tek jedan jedini krik i nakon toga opet umuknula, dakle, to je svakako bila jedna nespokojna duša koja je jadikovala. Svi su pomišljali na brodara Skaara”, tako pripovjedač opisuje tu sablasnu scenu iz močvare, a na jednom mjestu i sam se pita je li to “priča ili istinit događaj”. Knut Hamsun umije pomaknuti “granicu stvarnosti, ali nikad izvan stvarnosti”. On svoje junake ne ispušta iz prostora zbiljnosti, čak ni onda kada njihove sudbine privodi do samog ruba fantastike.

8. Zaključak

Čitajući Knuta Hamsuna i radeći na izboru njegovih pripovijedaka, obuzimala me radost, “a literatura i jest jedna forma radosti”, rekao je Borges. Tu sam radost doživio kao neku vrst autorskog sjedinjenja, jer književnost je nezamisliva bez tog “estetskog fenomena spajanja”. A *pogrešno skretanje* Knuta Hamsuna, u magli povijesti, pokušao sam razumjeti tako što je tvorac mnogih bizarnih i nastranih likova, u jednom trenutku i sam postao romaneskni lik, vrlo složen lik, također bizaran, jer je zaprepašćujuće da je u istoj osobi veliki pisac, moralno biće, graditelj svjetova i malo destruktivno piskaralo koje obožava i hvali ništicu i monstruma. Napustio je svoju biografiju i

nesvjesno je ponudio kao građu za roman. Ali to nije nikakvo opravdanje i ne može se za taj postupak velikog pisca imati nikakvo razumijevanje. Učiniti toliko protivu samoga sebe, nedopustivo je čak i za okrutnoga sadomazohista. Udaljiti svoje djelo od svijeta kojemu je namijenjeno, jest teška samodestrukcija, ako ne i nijekanje vlastita djela. Uvući javno mnijenje da se godinama mnogo više bavi bezvrijednim Hamsunovim pamfletićima u slavu jednog nitkova nego njegovim veličanstvenim djelom, jest obostrani užas, naš i njegov. Knut Hamsun bio je veliki jedino u svojim romanima i pripovijetakama, “duhom iznad svijeta”, dok je sve ostalo samo naše, ljudsko, dvojbeno, proturječno, podložno utjecajima. Dobro Kundera kaže da je samo roman u stanju do kraja i temeljito istražiti tu tajnu, “jednu od najvećih koju čovjek poznaje”. Montaigne je od knjige tražio da mu pomogne upoznati samoga sebe, te da ga poduči da dobro živi i dobro umre.

Zašto je Knut Hamsun sišao sa “Zarathustrina brijega” u nacistički brlog, može se samo nagađati. Pogreške velikih pisaca neki analitičari nazivaju pomanjkanjem njihove lucidnosti. Nije mi to uvjerljivo. Ni Hamsunova memoarska knjiga *Po zaraslim stazama* nije ništa objasnila, kao ni dijagnoza dr. Langfeldta o “umanjenim sposobnostima” svojega pacijenta. Ili je pak svaki nacionalizam sklon fašizmu, a Knut Hamsun više je puta istaknuo da je samo želio pomoći svojoj naciji, posebice norveškim mladićima da ne ginu uzaludno “u borbi s divom”. Možda je to iskreno mislio, a ispalo je zastrašujuće. Ali unatoč svemu, svatko razborit i pametan komu je stalo do knjige i tko knjigu shvaća poput Montaignea, naći će u romanima Knuta Hamsuna zrnce mudrosti, uvijek nešto novo i tajnovito, “bremenito prošlošću”, ugodno i poticajno, nešto čarobno i božansko, uzvišeno i duhovno, što mogu podariti samo veliki pisci, a njegove zablude i magle neće biti posve jednostavno odvojiti od njegova djela, ma koliko se u tomu trudili i ma

koliko bili skloni autoru. Osobno mi je žao što Knut Hamsun nije ništa učinio da izbriše grijehe s Hitlerom, nije se čak ni pokajao, niti odrekao svojih stajališta dostojnih prezira. Njemačka je već bila poražena, Hitler mrtav, a on mu, u *Aftenpostenu*, svibnja 1945. godine piše nekrolog i naziva ga velikim reformatorom kojemu je sudba dodijelila da “djeluje u vremenu najbesprimjernije surovosti koja ga je na kraju oborila”.

1995.

Od Arnauta do miljenika

“Miloš Crnjanski ostavio nam je *Seobe*, naš najveći roman vremena i prostora”, veli dr. Dragan Nedeljković. Ako tako napiše akademik, jošte u časopisu *Nasleđe*, i profesor koji je svojedobno, sredinom sedamdesetih, tjerao Danila Kiša iz srpske književnosti, onda je tako; *Seobe* su “najveći roman vremena i prostora”. Istina, Kiš je u *Času anatomije* narečenog akademika nazvao diletantom i huljom, ali eto i hulja pokatkad ubode, pa je vjerojatno točno da su *Seobe* Miloša Crnjanskog najveći roman na policama vremena i prostora. Kiš je znao reći da postoji “banalnost zapažanja”, neka vrsta književnog života u klišejima. Pisci se i razlikuju u tome koliko se opiru ili izbjegavaju “banalnost zapažanja”. Darovitost se i mjeri onim aršinom koliko je pisac svjestan ljudske gluposti, te svega filistarskog, banalnog, prostačkog u životu neke zajednice u kojoj i sam živi. I kad god bi pisac uzdrmao “bijedu nacije”, kad bi se sukobio s banalnošću politike, kad bi plovio uz vjetar i ustrajao u toj plovidbi, to bi ga činilo omraženim, a u nasilničkim sustavima takva bi se misija glavom plaćala. I Miloš Crnjanski, kao mlad pisac, volio je kontru, pa je nakon Prvog svjetskog rata, kad je patriotizam bio hit, drukčije pjevao od rodoljubnih pjesnika tipa Dučića ili Bojića, što je bilo dovoljno da ga odmah proglase, kako sam veli, leproznim. “Pesnik je zato prolazio ulicama Beograda omrznut kao Arnaut koga teraju iz njegovog fisa”, piše Crnjanski o sebi u trećem licu, u svojim *Komentarima*.

U srpskom kulturnom miljeu Crnjanski je slovio nešto kao pandan Miroslavu Krleži - oštrouman, jezičav, naprasit, obrazovan, a nadasve pisac od velikih poteza i

neprijepornog dara. Potkraj I. svjetskog rata živio je u Zagrebu i prijateljevao s Krležom. Uvažavali su jedan drugog, čak i nakon "ideološkog razlaza" i sukoba koji je, negdje sredinom dvadesetih, u jednoj beogradskoj krčmi, doveo do tučnjave dvojice prijatelja. Jednom sam popričao o toj tučnjavi s Oskarom Davičom i rekao mu da sam čuo kako je to bilo samo naguravanje uz mrsne psovke, našto je Oskar uzvratio: "A, ne, makljali su se. Crnjanski opali *desnicom*, Krleža dočeka *levicom*!"

Otada se više nisu nijednom sreli; Krleža je ostao na ljevici, a Crnjanski je polako napuštao onu poziciju ukletog pjesnika kojega njegovi sunarodnjaci tjeraju kao Arnauta. Štoviše, nakon izlaska *Seoba* (1929.), Crnjanski postaje nacionalna veličina, pisac opsjednut srpskom poviješću, ali ne više mlitavo i narodnjački, nego uzvišeno, poetski, u duhu "tragičnog osjećanja života", poimajući povijest svog naroda kao ciklično ponavljanje stalnih seoba. "Bilo je seoba i biće ih večno, kao i porođaja", posljednji je akord njegova velikog romana, što je taknuo onu žicu samosažaljenja na koju nacionalisti udaraju kukajući kako njihov nacion nestaje i utapa se poput onih Crnjanskijevih "serbskih duša" što su se asimilirale u "moru rosijskog naroda". Svaka knjiga koja bi duhom slijedila taj model samosažaljenja i čačkala temu nestajanja naroda, ili, kako je Crnjanski često ponavljao, "brisanja naciona"; dakle, svaka je takva knjiga imala velikog odjeka i ušla u svaki dom u kojemu bješe zrno intelektualnosti. Na tu je foru, pedesetak godina od pojave *Seoba*, prispio u srpsku književnost *Hazarski rečnik* Milorada Pavića, za većinu čitateljskog puka rječnik nerazumljiv, ali dobro opremljen i popraćen autorovim tumačenjem da je nestali hazarski narod zapravo "projekcija nestajanja mog srpskog naroda".

Nije mi osobito k srcu priraslo "pisanije" Miloša Crnjanskog; neke sam njegove pjesme volio, znao sam naizust pregršt njegovih stihova, umio sam ih kadgod na uho šapnuti nekoj

curi, jer Krleža je sasvim točno ustvrdio da je to ženskast pjesnik, lirik od dara, pojava zanimljiva, “pjesnik rođen u znaku razaranja”, ili je pak bio “tipični smetenjak svog vremena”, kako je sam za sebe rekao u svojim *Komentarima*. Još 1932. godine Marko je Ristić pisao o Crnjanskom, uglavnom s odbojnošću, i tada izrekao gotovo profetsku rečenicu: “Neko dvanaest godina piše, a ima nekakvog talenta, pa se to najzad uvidi, i opet ništa. Pa se to najzad i prizna, i opet ništa!” Nisu me očarali romani Miloša Crnjanskog, previše je “pojanja” u njima, ne volim gomilanje pridjeva, umetanje zareza, nije mi ležao ritam pripovijedanja, bila mi je dosadna uporaba staroslavenskih riječi, ali su me kao čitatelja držale njegove teme, posebice vječna tema seoba, a uza sve, stvorio je nekoliko snažnih književnih likova. Donekle sam se slagao sa svojim prijateljem Borislavom Pekićem, koji je znao reći kako ne može čitati one pisce u čijim knjigama ne frca humor, čija tematika ne posjeduje “ironijsku distancu”, a to mu je nedostajalo kod Crnjanskog. Trebalo mi je podosta vremena da bih ukapirao kako se ta krutost, ta smrtno ozbiljna proza, ponajčešće vihori u djelima nacionalista, jer oni su uvijek napregnuti kao misionari, danomice u nekim brigama, izmučeni nesanicama, jer bdiju nad sudbinom nacije. Dakako, ovi moji prigovori ne utječu na književnu veličinu Miloša Crnjanskog, a niti je mogu i ne želim umanjiti. Štoviše, poštujem tu nesretnu sudbinu, tu moćnu literarnu ruku. Uvažavam pjesnika “rođenog u znaku razaranja”. Fascinira me njegovo bogato iskustvo i način kako ga literarno koristi. Zadivljujuća memorija, čudesna biografija!

Jednom mi je, zbog Crnjanskog, očitao lekciju moj bliski prijatelj Filip David. Nismo se mogli posvađati, jer on je bio u pravu, a ja sam kao đačić slušao prijateljevu argumentaciju. Bilo je to 1991. godine; već je ura odbrojavala moje posljednje dane u Beogradu. Pitali su me za jednu novinu što mislim o Crnjanskom, a ja sam neoprezno, možda

nesretno, odgovorio da je pjesnik, nakon svih poniženja i bijede u emigraciji, moralno čist, čak i ako je imao neke mrlje. Doista, bijah u tom času zaboravio na razdoblje Crnjanskijeva fašizma, a kad me prijatelj podsjetio na to, samo sam se mogao žderati zbog svoje izjave. Crnjanski piše u časopisu *Ideje*, što ga je pokrenuo 1934., da je “kolera marksizma” poražena i da se iz pepela povijesti uzdiže nacizam. U *Komentarima* je napisao da je socijalist, a u *Idejama*, u tekstu “Nacrt nacionalnog okupljanja naroda” očitovao se kao nacionalist. Hvalio je njemački militarizam, kudio pacifiste i nazivao ih šljamom koji žudi “za uživanjem, za žvakanjem”. U tekstu “Oklevetani rat” pisao je da se mizerni mirnodopski život ne može mjeriti sa “uzvišenim senkama rata”. Pjesnik kojemu sam olako poklonio moralnu čistoću, bio je posve suprotno od onih stajališta što smo ih, nas nekolicina prijatelja, zajedno gradili, a Kiš ih formulirao još 1980. godine i rekao da će “strašni sud povijesti” mjeriti odgovornost pisca ponajprije u njegovu stavu “prema logorima istrebljenja, onim hitlerovskim i onim staljinskim”.

Sve ono što se zbivalo u Beogradu s početka devedesetih, zazivanje rata, uskrisivanje zloduha nacizma, nekako se odvijalo u stalnom pozivanju na Miloša Crnjanskog kao duhovnog uzora. Stanoviti Bokan, ideolog “Belih orlova”, pokreće časopis *Nove ideje* kao hommage Crnjanskome, a na slavonska ratišta odlazi sa stihom na usnama autora “Itake”: “Na Itaki i ja bih da ubijam”. Dakako, stihovi se mogu zlorabiti, pjesnici su u tome nedužni, ali ubojice ipak pronalaze oslonac u onima koji su im bliski. Da je Crnjanski imao odgovoran stav prema logorima istrebljenja, ne vjerujem da bi ga neki bijedni salonski fašist tipa Kalajića proglašavao svojom duhovnom zastavom. Štoviše, tamo gdje je Crnjanski stao, kunući pacifiste, nastavio je Ćosić Dobrica, popularni narodni književnik, i u intervjuu na prvoj stranici *Politike* (26. srpnja 1991.) pozvao Srbe u rat, a mirovnjake i “Pokret majki” nazvao izdajicama.

Miloš Crnjanski vjerojatno je jedan od rijetkih emigranata kojemu su komunisti oprostili grijehe; bit će da ih je ganula pjesma “Lament nad Beogradom”, objavljena u *Književnim novinama* 1962. Dok se govorila ta pjesma, javno ili po kućama, ronile su se suze nad pjesnikovom izgnaničkom nostalgijom i sve se svodilo samo na to kako se takva književna veličina zlopati u emigraciji samo zato što je Srbin. Klasična je srpska priča: Miloš Crnjanski nije mogao griješiti, jer njegovo je srce tuklo za Srbiju. Nedavno sam u *NIN*-u naišao na podatak da je u Arhivu Centralnog komiteta pronađen spis koji baca ružnu sjen na Tita i razotkriva ga kao “srboždera”. Naime, trojica moćnih ljudi, Tito, Kardelj i ministar policije Ranković, vijećali su o povratku Crnjanskog. Tito je bio suzdržan i rekao: “Kako hoćete, ali to ljudi u Hrvatskoj neće dobro primiti.” Ranković je gotovo na svoju ruku naredio ondašnjem veleposlaniku u Londonu Prici da pjesnika vrati u domovinu autom jugoslavenske ambasade. Taj podatak, ako je točan, uklapa se u sadašnje srpske revizije povijesti u kojima se Ranković prikazuje kao žrtva “antisrpskih zavjera”, a Tito kao vrag i uskogrudni šoven koji je brinuo što će reći Hrvati o povratku srpskog pjesnika. Zasigurno su mnogi hrvatski nacionalisti rekli: “Da, da, Srbi mogu sve. Da je Crnjanski Hrvat, bio bi strijeljan.”

Miloš Crnjanski vratio se u Beograd 1965. godine. Nisu mu čitatelji vraćali knjige kao nekoć Norvežani Knutu Hamsunu, nego su ih donosili na potpisivanje. Bio sam posve slučajno na jednom prijemu u čast povratka Miloša Crnjanskog. Sam pjesnik recitirao je “Lament nad Beogradom”. Kada je izustio posljednje stihove žalopojke: “A kad i meni odbije čas stari sahat Tvoj / to ime će biti poslednji šapat moj”, posvuda se čulo samo šmrcanje.

Pjesnik sentimentalizma volio je sentimentalne ugođaje i štimunge. Umro je 1977. godine u Beogradu. Spomenik mu je podignut 1993. u povodu stogodišnjice rođenja.

2002.

Sretan što je Srbin

Pišući o Jovanu Dučiću (1871.-1943.), Rade Konstantinović odmah je na početku istaknuo da je pjesnik bio sretan čovjek koji je ideju sreće "uzdigao do svoje lične religije". Mislio sam da pjesnici nisu miljenici sreće, te da su, štoviše, mahom nesretni, jer vuku na plećima teško breme svoga roda, ali eto, Jovan Dučić bio je sretan mimo toliko nesretnih pjesnika, pa sam se pitao kako je baš njega zadesila takva milost, kako je baš on izabran za takav skupocjeni dar Božji, ili bilo čiji tko već daruje pjesnike. U svojoj knjizi *Blago cara Radovana* Dučić je lirski varirao o sreći, da bi svoje meditacije na tu sklisku temu začinio jednom svojom davnašnjom spoznajom da je "sretan zato što je Srbin". Imali smo i još imamo takvih sretnika među hrvatskim i srpskim pjesnicima. Biti sretan što si Srbin ili Hrvat, ima li išta poraznije po samu sreću.

Dakle, Jovo je Dučić bio sretan zato što je Srbin, što mu je Bog pripomogao da se rodi "na periferiji turskoga Trebinja", ali ne kao inovjerac, musliman ili unijat, nego baš kao pravoslavni Srbin. A kakva bi ga tek nesreća zadesila da je rođen kao Židov, jer on piše da Židovi nemaju "urođenu dobrotu", da ne znaju što je sreća, a za Heinricha Heinea veli da je bio "plašljiv Jevrejin koji ne ume da se bije, nego da se podsmehne i pobegne". Dučić je već tada samo dograđivao onaj model što će ga sljedbenici sreće što su Srbi širiti do naših dana, pa će tako jedan slavni Srbin, u svijetu poznatiji od Dučića, trenutačno uznik u scheveningenskoj palači, izjaviti prije dvanaest godina da se Srbi barem znaju tući, a ne kao "bedni" Židovi, koji su zli, sarkastični, lišeni dobrote i kuraži. A kada se novi srpski

vožd rađao, uz slavlja i pjesničke fanfare, Židovi bijahu Albanci, Slovenci i dr. (Dučić je svojedobno pjevao: “Zastave prodaše bednim Jevrejima”). Trebalo je proći desetljeće pa da mit o Srbima koji se znaju tući padne u govna, kao i politika onoga koji je to izrekao. Međutim, nacionalisti uvijek posljednji doznaju da su poraženi, ali zato odlično shvaćaju da upravo porazi šire slavu nacionalizma, jer u poraze su ugrađene žrtve o kojima će se pripovijedati s koljena na koljeno.

Jovan Dučić umro je u Americi kao “četnik emigrant”, kako je napisao Marko Ristić, koji je naveo neke značajke toga slavom i srećom ovjenčanog pjesnika, između ostalih da je bio loš i nesimpatičan tip, “sebičan, ambiciozan, beskarakteran, neinteligentan, skorojević i snob...” Miroslav Krleža objavio je, još 1924. godine, u *Književnoj republici*, zločesti tekst pod naslovom “Pogreb Jovana Dučića” u kojemu ismijava nacionalnoga barda, i to u času kad je bard o sebi pisao da bijaše “prešao iz sreće mladosti u sreću slavnog pjesnika”. I baš tada našao se Krleža da zanovijeta kako je omaškom pročitao da je umro Dučić, premda je bio umro neki srpski diplomat, a pjesnik ga je samo veličao u posmrtnom slovu ističući pokojnikovu rasnu pripadnost, te Beograd kao prijestolnicu nemanjićke kulture. Šegačio se Krleža oko toga odra, jer je Dučić kiteći o pokojniku napisao nekrolog vlastitoj veličini.

Miloš Crnjanski u svojim *Embahadama* zapisao je kako Dučić bješe “uobrazio da je vizantijskog, kneževskog porekla, pa su ga svi prijatelji titulisali, *Duka*. Ja nisam.” A Matoš je s početka stoljeća također upozoravao na tu karakteristiku pomodnih pjesnika, među kojima je Dučić visoko kotirao, da se kite aristokratskim perjem i da im “imponiraju kao svim skorojevićima, zvučne titule, marquisi i kardinali”. Dučić, taj samozvani *conte*, “toliko pjeva i pjevucka o gosparskom Dubrovniku kao da mu se djed zvao Pucić ili Kaboga”, napisao je Matoš. To je česta pojava da pisci bježe od

stvarnih biografija, ali kad već izmišljaju i kroje mnoge priče, kad se uvlače ispod kože drugih, što ne bi malo uplekali i vlastitu sudbinu u svijet imaginacije. To je bezopasno i ćaknuto sve dok ne postane probitačno. Ili, što je najgore, dok i sami mitomani ne povjeruju u svoje izmišljotine.

Oko Jovana Dučića uvijek je bila neka pompa, posebice oko njegovih pokopa i prekapanja. Kada je prenesen iz Garyja i prepokopan na manastirskom groblju Sv. Sava u Libertyvillu, nad grobom je govorio glasoviti vladika srpski Nikolaj Velimirović, subrat mu po sreći što je Srbin. Jovan Dučić nije nikad mogao bez kraljeva i predsjednika, sam je pisao panegerike u slavu kralja Aleksandra, pa se i lani, 22. listopada, na posljednjem prekapanju na brdašcu Crkvine poviše Trebinja, našao netom izabrani predsjednik, nasljednik Miloševićev, Vojislav Koštunica. To je istovremeno bio i prvi kulturni podvig toga “mantijaša” koji bi najradije zamonašio cijeli svoj narod ili ga nekako povratio iz poganstva i ateizma u pravoslavni tor. Posmrtni ostaci ondje su položeni po pjesnikovu amanetu, a hram mu je vječni podigao beogradski protomajstor arh. Peđa Ristić, zvani Isus iliti Peđa Riđi. I opet se metanisalo, opet je jedan opskurni vladika, vabe ga Atanasije Jeftić, “pojao” pred hramom - psalme mrzovoljno i rutinski, a političke besmislice iskreno i ushićeno.

Čim sam čuo da će pjesnikovi posmrtni ostaci biti preneseni u Trebinje, odmah sam znao tko će besjediti nad grobom. Tko drugi doli autor knjige *Kuku i lele*, Matija Bećković, profesionalac koji će uvijek dobro odraditi svoj posao, bilo da govori nad otvorenom rakom kakve crnogorske babe, uvaženog pisca ili popa, vojnog ministra ubijenog u mafijaškom obračunu, ili pak nad kostima Jovana Dučića, friško uvezenim iz dalekog Libertyvilla. Bećković u svom naricanju veli da je u grobu u Libertyvillu Dučić “nađen ceo, spreman za daleki put, sa knjigom na grudima”. Dakle, mrtvi je pjesnik spremno čekao, ponio je i knjigu, da ga

njegov narod otkopa, te da u svojoj religioznosti dokaže “da kost nije kost, da pokojnik nije pokojnik, da grob nije grob”. Tako Bećković nabraja i tu pred hramom Peđe Isusa još nam otkriva da je Jovo “pisao trećom rukom”, te da se njegovim prekapanjem “preobrazilo i ovo brdo nad Trebinjem i svo postalo crkva”. Nije orator riječ prozborio kako su dvojica srpskih pjesnika, Radovan Karadžić i Božidar Vučurević, prognali i posljednjeg trebinjskog muslimana, nije im pohvalio genocid, nego je to jednostavno prešutio. A kad mudrac šuti, onda nešto odobrava.

Jovanova glava odletjela je još jednom, ovaj put pala je na Kalemegdanu, u Beogradu, i to proljetos, u godini nacionalne sreće kada je na srpski tron zasjeo pravi nacionalist. Naime, srušena je Dučićeva bista, rad kipara Riste Stijovića, koju je svečano otkrio 7. travnja 1993., na dan pedesetogodišnjice pjesnikove smrti, tada ratni predsjednik i vrhovni zapovijednik JA, književnik Dobrica Ćosić. U povodu toga vandalskoga i kriminalnog čina oglasio se Dučićev sljedbenik i epigon manjeg formata Rajko Petrov Nogo i osudio “crnu bratiju” koja je “obezglavila Dučića”. Epigon cilja da je to djelo ustaša ili balija, u svakom slučaju djelo “crne bratije” koja bi isto tako kidala žive srpske glave da su Srbi bili ovce. Meni se sve čini da bi to prije moglo biti djelo nekog pjesnikova sunarodnjaka, jer nacionalizam ima svoju zakonitost i svoj unutarnji slijed da se s jačom mržnjom i bijesom obruši na svoje. Možda je taj vandal tek sada, u nekom feljtonu, pročitao kako je nacionalni poet pisao *Dubrovačke poeme* i kitio se latinskom kulturom, a taj je rušitelj možda ratovao za “srpski Dubrovnik”, izgubio boj i ostao bez ičega, pa je pjesnikovo koketiranje s katolicizmom doživio kao izdaju. Nije mu više bila utjeha ni to što je “veliki Duka” pisao da su Hrvati najbestidniji narod na svijetu. Rušitelju je pao mrak na oči i odrubio Jovanovu glavu s poprsja.

Moja je procjena, dakako, hipotetična, ali se sve više uvjeravam da *svoji* stradaju od *svojih*, da se u posljednjem stadiju nacionalisti glože s nacionalistima. Jer nakon svih zala posljednji metak čuva se za *svoje*, a bit će ispaljen u glavu ili spomenik po nalogu onih koje je nacionalizam korumpirao i ostavio bez ikakve nade za bilo što drugo. Nacionalizam je uvijek u srdačnim odnosima s lakoćom zločina. O toj bliskosti rječito govori film Neila Jordana *Michael Collins*. U času kad legendarni irski nacionalist Michael Collins, tumači ga Liam Neeson, želi postići primirje, biva ubijen iz zasjede, i to od onih koji su ga voljeli i u starim mlinovima, za dugih noći, pleli legendu o njemu. Ali legenda i stvarna slika ne podudaraju se. U tome procjepu našao se i legendarni Michael. Privlačnost nacionalizma jest i u tome što se preko njega brzo i lako stječe slava.

Od pjesnika koji bješe sretan što je Srbin, ostao je barem rukovet stihova pisanih na “lepezama dubrovačkih gospa”.

2001.

Pisac star dvjesto godina

“Ja sam pisac već dve stotine godina”, tako počinje prigodni autobiografski tekst glasovitoga srpskog pisca Milorada Pavića. Bit će ipak da nije riječ o metuzalemu koji piše već dvjesto godina, nego je to samo još jedna dosjetka kakvim obiluje cjelokupno djelo toga autora koji barata metaforama i snovima na način kako prije njega nitko nije umio. On sam kaže “da sanja brže od konja i da mu telefoni ržu ko puna štala ždrebaca javljajući o tim snovima”. Čim sam pročitao da je Milorad Pavić “pisac već dve stotine godina”, znao sam da je to samo jedna u nizu piščevih zavrzlama, te da se radi o tomu da taj književnik potječe iz spisateljske porodice u kojoj se pisalo još od 1766. godine kada je “jedan Pavić objavio u Budimu svoju zbirku pesama”. Na sreću srpske književnosti, ta spisateljska obitelj nije se degenerirala, nego je dosegnula svoj vrhunac u potomku Miloradu. “Kritičari u Francuskoj i Španiji zabeležili su da sam prvi pisac 21. veka, a živeo sam u 20. veku”, veli taj osebujni autor. Dakle, prvi pisac XXI. stoljeća koji je živio u XX. stoljeću, tvrdi da su ga “stručnjaci iz Evrope, USA i Brazila nominovali za Nobelovu nagradu u književnosti”. Onda to znači da stare i slavne porodice u kojima se pisalo od 1766. godine, ne moraju nužno pasti na degenerika; štoviše, neki njihov izdanak, uza svesrdnu preporuku brazilskih stručnjaka, može postati nobelovcem.

Milorad Pavić rođen je 1929. godine “na obali jedne od četiri rajske reke u 8 i 30 časova izjutra”, kako piše u kratkoj autobiografiji. Pavić je prozaik, pjesnik, dramski pisac, povjesničar srpske književnosti XVII.-XIX. stoljeća, stručnjak za barok i simbolizam. “Do danas Pavićeva dela imaju preko

80 prevoda u zasebnim knjigama na različite jezike širom sveta”, stoji u njegovoj biografiji. Doktorirao je na Sveučilištu u Zagrebu 1966. s temom iz usporedne književnosti “Vojislav Ilić i evropsko pesništvo”. Član je SANU od 1991. godine. Princ Aleksandar, prijestolonasljednik srpske kraljevske dinastije Karađorđevića, imenovao ga je 1992. za člana Krunskog savjeta kako bi svojim autoritetom i imenom promicao dinastičke nakane o povratku monarhije. Pavić je autor najmanje tridesetak knjiga, dobitnik mnogih nagrada, između ostalih i posljednje komunističke nagrade *AVNOJ*.

U kratkoj autobiografiji pisac nadalje veli da mu se “noć u snu slatko lepila za oba obraza”, te da je bombardiran tri puta; jednom kad je imao 12 godina, drugi put kao petnaestogodišnjak, a treći put bješe navršio sedamdesetu “kada su NATO avioni bacili bombe na Beograd i Srbiju. Reka na kojoj živim, Dunav, otada nije više plovna.” Pa ipak, unatoč svjetskim uspjesima i kandidaturi za Nobela, u toj autobiografiji provijava stanovita rezignacija srpskog književnika, jer na jednom mjestu veli da bi bolje prošao da je bio Turčin, te da je stradao zbog svojih pobjeda. “Pobede se ne isplate. Nisam nikoga ubio. Ali, mene su ubili. Mnogo pre smrti. Bio sam najpoznatiji pisac najomraženijeg naroda na svetu - srpskog naroda.”

Milorad Pavić je, kako sam kaže, do 1984. godine bio “najnečitaniji pisac u svojoj zemlji, a od te godine nadalje najčitaniji”. Sada procjenjuje da ima cirka pet milijuna čitatelja. Ne samo da nije bio čitan do 1984. godine i pojave *Hazarskog rečnika*, nego je bio jedva poznat kao prozni pisac o kojemu nitko nije ozbiljno razgovarao, dočim je kao znanstvenik imao nekog ugleda, to prije što se bavio poviješću srpske književnosti iz doba baroka, predromantizma i klasicizma. Zasigurno je bio nepravedno zapostavljen kao pripovjedač, jer su neke njegove spisateljske ludosti (to se tada u estetskom rječniku nazivalo

zaošijanost, *zaumnost* - što bi u hrvatskom jeziku značilo kao nešto neshvatljivo zdravom razumu), razasute i kasnije gotovo u svim njegovim prozama, bile odbojne i vulgarne, ali unatoč tome imao je lijepih priča, posebice u zbirkama *Gvozdena zavesa* i *Ruski hrt*.

Hazarski rečnik iliti "roman-leksikon u 100 000 reči" lansiran je iz Beograda kao literarna fascinacija koja je opsjenila čak i one slojeve bez ikakve čitačke kulture, pa je tako knjiga postala artikl kulturnog prestiža i ukras na policama, a onda se upetljao i autor agitirajući da su Hazari "srpska sudbina", što je samo bilo dodatno gorivo za histeriju. Mnogi nisu ništa razumjeli u tome leksikonu, zbunjeno su tumarali kroz taj labirint pokušavajući štogod dokučiti, ali su odustajali da bi potom širili famu o genijalnoj knjizi. Slavu toga romana gradili su oni koji ga nisu razumjeli.

Danilo Kiš bio je osjetljiv na lošu upotrebu priložne riječce *kao*; bio je gotovo razradio neku vrstu estetskog testa inteligencije za provjeru pisca i njegova dara upravo na tomu kako rabi riječ *kao* za gradnju usporednih figura i pojmova. Znao je baciti knjigu ako naiđe na lošu usporedbu, a proze Milorada Pavića vrve od besmislenih i blesavih usporedbi. Na Kišovu testu inteligencije Pavić je pao. Tek sam letimice i na preskok prelistao Pavićeve romane *Hazarski rečnik* i *Predeo slikan čajem* u kojima je upravo Danilo Kiš svojom rukom podcrtao nesuvisle i gotovo vulgarne usporedbe. Pavićev junak trepće "očima maljavim kao muda"; "nehotice oseti sise kao kompot od krušaka". "Mladić je mahao obrvama kao krilima", a neki čovjek "nije imao senku i nosio je plitke oči kao dve izgažene barice". Kod Pavića "peć šeta ko puštena s lanca"; "vetar je pegav kao dalmatinski pas"; "levo oko je kao viljuška, desno kao nož"; "osmeh je zarobljen u bradi kao kukac u ćilibaru"; "žena grize meso iz tanjira kao da ujeda ljubavnika"; "njena su dva oka crna ko jaja kuvana na jevrejski način", a neka je grofica "nosila napomađene brčiće ravne ko šiške i vrane ko

zift, imala je dve pameti i tri uha”, a “njena baba nosila je u kosi dve majušne ćele kao dukate”; “imala je jedno uho duboko kao puž, drugo plitko ko školjka”; “dupe joj je ko dukat”; “menjala je tabane kao zmija košulju”; “kao sve mudre žene imala je izuzetno glupu pičku”; “imala je sisa koliko guzica”, itd. etc. Ne znam je li se Kiš tada zabavljao ili ljutio, ali nakon ovog kratkog listanja možda bih mu malo proturječio, jer sam naišao i na zgodne i otkačene usporedbe.

Bilo je nužno, posebice u stalnim trvenjima s cenzorima, razlučiti autora i njegova stajališta od onoga što govore ili zastupaju njegovi junaci. Dakako, dopušteno je kroz usta junaka čuti i autorova razmišljanja, ali mi se čini da nije razborito u intervjuima i drugim prigodama krčmiti to što je utkano u neki književni lik i ponavljati ono što je već postalo svojstvo drugoga. Pavić to čini kada nastupa kao osoba i govori u svoje ime, preuzimajći ono što je već “prodao” svom liku. Ako ništa drugo, katkad je zgodno sačuvati neke spisateljske tajne, jer literaturi gode mistifikacije. U romanu *Hazarski rečnik* četverogodišnji dječak govori da je demokracija “pičkin dim”, a kada novinar *Village Voicea* pita književnika Pavića što je za njega demokracija, pisac odgovara jezikom četverogodišnjaka iz svog romana i ponavlja da je demokracija “pičkin dim”. Zbunjeni novinar nikako nije mogao shvatiti to značenje, ali Pavić ustrajava na tomu da je demokracija “pičkin dim”, te da u to ime mali narodi teroriziraju velike, pa se tako, po mišljenju glasovitoga književnika, Židovi boje Palestinaca, Englezi Iraca, Srbi Albanaca!

Milorad Pavić prvi je pisac koji je uputio brzojav podrške već povijesnoj Osmoj sjednici srpskih komunista (1987.), kada je Slobodan Milošević izveo puč i preuzeo vlast. Vidosav Stevanović duhovito je primijetio: “Svi telegrami podrške Osmoj sednici bili su lažni, samo je jedan među njima bio pravi: telegram književnika Milorada Pavića.” U knjizi Ane

Šomlo *Hazari, ili obnova vizantijskog romana*, u kojoj autorica bilježi razgovore s “piscem XXI. stoljeća”, Pavić proglašava Slobodana Miloševića “Svetim Savom našeg vremena”. Jedna razborita lektorica diskretno je sugerirala sujetnom piscu da izbaci slavopojke Miloševiću, ali on je odbio i rekao da se Nobelova nagrada ne može dobiti bez lobiranja države. Kako lobiranje nije uspjelo (“Sveti Sava našeg vremena” više se bavio nekrofilijom i leševima, a manje književnošću), onda se i Pavić okrenuo protiv svojega sveca čim je pao i ocrnio ga citatom iz romana: “Obrni čoveka naopačke i eto Satane.”

Prisjećam se jedne zgode na Sajmu knjiga u Beogradu, A. D. 1990. Našao sam se s prijateljima na BIGZ-ovu štandu, gdje mi je urednik poklonio knjigu razgovora s Miloradom Pavićem *Hazari, ili obnova vizantijskog romana*. Knjigu sam nasumice otvorio i odmah nabasao na biser da Gorbačov i Milošević nastoje zaustaviti “zahuktali genocid nad pripadnicima civilizacije istočnog hrišćanstva”. Pišući ovaj tekst, ponovno sam prelistao tu knjigu koja bi se mirno mogla nazvati knjigom budalaština i napuhane erudicije, jer ondje vrvi od općih mjesta i prostaštva, te banalnih mitova uvijek milih puku i vojnicima. Kad svjetski priznata veličina, kao što to nekoć bješe Cici, lansira da je Milošević Nemanja ili Sveti Sava našeg vremena, onda protuhama lako pada ubijanje u ime sveca i u obranu svetih stvari. Književnik veli da su Srbi kroz svoju povijest, u presudnim trenucima, znali iznjedriti velike ljude, pa je tako u srednjovjekovnoj srpskoj državi Nemanja imao strategiju za slučaj rata, a Sveti Sava strategiju za mir. “Sada, čini mi se, Milošević i Rašković imaju takve strategije. I to je važno za Srbiju”, zaključuje akademik i dvjestogodišnji pisac Pavić. A što se zbilo i kako su suvremeni stratezi završili, to nam je dobro znano. Milošević je otpremljen iz Srbije s lisicama na rukama, a nesretni se Rašković, barem na simboličkoj razini, primakao srednjovjekovnim idolima, jer kad je propao u politici,

zaposlio se kao liječnik u bolnici Sveti Sava, u Nemanjinoj ulici u Beogradu; i to je sve što je od svetačkog imao i dobio. U toj je bolnici, kako reče njegova kći, “od tuge presvisnuo”. Čim je novi Nemanja, “strateg za slučaj rata”, uhićen i izručen u Haag, Cici Pavić hitro se okrenuo protiv njega, protiv velikana kojega je u presudnim trenucima iznjedrio srpski narod, protiv ratnika koji je doživio fijasko na svim bojišnicama, usprkos tome što je imao “strategiju za slučaj rata”. Trnovit je put od sveca do sotone.

Pavić je književnik, akademik, znanstvenik, član Krunskog savjeta, član srpskog PEN-a, član Société Européenne de Culture, predsjednik English Speaking Union za Jugoslaviju, predsjednik Srpsko-ukrajinskog društva - ali sve bi to trampio za titulu vojvode. Pa ipak mu je nešto falilo za takvu titulu; premda se trsio svojim izjavama da je “prvi put u ovom veku srbofobija jača od antisemitizma”, te da “srušeni Vukovar treba obnoviti u stilu srpskog baroka” - ali to su bili samo efekti na zatrovanoj sceni. Kritičari nacionalizma njega bi uvijek tek uzgredno očešali, a vele da mu “otac nacije” nikad nije bio naklonjen, te da je bio ljubomoran na njegove književne uspjehe. Valjda je jadan stoga i napisao ono da se pobjede ne isplate i da bi bolje prošao kao Turčin.

2002.

Pjesnik, oficir, narikača

“Tu je Bećko - vođin nećko / a u stvari moćko-hoćko.”

(Miodrag Stanisavljević, 1991.)

Otvorih nekidan fascikl iz kojega ispadoše tri isječka iz novina. Ne krasi me neka sistematičnost, nisam marljiv klasifikator, a ako već postoje u ladicama kakvi svežnjići spisa, onda je tamo mnogo više nereda i aljkavosti negoli uredno složene dokumentacije, premda se često znadem hvastati kako se u mojim prašnjavim dosjeima uvijek mogu naći protuargumenti koji se potežu onda kada huljama i lašcima valja začepiti usta. Pa ipak, kad god zamislim neki svoj tekst, prije toga otvorim fascikl i vršljam po spisima, uvijek s nadom da će iskrsnuti kakav poticajni papirić. Tako je bilo i ovaj put; ispadoše iz toga svitka izresci fotki objavljenih u novinama na kojima je glasoviti pjesnik, akademik srpski, zvijezda posmrtnih svečanosti, prigodničar na skupovima kad treba potpiriti rodoljublje ili ratnicima podići moral, “najumnija srpska glava”, kako ga u ovome sustavu izokrenutih vrijednosti i posve degradiranog ukusa doživljavaju njegovi sunarodnjaci, g. Matija Bećković.

Na jednoj fotografiji, objavljenoj u tjedniku *Monitor*, okružuju ga “delije” u maskirnim odorama i sa strojnicama u rukama, dok pjesnik, zakopčan u crno, drži pod miškom knjige; bit će da je snimka nastala netom nakon što je vojake napojio vinom svoje poezije, ulijevajući mladima borbeni duh i volju da ćemo se “ćerati dok je križa i mjeseca”. Zasigurno je nastala strka i jagma kako se naći u blizini pjesnikovoj i taj trenutak ovjekovječiti. Lica su ozarena kao poslije obreda inicijacije i ulaska u kakvo tajno društvo; to su zasigurno

sretnici ili miljenici vojnih starješina, možebiti najbolji strijelci koji na svojim ratnim alatkama urezuju crte pogubljenih neprijatelja i diče se svojim trofejima. Na toj je fotki ulovljen i u vječnost otposlan onaj pjesnikov samodovoljni sjaj lica, a pošto čovjeka dobro znam, onda mogu zamisliti kako je cvjetao i rastao u društvu ratnika i kako im je prilazeći doviknuo: “Pomoz Bog, junaci!” Na tome odbojnom novinskom papiru napisao sam rukom: *nacionalni bard M. B. sa svojom vojskom*.

Na drugom je isječku fotka nastala u vrijeme “NATO-agresije”, u času kada taj glasoviti poet vrši smotru jedne vojne postrojbe negdje u Kučima, u Crnoj Gori. Za ovih desetak godina otkako ga nisam vidio, nekako se pogurio i ostario, nema u njemu vojničke razboritosti, očito mu ne leže takve ceremonije, ali se upinje sijeda glava da se ta smotra zabilježi i ostane za povijest. Razumljiva mi je njegova skrhanost; ne može narodni pjesnik biti veseo i uspravan dok bombe padaju, ali unatoč tome nešto je morao učiniti da njegov korak bude oštar i vojnički, te da svoju pogrbljenost, ako je ikako bilo moguće, barem za tu prigodu malko popravi i dovede u red. Ili je to bilo sve smišljeno, jer je akademik, u nizu svojih gluposti dodao još jednu, i negdje izjavio “da su fotografije ikone našeg vremena”, pa se stoga pred kamerama još više pognuo kako bi njegova figura na ikoni poprimila aureolu svetosti i postala simbolom nacionalne pogrbljenosti pred svjetskom vojnom silom. Tada još nije ni slutio da će njegov vožd samo koji mjesec kasnije proglasiti pobjedu nad tom silom, ali je pjesnik u svome obraćanju Kučima, još u jeku NATO kampanje, najavio strategiju te pobjede, doduše metaforično i s okusom tradicije, na svoj prokušani način “jakih” stilskih figura koje su od pjesnika načinile majstora besmislica. I u Kučima se zagrcnuo “slatkim rodoljubljem” i ondje zavapio: “Kao što su nekada po Kučima deca bacana u oganj i Kuči videli da je plamen od dece zelen, tako se u

boju tog plamena još jednom uverava srpski narod čiju decu gore bombama NATO pakta. I kao što su se Kuči kad im je nestalo džebane branili kotlovima i santračima, kablovima i vaganima, dubinama i 'komatima hljeba' - tako srpski narod tim istim oružjem gađa i obara sa svoga neba avione najmoćnijeg vojnog saveza sveta."

Na trećoj fotografiji, koju sam izrezao iz podgoričkog glasila *Dan*, pjesnik je ulovljen u potresnoj sceni dok rida na grobu Pavla Bulatovića, ministra obrane VJ. Ispod fotke napisao sam: *srpski akademik M*. *B*. *roni suze nad lijesom vojnog ministra onomad ubijenog u mafijaškom obračunu*. Koliko mu ne paše uloga vojničine, a i vojsku nikad nije služio, toliko je, bome, car na grobljima, talent u pogrebnim poslovima, orator bez premca i mane, najpoželjnija i najviđenija osoba na pokopima, zadušnicama, te crkvenim feštama i obredima. Već se pripovijeda o tomu kako na sahranama znamenitih ljudi dođe mnogo više svijeta kad se zna da će posmrtno slovo držati M. B. Još prije nego uzme riječ, žene počnu plakati i šmrcati u rupčiće. Mnogo sam ga puta čuo kad recitira svoju poeziju, čini to grlato, na zabavan i zavodljiv način, ali ga na grobljima nikad nisam čuo, premda mi vele da govori tako da bi i kamen proplakao. Onda je i priča možda točna da mu se ime nalazi u oporukama nekih pokojnika kojima bješe posljednja želja da im nad odrom govori M. B. To je praznik, pa i utjeha za ucviljene kad se na groblju pojavi narikača takvog kalibra, a tek kad se zagrcne od plača kao nad lijesom pok. ministra obrane, to je već posebna milost. Leleknuo je srpski akademik, ridajući: "Okitiše Beograd tvojom lepom glavom, Pavle brate." Nisam uspio dokučiti smisao te patetične slike, jer mi nije posve jasno tko je kitio Beograd "lepom glavom brata Pavla", ali, hajde, ne valja cjepidlačiti oko stila na grobljima; emocije i boli odvuku katkad u plitkoću. Ministra vojnog pjesnički je virtuoz čašćavao rasipno svakovrsnim epitetima, te da je janje ("Pavle je ubijen zato što je bio

jagnje božje”), te da je junak po ocu, a plemić po majci, te da u zemlju srpsku nije leglo nevinije i plemenitije uho. Sve te “najskuplje srpske reči” nisu me nimalo ganule, niti me sućut ophrvala za janjetom iz vuždova krda, a dvojim da je sućuti bilo i kod gazde kojemu je janje umiljato vjerno služilo promovirajući voždovu “politiku smrti”. “Lepu glavu” toga “jaganjca” gledao sam na TV Srbija, u osvit “pobjede” nad NATO-paktom, kako barata brojkama i priopćava svome narodu da je njegova vojska “oborila 72 borbena aviona”. Ministar vojni nije bio pjesnički nastrojen, te nije priopćio da su “avioni najmoćnijeg vojnog saveza sveta”, obarani “komatima hljeba”, te “kotlovima i santračima, kablovima i vaganima”.

O pjesniku i akademiku, oratoru na pokopima, rodoljupcu i Srbendi, te pod stare dane i vojniku, Matiji Bećkoviću, mogao sam pisati iz raznih uglova, unijeti podosta memoarskog, prisjetiti se mnogih zgoda iz mladenačkog života, zaviriti u intimu, pozabaviti se tom biografijom kao fenomenom mnogih proturječnosti, ponajprije moralnih i intelektualnih, pa ipak sam ostao samo na ova tri novinska papirića koja su mi odredila kut i ograničila mi priču. Bio sam i još sam štovatelj Bećkovićeve poezije; kamo sreće da nikada nije iz te kule izlazio, ali to žestoko rodoljublje uzimalo je maha i metastaziralo do one točke kada pjesnik, već u poznim godinama, žudi za vojnom slavom i kakvim oficirskim činom. Nije to nešto neobično pjesnik u časniku, ali priznajem, ma koliko ispao uskogrudan, da mi je čudnovato kad se pjesnik, te još i akademik, uz to nesposoban za vojsku, trsi kao oficir, vrši smotre, fotografira se s bojovnicima, napaljuje ih nacionalističkim ludostima i potiče najniže nagone, dakako, sve pod svojom glasovitom kovanicom-vodiljom: “Više želim sa svojim narodom biti na pogrešnoj strani, nego sa njegovim dušmaninom na pravoj!”

M. B. je u dobi kada je nužno smirenje i kada se već pomalo svode računi sa samim sobom, pa je posve nerazumno

navlačiti pod starost vojno ruho, unatoč tomu što je pjesnik sin kraljevskog oficira. Znam da je bilo velikih pisaca u oficirskoj službi, ali su te obje strasti njegovali i usavršavali od rane mladosti, pa su mnogi čak i napuštali vojnu struku posvećujući se samo literaturi. Ljermontov je bio carski oficir, Dostojevski je učio na vojnoj akademiji u Petrogradu, naš je Krleža bio kadet u Pečuhu, Petar Preradović dospio je do čina generala, Heinrich von Kleist započeo je karijeru kao oficir, Antoine de Saint-Exupery bio je pilot francuskog ratnog zrakoplovstva, Rainer Maria Rilke pohađao je kadetsku školu, Matija Antun Relković, prosvetitelj i pisac iz XVIII. stoljeća, bio je kapetan, Gabriele D'Annunzio, pjesnik i romansijer, ušao je na konju u Rijeku, kao fašistički oficir, itd. Kod Bećkovića je sve išlo obrnuto, počeo je kao pjesnik i humorist u *Ježu*, polemizirao je sa starletom Zoricom Gajdaš vrijeđajući njezine "pozamašne sifone", ljubakao se s negdašnjom komunističkom ministricom kulture vodeći je po motelima i "udbaškim gajbama" gdje su joj podmetali mikrofone i prisluškivali dijaloge i unjkanja ljubavnika, da bi napokon postao akademik SANU, a na kraju balade i općeg srpskog debakla i dezerterstva, priklonio se smiješnoj i poraženoj armiji, vojnom jadu i čemeru. Unatoč odanosti nadređenima, ne vjerujem da je zaradio neki čin, a sada ga je kasno slati u vojne škole. On je oficir po duhu i izboru, blizak svome vrhovnom komandantu, za kojega je ne tako davno rekao da njegovo ime i prezime čine dvije za Srbe svete riječi *Sloboda* i *Miloš*, a ta simbolika sve kazuje. Ali kakav vrhovnik, takav i oficir.

2000.

Škola za leševe

Bio sam davno rezervirao jedan kutak u garavoj *kovačnici* za Miru Marković, pjesničku dušicu, grlicu nove srpske lirske proze, ali sam tu audijenciju odgađao, priželjkujući da se još nekako nadopuni biografija književnice; još je mesa nedostajalo na tome kosturu, a njezin ju je osobni biograf A. Tijanić napustio kad je bilo najslađe, pa je šteta što je ostao samo prigodničar na sajmovima i promicatelj njenih knjiga, a ne i oštroumni analitičar sposoban osjenčati tu proturječnu historijsku pojavu na srpskoj kulturnoj i političkoj sceni devedesetih godina. Može li se Mira M. uvrstiti u kolo srpskih spisateljica, a da ozbiljan čovjek ne počne gunđati kako njoj nije mjesto u društvu tih časnih žena, te da je nasilno htjela u književnost, trseći se kao supruga omiljenog državnika. Bila je i onda, u vrijeme njezine velike ekspanzije i produkcije ("autorica je više knjiga i udžbenika iz područja opće i političke sociologije, te oko 100 radova iz teorijske sociologije, prevedenih na mnoge jezike") barem nekolicina ljudi koji su je otklanjali od književnosti ističući kako je ona ponajprije sociologinja, sveučilišna profesorica i političarka, a njeni raspjevani dnevnici i kićena publicistika nisu vrijedni literarne pozornosti. Bilo je i zafrkavanja na račun stila spisateljice Mire M. i njezina lirskog pretjerivanja; bilo je veselo čitati te političke eseje nabijene blesavim usporedbama i natopljene kičem, ali ruku na srce, uvijek je bilo mnogo više onih koji su je hvalili i mazili, počev od A. Tijanića pa do kolegica joj po peru Alečkovićeve, Ribnikareve i dr. Branislav Petrović, pokoj mu duši, volio sam ga i cijenio kao pjesnika, napisao je u *NIN*-u (22. travnja 1999.) da otvoreno pismo dr. Mire M. ondašnjem britanskom ministru

vanjskih poslova Robinu Cooku “po odmerenosti, stilu, gospodstvenosti, jezičkom skladu, spada u najbolje stranice epistolarne književnosti srpskog jezika”.

Ali ako je netko omalovažavao njezinu književnu i znanstvenu karijeru, ili cjepidlačio o tomu kako ona ne zaslužuje tolike počasti, titule i zvanja, Mira M. je nevjerama i sumnjičavcima podastrla podatke da je ona redovni član Ruske akademije društvenih znanosti, počasni profesor po pozivu Moskovskog državnog sveučilišta Lomonosov, direktor Međunarodnog centra za sociopolitička istraživanja slavenskih zemalja Ruske akademije, urednica triju rusko-jugoslavenskih časopisa: *Na granici vekova*, *Nauka, politika i preduzetništvo* i *Konflikti i konsenzus*, a nadasve, ona je počasni član Saveza pisaca Rusije. To stoji u njezinoj biografiji kao predsjednice Direkcije *JUL*-a. Ja doista ne znam je li sve točno što je navedeno u biografiji, vjerojatno jest, jer tko bi se usudio krivotvoriti lako provjerljive i dostupne činjenice, a objede koje su pratile tu karijeru, sama je odbijala na domaću zavist i “nezgodnu narav balkansku”, o kojoj je spisateljica ponešto napisala.

U jednom svom eseju (*Bazar*, 28. studeni 1997.) ona će tek uzgredno dotaknuti taj “nezgodni balkanski karakter” pišući raspjevano na temu koja iziskuje sociopsihološki i općenito znanstveni pristup. “Na Balkanskom poluostrvu živi tip muškarca koji se zove nezgodan čovek. Taj nezgodan čovek je specifičnost Balkanskog poluostrva kao što su kamile specifičnost arabijskih pustinja, nilski konji specifičnost najveće egipatske reke, nosorozi specifičnost afričkih savana, kenguri specifičnost australijskih prostranstava...” Čini se da književnica sodomski nadahnuta vidi svog “nezgodnog balkanskog čovjeka” kao nilskog konja, kamilu, nosoroga, kengura, kao nešto specifično što samo Balkan rađa, ali nju to uzbuđuje, pa će s pohotom nadodati: “Taj genetski sklop, taj muškarac koji ima nezgodnu narav uvek je, moram priznati, privlačio moju pažnju”, ističe književnica

i sociologinja, prof. dr. Mira M. Ne samo što ju je privlačio taj tip muškarca “nezgodne naravi”, nego je imala posebnu sklonost prema grdosijama, prema muškarcima koji su prebacivali sto oka žive vage, prema nilskim konjima tipa Tijanića (iznimka je bio samo čovječuljak, glasoviti redatelj Ljuša Ristić). Vele da ju je jednom, kao blisku prijateljicu, podbola političarka S. Gruden, intimno je pitajući kako uopće može s takvim slonovima, a Mira je na to uzvratila, onako narodski, bistro pučki: “Pod golem kamen, golem gušter!”

Možda je ta njezina fasciniranost balkanskim tipovima “nezgodne naravi” pripomogla ustrojstvu Miloševićeve garde sastavljene mahom od razbojnika koji su za njegove vladavine petljali s leševima, dovlačeći ih u hladnjačama s Kosova i pokapajući ih posvuda u okolici Beograda. I dok su Miru M. razdirale filozofske dvojbe “zašto je u kraljevstvu cveća odlučeno da se ove jeseni produži u našoj bašti život belih ruža, a ne i drugog cveća…”, dotle je izvan njezina vrta cvjetala nekrofilija, a “nezgodni momci” iz Miloševićeve “škole za leševe” harali su drumovima i gradovima, tako da se obistinilo ono što je jednom rekla kći zlog para: “Sad imamo svoje ljude, možemo smaknuti koga hoćemo!” U svojim je tekstovima “velika mama” bila navjestiteljica promjena, kadrovskih obrata, političkih šokova i zločina, uvijek niječući bilo kakve osobne uplive na takav slijed stvari. Navješćujući čuda, ona je htjela ostaviti dojam vizionarke i proročice; možda je tamni dio njezina bića čak zaboravljao da je ona istodobno i nalogodavac i navjestitelj, dželat koji svojim žrtvama šapuće stihove na uho, lirik koji plače što je svijet zao i nesavršen, što “postoje ljudi i aligatori”, kako je zapisala u svom dnevniku, a sama je sve činila da se gomila zlo i da se tako stvore uvjeti za njezinu poeziju. Dok je posvemašnji mrak vladao, ona je pisala kako je “noć uvek asocira na svoju lepšu stranu - na zvezde, na mesečinu, na začarane senke ispod drveća, na rascvetali jorgovan…” Dok je rješavala “križaljke smrti”, mahom u

drumskim mehanama, uvijek s nekim iz svoje brigade (valjda i sa svojim režiserom), širila je poeziju oko sebe kako bi “poetskim lišćem” (njen termin) prekrivala svoje žrtve. Vladavina njezina sultana, u kojoj je zdušno sudjelovala, javno kao pjesnikinja te politike, a tajno kao trovačica, obilježena je od samog početka *prolijevanjem krvi* što je gotovo mistično utjecalo da pjesnička dušica visokim tonovima cvrkutanja uresi svoju nakaznu prirodu. Iza cvjetića, leptira, pjeva ptica, lepršavog maslačka, žubora potoka skrivala se vještica koja je na bolesnu dušu privijala ljekovite obloge od literarnih trava i miomirisa s cvjetnih livada. Nakon svakog bujanja prirode u njenim opisima, obredno je pila krv iz čaše vlastitih zločina.

Spisateljica, uglednica prof. dr. Mira M. sada je u bijegu kao zločinka; za njom je izdana tjeralica. Pok. srpski premijer Zoran Đinđić jednom je izjavio da su “politička ubojstva bila porodični biznis bračnog para”, da bi i sam nedavno postao žrtvom toga biznisa, jer su pipci Miloševićeve legije ostali i nakon njegova svrgavanja. U predizbornoj kampanji, negdje 2000. godine, Mira M. je, na sjednici užeg dijela svoje sekte, odrješito rekla: “Lako ćemo s opozicijom, nego što ćemo s avetima Osme sjednice koje se nadvijaju nad Srbijom”. Ciljala je na Ivana Stambolića, posljednju “avet” Osme sjednice, koji se, mjesec-dva prije nego što je zločinka to izustila, pojavio na crnogorskoj televiziji i u odličnom intervjuu rekao: “Padajući u ambis, Milošević će zajedno sa sobom povući i svoje rivale.” I dok su udvoje gledali tu emisiju, dok im se dizala kosa od pojave te *sablasti*, supruzi su zasigurno graknuli u jedan glas: “Ovaj čovjek ne smije živ dočekati izbore!” Sve ostalo išlo je uhodanim putovima “porodičnog biznisa”, u lakoj režiji otmice i smaknuća žrtve, koja je ustrijeljena u pripremljenom grobu na padini Fruške gore. Investitor je isplatio ubojice, a suradnici “luđačkog para”, bahati primitivci, seirili su “kako bi se *oteti* već morao

vratiti iz šetnje”, te kako bi “žena trebala znati kamo joj je muž odskitao”.

Jedan beogradski novinar veli da je to bila posljednja epizoda sapunice o obitelji Milošević, te da je i glavni junak “mrtav, a hoda”. Ne znam koliko je duhovito cijelu jednu epohu u kojoj je obitelj dominirala strpati u jeftini žanr, jer bilo je i previše tragedija da bismo se sada zavitlavali, ali nedvojbeno je da se obitelj raspala, bilo da je žanrovski riječ o sapunici ili gangsterskoj priči. Sve se raspalo, sve je oko obitelji mrtvo, uključujući i nju samu. Žena-zločinka tražena je bjegunica; glava obitelji će, nadajmo se pravdi, do kraja života trunuti u nekoj tamnici; mlađahni sin, tek stasali gangster, živi negdje u ilegali; kćerka, koja je pripucala na paradi očeva hapšenja, našla je utočište u Crnoj Gori. Dvojica omiljenih Slobinih ministara unutarnjih poslova (Sokolović i Stojiljković) počinila su samoubojstvo; drugi je ministarski policijski par (Marković i Stanišić) uhićen. Dvojica najdražih mu političara (Milutinović i Šešelj) prave mu društvo u Scheveningenu. Mrtav je njegov vojni ministar. Mrtvi su mnogi prijatelji. Njegovi su generali pod istragom, ili su uhićeni kao kriminalci, ili im se sudi za ratne zločine, ili se časnici skrivaju i bježe od zakona. Mrtav je vječiti rival I. Stambolić. Onaj koji je izručio masovnog ubojicu Haaškom tribunalu, dr. Zoran Đinđić, također je mrtav. “Milošević je dvojnik smrti”, napisao sam točno prije jedanaest godina (*Libération*, 28. veljače 1992.).

2003.

Perač nogu

U knjizi *Turistički vodič Rajca* stoji: “Kada put Valjeva krenete ravno u brda dočekaće vas Lelić srpsko svetilište ili kako ga odskoro zovu ‘Srpski Jerusalim’. Ovde počivaju dva sveca, duhovna giganta srpskog naroda, Otac Justin Popović i vladika Nikolaj Velimirović.” Sveci su napisali tovar knjiga - rasprave o Bogu, o bogočovjeku, religiji, duši, naciji. Pisali su i pjesmarice, pripovijesti, igrokaze, uspomene i putopise. Dakle, sveci su istodobno i pisci, pa mi to daje za pravo da ovaj put posvetim koji časak onome koji se visočije vinuo, književniku i episkopu Nikolaju Velimiroviću, premda ni Justinov uzlet nije manji. Nikolaj je općeprihvaćeno kulturno i duhovno dobro, autoritet u svim područjima od crkvenih do političkih i gospodarskih, dok je Justin nešto više elitist, ikona salonskih Srba, onih u kontri došljacima koji iz zaostalih krajeva donose u svojim naprtnjačama sirovi šovinizam, dok su starosjedioci u tim poslovima rafinirani, a odnošaje s Nikolajem imali su još onda kad je to bilo zabranjeno upravo od takvih i sličnih kakvi su danas lički ili bosanski i hercegovački dotepenci.

Turistički vodič Rajca nije bio posve precizan kada je njihove grobove locirao na istoj parceli, premda ne bih smio oko toga cjepidlačiti, grobovi su zasigurno blizu jedan drugomu, pa ako odlučite odmarati se u selima oko Valjeva, grobovi duhovnih giganata bit će vam nadomak. Crkveni vodič bolje je opremljen, pa će turistima i vjernicima pribaviti još naputaka, te ih upoznati da se “Sveti Ava Otac Justin preselio u rajska naselja na Blagovesti 1979., a da mu je grob položen na južnoj strani oltara u manastiru Ćelije koji nosi epitet bisera u ruci Božjoj i komadića raja na zemlji.”

Kolega Sveti Ava Justin napisao je filozofskih, književnih i teoloških djela ravno 33 sveska, te 12 svezaka prijevoda i komentara *Žitija Svetih*. I dok *Turistički vodič Rajca* nije htio ulaziti u finese i detalje vječnog smještaja dvojice svetaca, jer ako nađete samo jednoga u Leliću, odmah ćete pitati za drugoga; cio je taj valjevski kraj duhovna prijestolnica srpskoga naroda, dotle se jedan vjeroučitelj i đakon držao činjenica i u *BBN*-u (*Bajinobaštanskim novinama*) obznanio da je “u manastiru Ćelije sahranjen Sv. Justin Popović, a u manastiru Leliću su mošti Sv. vladike Nikolaja Velimirovića”. Ali ma gdje bili njihovi grobovi, sveci i književnici u srcima su odnedavno pobožnoga srpskoga puka.

Otac Nikolaj Velimirović, “književni velikan” i duhovnik, za kojega je Ava Justin rekao da je “najveći Srbin posle Svetog Save”, trenutačno “zvijezda vodilja u srpskome univerzumu”, kako u *Obrazu* ističu mislioci Nove srpske desnice, “upokojio se u Gospodu” 1956. godine u Americi i sahranjen u srpskom manastiru Sv. Sava u Libertyvillu, a odatle su ostaci prebačeni u Srbiju 1991. godine, u manastir Lelić kod Valjeva gdje i danas počivaju i odande nadahnjuju gotovo cio srpski rod. Koliko mi je poznato, episkop Nikolaj nije kanoniziran, što će reći Sabor nije odobrio javno štovanje blaženika, pa se svetac kultno ne slavi po kalendaru, niti mu se ime nalazi u Imenoslovu svetih Srpske pravoslavne crkve, ali to ne priječi crkvene poslenike i popove da ga lažno predstavljaju kao sveca i tako ga oslovljavaju bilo da pišu ili govore o njemu, a njegovu ikonu sve češće meću na oltar kao svog privatnog sveca. Istina, pitanje beatifikacije episkopa Nikolaja postavljano je u više navrata, ali proglašenje blaženikom nije uspjelo - osporavane su mu kršćanske kreposti i prigovaralo se da je za života bio ženskar i pijandura. Sve je drugo bilo bogougodno i prihvatljivo, njegov antisemitizam i njegove pohvale fašizmu, veličanje Hitlera kao čovjeka iz naroda i genija za pospremanje Europe - ali te dvije ljudske slabosti

zakočile su njegovo promaknuće i dovele u pitanje formulaciju da je “osoba umrla na glasu svetosti”. Doista je zlurado zanovijetati oko toga je li službeno odobrena njegova slava blaženika kad ga Crkva danomice štuje kao sveca i titulira ga blaženim mučenikom ističući njegovo proroštvo i “visokoumlje”, pa čak ne libeći se sa simpatijama gledati na njegove male ljudske grijehe.*

U razdoblju smjene ideologija i kolektivnog presvlačenja nacije otac Nikolaj izbio je kao duhovni vladar, obožavan istim intenzitetom kao i svjetovni vladar Milošević s kraja osamdesetih. U fašističkome glasilu *Obraz* o vladici je pisao i sadašnji predsjednik Koštunica. Ako je i bilo kakvih proturječja oko te figure, žitija svetih uvijek nose stanovita proturječja, ali u jednome su svi suglasni, cio narod i njegove elite, a to je da se otac Nikolaj kao pjesnik vinuo najbliže Bogu. Uostalom, i Hitler ga je odlikovao za poeziju, jer on je lirski, uzvišenim stilom, pisao o tome da je Sotona otac Židova “koji ih je zauzdao svojom uzdom i bičovao ih svojim bičem”, pa su tako svi moderni europski izumi kao, primjerice, demokracija, štrajkovi, socijalizam, tolerancija vjera, pacifizam, kapitalizam, itd. djelo đavola, oca Židovâ. Imponiralo je Hitleru čuti riječi srpskoga pjesnika najbližega Bogu koji se čudi kako to, o Bože Svevišnji, “da su se Evropejci, kršteni i miropomazani, potpuno predali Židovima, tako da židovskom glavom misle, židovske programe primaju, židovsko hristoborstvo usvajaju, židovske laži kao istine primaju, židovska gesla kao svoja primaju, po židovskom putu hode i židovskim ciljevima služe”.

Duhovna roba oca Nikolaja razgrabljena je na srpskim vašarima, a oko toga tko će ga najbolje tumačiti i tko će iz te riznice najviše zahvatiti lomila su se koplja na političkoj, kulturnoj i intelektualnoj sceni. Čini se ipak da je Crkva ponajviše zgrabila i odmah mu uručila lažnu diplomu sveca, a potom ga lansirala kao legendu oko koje će se homogenizirati nacija i tako započeti duhovna obnova.

Ugledni mlađi teolog, profesor Bogoslovskog fakulteta, đakon Radovan Bigović napisao je knjigu *Od svečoveka do bogočoveka - hrišćanska filozofija Nikolaja Velimirovića*, u kojoj se nižu plitke apologetske figure i ofucane kovanice poput onih da je otac Nikolaj “bogovidac”, “tajnovidac”, “svečovek”, itd. Cio spis đakona Bigovića vrvi od banalnosti koje su toga mladog teologa učinile miljenikom beogradske čaršije. On je ustvrdio da je Nikolaj “predubok i preširok”, “uvek mlad i nov”, “nikad isti”, “najdublja knjiga srpstva”, te da s njegovom filozofijom napreduje “bogoslovski um kod Srba”, a “tople struje pravoslavlja” već su u krvotoku mlađahnog svijeta. Intelektualne elite, ostale bez Marxa i drugih autoriteta, naglo osviještene, nagrnule su na otvorena vrata Crkve, jer to je mjesto koje im je nedostajalo svih proteklih godina ateizma i ropskog služenja komunizmu. Prazninu njihovih života popunila je filozofija oca Nikolaja, a njegove “svete moći” precizna su mjera tko je pravi Srbin i antikomunist. Kolebanja oko vjere i nacije više nisu u modi, jer je i to Nikolaj razriješio dubokom spoznajom da je vjera i nacija jedno te isto. Također se više Srbi neće gložiti oko toga jesu li Europejci ili nešto drugo, kad je otac Nikolaj i to raspleo i rekao: “Srbija je sused Evrope, ali Srbija nije Evropa”. Sad su suglasni i oko granica srpstva, jer je Nikolaj Velimirović, još 1904. godine, tada žgoljavi skrofulozni mladac tek rukopoložen, napisao knjižicu *Moje uspomene iz Boke*, u kojoj pjeva da je vidio “celo Primorje srpsko od Rijeke do Kotora”, te da se u toj “zemlji narandži i limunova” posebice izdvaja “i kao alem u carskoj kruni blista srpska Boka”. A ako u “ubavom perivoju svega srpstva” ima i kakvih drugih naroda, onda se oni razlikuju po tome što se ondje samo “Srbin ponosi svojim imenom i verom”.

Nova srpska desnica hrani se stereotipima kojih je u izobilju u svakom spisu filozofa i sveca. Stereotipi o Židovima i Zapadu, o “uticaju tuđinštine”, o nacionalizmu i rasizmu, ugrađeni su bez ikakvih korekcija u političko ludilo desnice.

U knjižici *Nacionalizam Svetoga Save* prorok je srpski, te 1935. godine, rekao da je Hitler suvremeni Sv. Sava koji obavlja u Europi ono što je taj svetac obavio prije sedamsto godina, pa je “otuda nacionalizam srpski, kao stvarnost, najstariji u Evropi”. Politički uzor desnice, zločinac Dimitrije Ljotić, bio je za episkopa Nikolaja sljedbenik Sv. Save i Hitlera. “Najvernijem sinu srpstva” Nikolaj se ponudio kao sluga: “On neka zapoveda, ja ću slušati. On neka bude na vrhu, ja ću na dnu. Ja ću mu noge prati.” Pa ako je jedan svetac pristao prati noge zločincu, onda srpska desnica polaže pravo da jednako obožava obojicu. Ali episkopa obožavaju i Miloševićevi socijalisti. U *Beloj knjizi Miloševićeve vladavine*, objavljenoj srpnja 2000., u izdanju G17 plus, stoji moto vladike Nikolaja: “Političar je vođa ljudi koji manje vide no on, zato on mora dalje videti. On mora videti kuda vodi naše vreme, on mora prozreti u tajne istorije, mora odškrinuti vrata budućnosti…”

Mirko Đorđević, književnik i ponajbolji teoretičar religijskih znanosti, praktični vjernik, točno je definirao populizam vladike Nikolaja, te političku mitologiju njegovih tumača kao “trijumf filozofije palanke”.

2002.

Antisemitizam iz našeg budžaka

Nedavno je redakcija *Crnogorskog književnog lista* objavila jedno pismo upozorenja, iliti javni prijekor državnoj tužiteljici, da bi valjalo nekako reagirati na pojavu antisemitizma u malenoj Crnoj Gori, u kojoj Židova nema, pa ako to ne ide zakonski, onda bi dobro došlo kakvo priopćenje, javna ograda, barem toliko da se ukaže na zloporabu slobode medija, jer crnogorski “profašistički list *Dan* sustavno objavljuje odvratne i bajate tekstove antisemitskog sadržaja”. Ono što *CKL* citira kao antisemitsko štivo, doista je slika duhovne čamotinje i provincije u koju i bajata roba stiže s velikim zakašnjenjem, pa se prežvakava dosadna priča o krivotvorini *Protokoli sionskih mudraca* ili se hrani svoje čitatelje splačinama crnog humora i donosi pretpotopni vic da su Židovi čarobnjaci, jer “uđu na vrata, izađu kroz dimnjak”. A u broju od 7. siječnja ove godine *Dan* zabavlja raju novim biserom da mali Židov u Auschwitzu “iskazuje ljubav prema svojoj majci tako što grli dimnjak”.

CKL se zgraža nad tim humorom, dočim se drugdje o tome i ne govori; štoviše, predbacuje se *CKL*-u da pretjeruje, ili se pak svisoka odmahuje kako to nije nikakva pojava, nego je riječ o nekoliko budala koje osluškuju što se zbiva u srpskom političkom podzemlju, a za njih prianja samo ono što je najgore u Srbiji, to prije što imaju sreću da je ondje ponuda političkog, kulturnog i svakog drugog bofla doista obilna. Taj je antisemitizam crnogorskih podanika jadan, jer je periferan, pa ipak nepodnošljiv, jer je neukusan i vulgaran, ali to nije djelo samo nekolicine budala dok god budalaštine uspijevaju, dok imaju sljedbenike i simpatizere, ili ih odobravaju i vesele im se i neke intelektualne delije.

Uvredljivi govor pojedinca uvijek je i dio govora zajednice, ma kolika ona bila, pa se još otprije, dok je antisemitizam uvelike harao Europom, nametalo pitanje jesu li odgovorni pojedinci ili povijest, kultura i specifičnost kulture u kojoj se to zbiva.

Na nekolicinu budalaša iz *Dana* ipak se reflektira stanje stvari, jer da nije tako, oni se ne bi imali kome obraćati, bili bi u svojim rasističkim i drugim nakanama izolirani i smiješni, ali njihovo čitateljstvo upravo traži smionost svojih službenika u medijima, traži od njih da prate i slijede ono što čine njihova srpska braća. Taj je poticaj dovoljan da nepismeni ideolozi u novinama, mahom neznalice, doživljavaju sebe kao "oruđe nacije", pa se oni brinu za svoje čitateljstvo, i neće ga ostaviti bez radosti, nego će mu izoštravati instinkte, krijepit će mu duh, jer oni "stoje na braniku otadžbine" da bi, u općoj depresiji i besparici, razgalili svoje pučane i ulijevali optimizam i veselje, da se čemerni nasmiju, a ništa ih ne može tako oraspoložiti kao ta slika da židovsko dijete grli dimnjak umjesto majke.

Jednom je Joseph de Maistre rekao da je "pet luđaka u stanju uzurpirati povijest", premda ne mislim da pet budala iz budžaka *Dan* može promijeniti svijet, niti utjecati na javno mnijenje, a nadasve, ne vjerujem da su sposobni organizirati genocid, iako je ta ista "ljudska stoka", kako Hannah Arendt naziva takav soj, koliko jučer poharala Konavle i nauživala se koljući, jer netko je uvijek Židov, jednom to može biti Hrvat, drugi put Albanac ili Bošnjak, ali od svih je najgori onaj suputnik i subrat koji odbija "uvredljivi govor" i svaki rasizam, i neće u tu zajednicu. Dobri poznavatelji teorija rasizma ističu da onaj koji usmjerava uvredljivi govor na drugu rasu, manjinu, naciju ili vjeru, istodobno traži potvrdu vlastitog identiteta, jer je tu nesiguran, a opadački ga jezik vuče izravno u rasističku zajednicu, koja mu garantira da je netko, pa se tako i narod lista *Dan* našao na mukama s identitetom, uživao bi u širem srpskom bratstvu da nije

suplemenika koji mu to kvare. I što će onda učiniti nego razotkrivati na traumatičnom terenu svoje sunarodnjake kao židovske plaćenike. Jer Židov je uvijek “u modi”, Židov je najpopularniji demon, pa će upaliti sve što mu se prišije.

Svatko će se zapitati otkuda u Crnoj Gori antisemitizam kad je ondje nekad možda prošao jedan Židov, ali tko god zna kako se i kad javlja ta “najduža mržnja”, neće biti sasma začuđen, jer se antisemitizam često širio upravo u provincijama gdje Židova nije bilo, niti njihovih banaka, prljavog novca, kapitala, lihvarenja, itd., što samo po sebi govori da su stvari fantomske prirode i djelo proroka mržnje i njihove propagande. Gluha je provincija idealno poprište za drndanje i tupljenje svjetskih tema, stoga je nepotrebno imati Židove da bi cvjetao antisemitizam, koji je, kako veli H. Arendt, “uvreda zdravog razuma” i kao takav prijemčiv “duhu palanke”. Provincija samo citira, uzima i ono što je odbačeno, ne mari ako je i osporeno, samo neka se ponavlja i preživakava. Priče o Židovima uvijek pale, kao i priče o sablastima i štrigama, a demoniziranu židovsku tradiciju sasvim lako adaptira i neuk dramaturg i prilagodi je svojoj pozornici.

Ne tako davno, u crnogorskoj je provinciji Bijelo Polje, u glasilu *Informativni bilten*, objavljen pamflet “Jevrejski bal vampira”, koji vrvi od općih mjesta i banalnosti, napabirčenih s otpada, a napisan je gnjevno i u bunilu, kao da se radi o smaku svijeta, te da Bijelo Polje neće ni makac naprijed dok god postoji jedan Židov na svijetu. Čak je i predsjednik Židovske zajednice Aca Singer, koji ne paniči čim se negdje pojave antisemitski simboli, izjavio da takvo što nikad i nigdje nije napisano, čak ni u austrijskoj provinciji, gdje je antisemitizam uoči Drugog svjetskog rata bio najjači i najluđi. I doista, tu je sve ono što smo već toliko puta s gađenjem odbacili, od toga da su Židovi ubili Isusa, da su stvorili komunizam i liberalizam, te masonske lože diljem svijeta, samo da bi razorili kršćansku civilizaciju, pa

sve do toga da su “laboratorijski proizveli virus AIDS-a”. I da je kojim slučajem bilo Židova u Bijelom Polju, toga bi dana, kad je objavljen tekst, zasigurno bio izveden jedan uspješan pogrom. A kako u Bijelom Polju nema židovskih dućana - ništa zato, dobro će doći i muslimanski. Sijanje straha od Židova, “te šačice demona u ljudskom obliku” (godine 1933. Židovi čine manje od jedan posto stanovništva zapadnog svijeta), stara je magla za nacionalizam i ksenofobiju, te i praktično kompromitiranje demokracije i liberalizma. Uza sve, to je zgodna metoda za prokazivanje “domaćih vragova”.

Da bi se danomice ponavljala dokazana besmislica, nije dovoljno biti glup ili kakav fanatik, nego i pokvarenjak. Također, sasvim je svejedno tko vrti istu ploču i gdje se zbiva tupava radnja, jer “duh palanke” ili “čamotinja duha” spaja i najudaljenije krajeve i ljude, pa je, primjerice, Hutton Gibson, katolički fundamentalist, poznatiji kao otac slavnog sina, koji, uzgred rečeno, sadašnjeg papu naziva “antipapom”, “lajavim Karolom” i “kuranoljupcem”, sada na istomu s bjelopoljskim piskaralom, jer obojica uskrisuju stari mit kao novu vijest, a to je da su Židovi ubili jednog nevinog dečka, te da je sve što im se događalo mala kazna za takvo okrutno ubojstvo. Još je Hutton Gibson zanijekao holokaust prisežući da se nije dogodio, premda je suvremenik te povijesti, ali zato stavlja ruku u vatru da je istinit povijesni podatak o Židovima koji su nabijali čavle u ruke tridesettrogodišnjem mladiću. Jednom je i čudovišni general Franjo Tuđman, još i danas zaštitni znak partije na vlasti u Hrvatskoj, petljao oko broja stradalih u ustaškom logoru Jasenovac, prisežući kao i tata Hutton da su najčešće sami Židovi nanosili zlo jedni drugima. Ispao je general vidovit, kapa dolje, jer se u valu novog antisemitizma Židovi sve češće optužuju za holokaust, a ekstremisti tvrde da je holokaust prijevara. Dakle, Bijelo Polje, australska provincija, Veliko Trgovišće - sve je to ista palanka bolesnog uma.[*]

Srpski stratezi sada su malo dalje koraknuli, pa je investigacioni tim jednog beogradskog tjednika provalio američko-izraelski plan nazvan *Mojsije* prema kojemu će, nakon propasti sadašnje države Izrael, a taj je dan blizu, nastati Novi Izrael, i to na terotiriju Srbije. Autori tvrde da je za dolazak sinova Izraelovih Srbija obećana zemlja, jer je multietničko područje, Srbi su u njoj već manjina, uskoro će kao narod nestati, geostrateška je pozicija bogomdana, društveno je uređenje kapitalističko, strane banke posvuda niču, neke pripremne radove već su obavili Židovi Madeleine Albright, Richard Holbrooke i dr., odavno su u srpsku kulturu ugrađena židovska imena, spominju se Kiš, Davičo, Tišma i dr. Dakle, uvjeti su za preseljenje Židova idealni. Netko će reći da su to bulažnjenja šačice paranoika, ali to je zapravo srž nacionalizma, sada već rezigniranog, koji se tobože pomirio sa silama zla. A sva zla "sastavili su Židi", jedno od njih je i tolerancija, govorio je otac Nikolaj, novoizabrani srpski svetac. Što je ovo došlo, Bože dragi - svečevi potomci sada žele dobrodošlicu Izraelovih na svoje imanje. Bit će da im je tolerancija popila mozak.

2004.

Dok im se glas ne olinja

Jedan povjesničar s kojim sam davno bio znanac i uvijek uljudan, sada je sveučilišni profesor, dr. povijesti, od milja ga zovu i akademik, premda to, začudo, nije postao, imao je navadu reći da su povjesničari i književnici svojte, “rod najbliži”, kako je govorio. Štoviše, nedavno je u jednom intervjuu izjavio da su povjesničari istodobno i pripovjedači koji ispredaju mitove o slavnim bitkama i ličnostima, vidari i ranarnici spremni dan-noć bdjeti nad zdravljem svojega naroda, vidati mu rane jezične, povijesne i političke, čuvati ga “od uroka i urota”, ukazivati na zlotvore i biti mu predvodnikom u potrazi za “izgubljenom domovinom”. Akademik nadalje zbori da su pisci i povjesničari nacionalisti koji, za dugih noći, u mlinovima historije, pričaju bajke o podvizima, izdajama i porazima vlastitih nacija. On misli da nitko ne osjeća “tako uzvišeno” to teško breme svoga roda, kako ga osjećaju književnici i povjesničari, pa je posve prirodno što ih njihov rod silno ljubi i što su u svojim nacijama ti mučenici, ti marljivi “glasnici zatomljenog identiteta”, ti buditelji uspavanih i uljuljkanih sunarodnjaka, visoko uzdignuti i štovani. Oni koji kritiziraju svoju naciju, ugađaju neprijatelju; takvi književnici i takvi povjesničari zaslužuju izopćenje ili barem prezir. Akademik od milja i sveučilišni profesor našao je lijepih riječi hvale za rodoljupce, dok je mene uzeo na zub kao negativca, spočitavajući mi “ulizivanje Hrvatima”, te mi uvaljuje da sam “klasičan uzorak žrtve koja srlja u zagrljaj svojemu dželatu”, a onda me jošte vabi kao izgubljenu ovcu izašlu iz tora koju će prije ili kasnije hrvatski vuci rastrzati! Kako ne razumijem taj odurni patriotski jezik, onda ne kanim

polemizirati, pa niti imenom spomenuti doktora znanosti, pripovjedača i povjesničara; bila bi dosadna ta prepirka koja ničemu ne vodi.

Ali u profesorovu plićaku praćakne se i pokoja misao, jer “ćorava koka” povijesnih znanosti ubode pokatkad zrno istine, pa i ovaj put budući akademik srpski veli da se te dvije struke, književna i povjesničarska, prepleću i nadopunjuju, tako da se ne zna kad su povjesničari književnici, a kad je tomu obratno. Doktor i učenjak znade da se vrlo često gube žanrovske granice između te dvije inteligencije, a ono što te profesije uzdiže do duhovnih visina, unatoč teškom bremenu što ga vuku na plećima, jest to što su pisci i historičari uzorni nacionalisti uvijek spremni stati uz bok generalima i podržati vođe “s rodoljubnim nabojem”. Osobno mislim da su bilo kakve žanrovske podudarnosti između te dvije struke jedva moguće, jer na jednoj je strani znanost, a na drugoj umjetnost, ali sam odao priznanje znanstveniku što je uspio nabosti to zrnce i tako oslikati stanje duha u našim uskim okvirima, povijesnim i književnim.

Kada, primjerice, pjesnik Milovan Danojlić, uzimam to ime s književne hrpe, napiše da je Milošević novi Karađorđe, te da je “dunuo život srpskoj duši”, onda se on doista nadovezuje na povjesničara Milorada Ekmečića, koji je vođu “s rodoljubnim nabojem” svojedobno nazvao srpskim De Gaulleom, ali tu se više ne radi o žanrovskoj nego duhovnoj srodnosti. Kada profesor na Katedri za svjetsku književnost, Nikola Milošević, potpisuje “Deklaraciju o obustavljanju postupka Haaškog tribunala protiv Radovana Karadžića” (veli kako je bio zgrožen čitajući u *Politici* od 5. travnja 1994. da je “korito reke Miljacke jedno vreme bilo tesno za srpske leševe”), onda književnik pribjegava “nacionalističkom diskursu koji ne provjerava činjenice” i oslanja se na pripovijedanje i mit o pravedniku za kojim urotničke sile pišu tjeralicu.

Da je nacionalizam *pripovijest*, to je već znao akademik i povjesničar M. Ekmečić, pa je u *Književnim novinama* (1. prosinca 1988.), pripremajći svoj narod za rat, rekao da bez "nasilja u ratu nema stvaranja nacionalnih država", te da "svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki i epskih pjesama, i to je, dakle, elitni nacionalizam". Nakon što je elita obavila pripreme, onda je posve logična Karadžićeva ratna krilatica da "Srbi mogu bez hleba, ali ne mogu bez države". Bit će ipak da je vajni akademik koji me potkačio ubo to zrnce kada je književnike i povjesničare odredio kao nacionalističke elite, a njihove kritičare, posebice one iz iste branše, smjestio na "društveni otpad".

Da su historiografi književno nastrojeni, da su oduvijek rado kitili povijesne događaje kakvim literarnim perjem, znao sam i otprije, ali to nisam uzimao kao vrlinu, nego mi se činilo da su to slabosti i napukline u historiografiji, te da je nužno otresti povijest od pripovijedanja, ali evo sada čitam kako je to "sretna simbioza" i kako se te dvije grane podupiru da bi "plodovi nacionalizma" uspjeli. Kada Ekmečić drži besjedu u selu Garašu, sve u slavu i hvalu Iliji Garašaninu i njegovu *Načertaniju*, od kojega "Srbi mogu i danas učiti modernu politiku", onda će historik na kraju besjede pozvati u pomoć drvo ispod kojega besjedi: "Ako meni pod ovim četiri veka starim hrastom u Garašu ne verujete, svedok su mi neke njegove grane koje se suše zbog uranijumske prašine." Dakle, akademik i povjesničar u svoju argumentaciju uvodi literarnu finesu, suhu granu starog hrasta pod "uranijumskom prašinom" kojom Europa tamani Srbe kao "glavni stožer svih južnoslavenskih naroda". Ta pjesnička metafora o grani suhoj od uranija rječitije od povijesnih činjenica govori o Europi, koja je onda iznevjerila Garašanina, kao danas Miloševića. "Sada je *Načertanije* pred tribunalom za ratne zločine u Haagu", zaključuje besjedu sveučilišni profesor i pravi akademik Ekmečić. A književnik Milorad Pavić, koji često nadopunjuje povijest i duboko

razmišlja o europskim torturama nad njegovim narodom, došao je do čudovišne spoznaje i to onda obznanio svojemu čitateljstvu: “Ceo svet želi na području današnje Srbije katoličku državu.” Ako bi povjesničar takvo što napisao, doista bi ispao književnikom, doduše nemaštovitim, a književnik koji to napiše, još nije gotov povjesničar; nedostaju mu činjenice i fusnote.

Uz ime “najvećeg istoričara posle Slobodana Jovanovića”, kako bije glas profesora, doktora i akademika Radovana Samardžića, uvijek stoji da je književnik i historiograf “posebnog stila”, kao god što je uz ime i titule povjesničara Slobodana Jovanovića, nekako svečano pristizala počast da je književnik. Kako sam osobno poznavao akademika Samardžića, jednom sam ga pitao godi li mu to što je njegova knjiga *Mehmed Sokolović* na ljestvici književnih remek-djela, a ne samo povijesnih, ali mudrac nije odmah odgovorio, nego se najprije gradio zatečenim, pa je nakon male stanke, lukavo i s dozom nadmoći, uzvratio: “Kad god nismo sigurni u historiografiju, dobro nam dođe književnost.” Pa ipak mu je bilo drago što je i književni genij, a laskavci su ga uzdizali iznad Ive Andrića. Onda nisam shvaćao da su ti laskavci bili zapravo nacionalisti, a jednom je i moj sadašnji kritičar, diveći se Samardžiću, rekao da je to vrhunsko umijeće napisati opsežnu i epohalnu knjigu kao što je *Veliki vek Dubrovnika* (1962.), a nigdje ne spomenuti da je Dubrovnik hrvatska kulturna baština. U biografiji akademika Radovana Samardžića stoji da je doktorsku tezu “Dubrovački pesnik i diplomata Jaketa Palmotić” obranio 1956. godine; postdiplomski studij završio u Parizu, gdje je izučavao historiju Mediterana, a u Mainzu je boravio godinu dana na Institutu za europsku povijest. Nema zbora - gospodin čovjek i Europejac od glave do pete.

Svojevremeno sam, u više navrata, sretao profesora u Dubrovniku; ondje je boravio kao ugledni znanstvenik, uvijek okružen nekim ozbiljnim svijetom, čašćen i gošćen, ali ja

sam nekako uspijevao doći do njega i nakratko posjediti s njim; valjda je imao neke simpatije prema mlađem kolegi. A kada je počelo bombardiranje Dubrovnika, naivno sam ga pozvao, kao čovjeka koji je dobar dio života posvetio istraživanjima dubrovačke povijesti, da govori na prosvjednom zboru i osudi barbarsko rušenje grada, ali doktor je rekao da čeka službeno stajalište Društva srpskih književnika, a meni je savjetovao da se ne petljam u svjetske zakulisne igre, te da je najbolje držati se one da "muze šute dok topovi riču". Potom je osvanula njegova glasovita izjava koja je među soldatima veselo odjeknula: "Situacija za Dubrovnik nije opasna. To je prostituisani grad hotelijera, gde dolaze američke babe, britanski pederi, glupi Francuzi i nemačke daktilografkinje." A kada je njegova zemlja pala pod sankcije, dični "profesor s dva doktorata" ponosito izjavljuje: "Nama saveznici ne trebaju, jer su SAD korumpirane, Englezi su glupi, Francuzi desničari, a Rusi siromašni." Nacionalisti uvijek barataju bljutavim tekstovima i rabe klišeje o drugim narodima.

Odmila akademik i moj kritičar koji me nedavno u jednom provincijskom glasilu dobro potprašio i rekao da sam "skutonoša i klevetnik pravoslavne crkve i njenih arhijereja" ostaje uvjeren da "književnik i istoričar evropskog formata" Radovan Samardžić nikad nije griješio, a sve što je izjavio i napisao stoji "kao grad", pa makar to bio i prostituirani grad. Jednom je Chesterton rekao da bi karakter Bernarda Shawa, kad bi morao, opisao kao junačko srce koje nije na pravoj strani. "Elitisti" o kojima sam ponešto u ovoj knjizi napisao, dakako bez nekih pretenzija, ili želje da ih ispravljam, a ponajmanje da ih bilo čemu podučavam, kubure s razumom koji nije na pravoj strani. Da je samo srce na krivu mjestu, još bi im se nekako i moglo oprostiti. Ali oni će ostati tamo gdje jesu i ponavljati iste stvari "sve dok im se glas ne olinja", kako to veli Hamlet razgovarajući s Rosencrantzom o glumcima i njihovu vijeku trajanja.

2002.

Tragični optimizam

Bio sam jedne večeri u ugodnu društvu, u jednom lijepom istarskom dvoru, s prijateljima i ljudima od duha, ćaskali smo o svemu, ponajviše o politici i vladavini prostaštva, a jedan me prijatelj, s kojim se nisam dugo vidio, svaki čas zapitkivao o ovoj ili onoj beogradskoj javnoj faci, premda sam već cijelo desetljeće daleko od toga svijeta, pa sam u jednom trenutku glasno izrekao svoju bojazan kako sam ja mnoge ljude i mnogo toga zaboravio, te kako svakim danom sve više zaboravljam. Iskusni prijatelj lijepo me upozorio: “Ne valja ti definicija. Bolje je reći: mnoge sam ljude izgubio iz vida. To za tebe mogu biti samo izgubljene duše za koje se povremeno moramo raspitivati na način kao što nazovemo ured za nađene stvari i pitamo za izgubljeni prsten ili sat, te još naglasimo kako nam je to uspomena. Zaborav je jaka i teška riječ. I ne smiješ zaboraviti da smo u riznici zaborava i sami zaboravljeni, ponajprije mi koji mislimo da je otpremljeno u zaborav sve ono o čemu ne želimo ništa znati.” Ta prijateljska lekcija dala mi je maha da u nekome tekstu posvetim malo prostora temi zaborava, koju i Kundera smatra, barem s romanesknog stajališta, temom bez konca i kraja. Sada ću tek malko natuknuti kako sam pokatkad tu antropološku i političku temu zlorabio u neke prizemne svrhe, pa kad treba o nečemu ozbiljno, znao sam odmahnuti i reći kako sam to otpremio u zaborav.

Veliki poljski pisac i apatrid Witold Gombrowicz volio je divaniti, a na svakoj seansi bilo mu je najslađe tračati “zaboravljene i poviješću sluđene poljske pisce”. Ali on nije imao prijatelja koji bi mu održao lekciju i podučio ga da bude oprezan kad barata pojmom zaborava, pa mu je tek

preostalo zapisati u svojemu *Dnevniku*: “Od zaboravljenih stvari pravim svoju estetiku.” Nietzsche je imao tezu da je “zaborav zapovijed” i da neko stanje bolesti dobro dođe da bi se mnoge nepotrebne i već “zatomljene pustoši” predale zaboravu.

Bez ovoga kratkog okolišanja nisam htio pripovijedati o bilo kakvim dogodovštinama, a ponajmanje o “estetici zaborava”. Neki znanci ili sugrađani, kad god otputuju u posjet Beogradu, imaju navadu priopćiti mi na povratku, pri slučajnom susretu, neku svoju viziju i svoj doživljaj, unatoč mojemu izgovoru: “Ali ja sam ondje sve zaboravio!” Pa ipak, katkad zastanem i saslušam pripovjedača koji ima duha i umije uočiti nešto zgodno, kao što je to onomad jezgrovito učinio jedan moj znanac iz Rovinja i oslikao stanje stvari u Beogradu, mjesec dana nakon bombardiranja: “Ono što je tamo bilo pametno ostalo je isto; ono što je bilo ludo još je luđe; ono što je bilo negdje između priklonilo se luđoj strani; ono što je podržavalo pametne emigriralo je. Ali nitko se bitno nije opametio!”

I u svjetlu toga bistroga zaključka, naletim na besjedu glasovitog psihijatra, pisca i akademika Vladete Jerotića, zasigurno na vrhu ljestvice pametnih koji su, kako misli moj sugrađanin, odoljeli svim kušnjama. Bijah na tu umnu glavu posve zaboravio; dugo, dugo ništa o njoj nisam čuo, niti znao je li uopće jošte u životu, a i nisam se previše zanimao, jer postao sam pomalo praznovjeran; kad god za nekoga pitam, dobivam začuđujući odgovor: “Pa zar nisi znao, on je umro!” Hvala Bogu, Jerotić je živ i kako vidim bistra uma, pa ću se ovdje osvrnuti na besjedu što ju je akademik izustio u srpskome književničkom društvu, vjerojatno na nekoj godišnjoj Skupštini; činim to ponajprije zbog svojega sugrađanina koji me gurnuo u dvojbu svojim jednostavnim zapažanjem da su pametni ostali pri pameti. Ako Jerotića držim najpametnijim, onda dvojim jesam li u stanju uloviti što je u tome svijetu, bio on nebeski ili ovozemaljski, uopće

pametno i vrijede li za taj dio svijeta neka ustaljena mjerila, ili se doista radi o drugome planetu.

I sam kolega Jerotić nije načistu kako u kozmosu smjestiti svoj narod, pa već u prvoj rečenici književničke besjede veli: “Srbi su neobičan narod.” Ako takvo što kaže mudrac, što se onda može očekivati od prostih ljudi kojima akademik utuvljuje u glavu da su neobični, drukčiji ili na svoj način uvrnuti, pa ako tkogod od njih počini kakvo zlodjelo, posebice za ljubav neobičnoga naroda čiji je pripadnik, ta valjda je to dopušteno, jer što bi neobični čovjek iz neobična naroda imao bilo kakve obzire prema običnoj svjetini i raji kojom je na žalost okružen. Lijepa je ta vrsta ćaknutosti, jer te oslobađa svake odgovornosti. A još k tomu, kad najumniji Srbin kaže da su saveznici nedavno isprobavali nove vrste oružja nad nedužnim, pitomim, usto i neobičnim srpskim narodom, onda je posve razumljivo da nikakve katarze neće biti, premda je i sam besjednik priželjkuje. Jer ako je to bio krvavi pokus nad cijelim jednim narodom kao nad kakvim golemim kunićem, tko uopće ima pravo tražiti od nevinih kajanje ili bilo kakvu pokoru. Jerotić je mudar i on kritizira vlast, vjerojatno na zgražanje književničke fele kojoj se obraćao, govori i o nekim karakternim manama svojega naroda, ali u krajnjem amnestira “nemušto upravljačko državno telo”, jer što bi ono bilo krivo ako se svijetu prohtjelo eksperimentirati na poligonu zvanom Srbija.

Akademik i pisac, usto i liječnik, analizira stanje u svojoj naciji za vrijeme bombardiranja, rabeći često bljutavu sintagmu “moj narod”, te cijelu stvar pripisuje zloj kobi i udesu, premda se i sam pita je li “glava njegova naroda”, što će reći Milošević, “samo i jedino odraz našeg narodnog, karakternog bića”, a ako jest, onda je to “opet samo udes i kob”. Osobno mislim, i usuđujem se proturječiti akademiku, da diktature u kojima participira “moj narod” nisu nikakvi fatumi niti nadnaravna zla, nego jadno stanje inteligencije i posvemašnja zapuštenost naroda. Bez suglasja inteligencije

Milošević ne bi mogao sam odvući cio narod u izolaciju koja jest raj za diktaturu. Besjednik to znade i boli ga što je vlast izolirala zemlju Srbiju, ali mu ponajteže pada što je izolirala "Srbe od Srba". Eda li nije izolirala Srbe od Srba, još bi ta tiranija bila podnošljiva, iako uvaženi akademik također zna da tiranije nemaju nikakvih nacionalnih osjećaja, niti milosti po krvnom srodstvu; štoviše, one su krvoločne ponajprije prema svojtama.

Točno je da je štovani književnik i psihijatar Vladeta Jerotić, za razliku od kolega mu iz obje struke, od samog početka s nelagodom pratio uspon populističkoga vožda, ali je zato njegova Crkva, kojoj dušom i tijelom pripada, zdušno podržavala srpskoga Sina, pa se, eno, sada kaje što je nasjela lašcu. Ta zar Crkva nije oduvijek u sukobu s lažnim prorocima? I kako se to ovaj put Jerotićevo pravoslavno jato dalo zavesti? Nisu li se polakomili na to što se prorok predstavljao Srbinom? Neka je lažni - ali naš je! Spas za svoj narod Jerotić vidi u tome što se netko mora naći i tome narodu, nedužnome i neobičnome, kazati istinu, ali na "pravoslavni način". Sve se bojim da će ta istina biti u stilu njegove besjede: mi smo tragični, ali puni optimizma, unatoč kobi koja se nad nama vihori, unatoč svjetskim zlima koja se na nas strovaljuju, unatoč pokusima s novim oružjima, unatoč urotama koje se pletu oko nas, unatoč nastojanjima susjeda da nas istrijebe! Uostalom, i njegova je besjeda naslovljena: "O tragičnom optimizmu Srba".

Umna glava ne bi bila to što jest da nije zakukala nad vlastitom tragičnom sudbinom, i to u duhu nacionalističkoga folklora kako srpskome narodu prijeti iščeznuće i nestajanje; pisac misli da je to "realna opasnost". Doduše, ne zna kad će to biti, ali taj je dan svakako blizu. Međutim, akademik veli da se takva nesretna sudbina može odgoditi ako postanemo bolji, i to samo "uz Božju pomoć oživljene vere i nade u nama", jer tako imamo neke šanse za opstanak, tako ćemo sazreti za "realno i nadrealno", te će nam to jamčiti

prisutnost na Balkanu. Tu će književnik gromko uskliknuti: “Moj pravoslavni optimizam ne mimoilazi nikako ni moj pravoslavni srpski narod u pogledu njegove budućnosti.”

Nisam kanio polemizirati s dr. Jerotićem, mnogo toga moglo bi mu se zamjeriti i osporiti, jer kad tako misli ono što je ondje najumnije, što li je tek, Bože dragi, sa zaluđenima! Akademik se i književnik na kraju besjede zalaže za dijagnozu, pa veli: “Poslednja tragična zbivanja sa srpskim narodom, nisu li još jedna i možda poslednja opomena, šansa i izazov da na stoletna pitanja o karakteru srpskog naroda progovorimo otvorenu reč, kao konzilijum lekara nad bolesnikom, jer će od postavljene dijagnoze zavisiti i lečenje.” Jedino nam ugledni psihijatar nije priopćio tko bi liječio bolesnika bude li se postavila dijagnoza. Ako g. Jerotić misli da je Pravoslavna crkva ta liječnica, onda se bojim da tu lijeka nema. I sve mi se čini da će bolest ostati nešto posve normalno i poželjno.

1999.

Ocokoljići i Dabići

Ne mogu se s lakoćom prisjetiti poznanstva s Radovanom Karadžićem, nekoć uglednim sarajevskim liječnikom, a danas odmetnikom i ratnim zločincem. Mogućnost je postojala da se čak i zbližimo, to prije što su mnogi moji sarajevski prijatelji drugovali s tom pjesničkom dušom u bijeloj odori, pa ipak je svakiput naše upoznavanje nekako izmaknulo, unatoč onim čuđenjima i razrogačenim očima: “Šta! Vas dvojica se ne poznajete!” A kad god sam putovao iz Beograda u Sarajevo, uvijek bi iskrsnuo neki znanac, posebice “sarajevski prebjeg” koji je našao utočište u Beogradu, da me upozori kako nipošto ne smijem preskočiti posjet Radovanu, toj “svijetloj figuri u bosanskome tamnom vilajetu”.

I koliko god sam puta bio u Sarajevu, nisam nikad osjetio potrebu da se nađem s tim miljenikom čaršije, premda su sve te hvale morale pobuditi barem moju znatiželju da pobliže upoznam jednu tako privlačnu ličnost. Ako su tu osobu cijenili i poštovali moji prijatelji, bio je red da im se i ja pridružim. Ali, evo, u Sarajevu mi je bilo sve preče od Karadžića, pogotovu što nikada nisam pročitao neku njegovu pjesmu, niti sam imao bilo kakve predodžbe o njegovu pjesništvu, a psihijatar mi, hvala bogu, nije bio potreban.

Pa ipak mislim da smo se prvi put sreli na promociji mojih knjiga u sarajevskom Domu pisaca, u lipnju 1990. godine. Bio sam u društvu Gavrila Grahovca, Gaje Sekulića i Filipa Davida kada se na kraju promocije pojavio Radovan Karadžić. Možda nas je tada netko upoznao, možda smo se i rukovali, ali u toj općoj vrevi susret je ispao potpuno nevažan. Uza sve ostalo, bilo je to vrijeme bujanja srpskog

nacionalizma, pa smo zazirali jedan od drugoga. Vjerojatno je već tada među nama postojala obostrana odbojnost, što će reći da sam zakasnio pobliže upoznati osobu za koju Marko Vešović veli da je za kratko vrijeme postala poznata kao i Eiffelov toranj. Taj je susret posve zamagljen u mojem sjećanju, ali mi se čini da nismo niti jednu riječ razmijenili. Zasigurno, nikakav dijalog više i nije bio moguć, ni potreban, jer ja sam stajao iza one Nietzscheove da su "naše najdublje razlike samo u mišljenju", dok je većina srpske intelektualne elite, pa i spodoba o kojoj je ovdje riječ, bila na stajalištu da više ne mogu zajedno živjeti različite nacije i religije. Jedine razlike na kojima još i sada inzistiram jesu razlike u mišljenju, dok sve ostale prihvaćam kao što se prihvaća i sam život. Možda smo se još jedanput nakratko sreli u klubu nakladničke kuće Svjetlost, ali posve površno i bez ikakve srdačnosti.

Na moje sarajevske prijatelje koji su njegovali tu guju u njedrima i postali žrtve njezina otrova ne može pasti nikakva sjena samo zato što su nekada voljeli toga zlotvora i prijateljevali s njim. Štoviše, to ponajbolje govori o njihovu čistu srcu i njihovoj dobroti, te i čednom pristupu ljudima. Moj prijatelj Josip Osti ne libi se istaknuti da je s Karadžićem drugovao i kumovao, pa u svojoj brošurici *Radovan Karadžić - pisac i/ili zločinac*, objavljenoj u Ljubljani 1996. godine, veli na jednom mjestu da je još osamdesetih, kada su njihova druženja bila sve rjeđa, otkrio Karadžića kao prijetvornog tipa koji se sve "vrijeme našeg drugovanja bavio tajno onim što je pred rat postalo javnim" i prouzročilo "balkansku klaonicu". Josip Osti kaže: "Poznavao sam, dakle, izbliza danas neosporno najvećeg ratnog zločinca."

Jesam li zakinut što nisam pobliže upoznao to čeljade, ili sam pak pošteđen trauma da se u moj život i moju intimu bilo kada uvukao netko tko je ratni zločinac. S literarnog stajališta možda bi mi bilo korisno takvo poznanstvo i pomoglo mi da što istinitije proniknem u misterij zločina i

psihologiju zločinca, pa ipak ne vidim da je u ljudskom smislu bilo kakva korist imati u blizini zločinca, štoviše to je samo "tegoba duševna". Volim u literaturi "lični ton" i zasigurno bih znao rabiti takav podatak da sam bio blizak s ratnim zločincem, pa ipak hvala ti, dragi Bože, što si mi uskratio tu bliskost i možda me lišio kakvog zgodnog poglavlja u knjizi, premda sam svjestan da Božja dobrohotnost ne pomaže eda bi se "organizirao izlet u kozmos drugog čovjeka", pa se tako uvijek i iznova otvara pitanje koliko smo mi nepoznanice jedni drugima. Nekada smo zločince zamišljali kao krvoločna čudovišta, zvijeri u ljudskom liku i obličju, krvopije koje uživaju u "bakanalijama smrti", a sada smo se najednom uvjerili da su to ljudi iz naše blizine, uglađeni i obrazovani, naši dojučerašnji drugari i pajdaši. Te spoznaje ne mijenjaju ništa; možda smo tek nešto više zaprepašteni.

Radovan je Karadžić svoju zločinačku prirodu mogao ostvariti samo zahvaljujući politici, što će reći da između politike i ubojstva postoji krvna veza. O tome je lijepo i točno pisao H. M. Enzensberger ističući da i u mirnim razdobljima i civiliziranim izborima politički kandidati najčešće žele smrt jedni drugima i sve čine da protivna strana pogine na bojnom polju politike. Zločin je naša svakidašnja praksa, a zločinci se uvijek čude zašto su neki ljudi začuđeni zločinom. Najveći dio našega svijeta pristaje uz zločince, podržava ih i glasa za njih. Građani odobravaju pravo na zločin, jer on se čini u ime politike koju oni slijede. Narod voli glavosječe; o njima se pjevaju pjesme.

Dok se Radovan Karadžić nije visoko vinuo na toj zločinačkoj ljestvici, njegova poezija nije imala baš nikakvu književnu recepciju, a otkako je postao slavan, dobio je čitavo tuce pjesničkih nagrada. To zasigurno nisu nagrade za pjesme, nego za zločinstva što ih njegove pristaše inače doživljavaju kao "čistu poeziju". Jedan ugledni srpski povjesničar umjetnosti, stručnjak za ikone, ima navadu reći kako su i

Srbi u Radovanu Karadžiću napokon dobili svojega Robina Hooda. Pisac Momo Kapor veli da je Radovan Karadžić utjelovljenje nadaleko čuvene “srpske pravičnosti”. U to se i sam uvjerio kad je pratio Karadžića na putu do Trebinja, gdje je vođa srpske raje u Bosni posjetio sestru, koja mu se požalila na bijedu i zamolila kakvu malu ispomoć, našto je pravednik uzvratio: “Sestro, draga, kako svima, tako i tebi!”

Karadžićev duhovni subrat i dvojnik Dragoš Kalajić bio mu je uzvanica na krsnoj slavi, a na povratku je napisao odu pod naslovom “Srbin u vučjoj koži”. Taj loši slikar i pisac, ali uzorni domoljub, veli na jednom mjestu da je “prvobitni Bog Srba imao vučji izgled”, te da i sada “iz prozora Karadžićeve duše isijava duh svetske usamljenosti vuka-rodonačelnika svih Srba”. Masne pravoslavne vladike imenuju ga svojim nesuđenim patrijarhom i nude mu utočište u svojim manastirima. Pjesnici ga slave kao posljednjeg hajduka na gori Romaniji, a i sam se uživio u tu ulogu; prebiva u raznim skloništima, krstari drumovima, prkosi SFOR-u, odlazi na sijela i sluša guslare i pjesme u kojima ga veličaju kao junaka koji se “nasjekao turskih glava”. Još se nađe samo poneka tankoćutna, lirska i srodna mu pjesnička duša koja strahuje kako će ga netko od Srba, tradicionalno sklonih izdaji, izručiti NATO-u za šaku dolara. Ako se takvo što dogodi, njegovi će jataci ostati uz njega, jer kako reče suborac mu iz istog zločinačkog jata Momčilo Krajišnik: “Karadžić će i poslije smrti živjeti sto godina.” Ne znamo koliko će živjeti poslije smrti, je li to stotinjak godina ili više, ali znamo da mitovi i legende prilično dugo žive, a taj je zločinac već u “mitološkom inventaru današnjice”. Kada zločinac postane zvijezda, onda uživa naklonost javnosti. A tek kad je progonjen od “urotničkih sila”, onda uživa divljenje i zahvalnost, što znači da je na polju zla obavio svoj posao kako treba.

Karadžić je u političkom smislu državotvoran; vjeruje da se bez nepravde ne može ostvariti država, a netko tom

nepravdom mora upravljati. Da bi se ostvarile umobolne predodžbe o suverenitetu, dopušten je svaki zločin. On je nastupio kao mesija, pa je odmah obznanio svoju “misiju pomirbe” i još u studenome 1990. godine, kako stoji u *Oslobođenju*, rekao: “Mi smo jedini narod koji ima prezime *Ocokoljić*, nastalo od zle istine da sin kolje oca. Zato je naša najveća pobjeda izmirenje četnika i partizana.” Karadžić se ponadao da se njegova vizija pomirbe može i mora ostvariti ako se “četnici i partizani” udruže protivu zajedničkog neprijatelja, pa je pokrenuo rat i zaprijetio svojom glasovitom rečenicom da će muslimanski narod u Bosni “nestati s lica zemlje”. Slušajući svoga ideologa i proroka, Srbi su se okrenuli protiv onoga što je u Bosni najljepše, protivu razlika koje svaki život obogaćuju, protiv kulture i civilizacije drugog i drugačijeg, rušeći tome drugomu identitet, tradiciju i svetinje i maštajući o njegovu potpunom uništenju. U jednom je razgovoru Andrić rekao: “Bosnu treba poznavati i voljeti.” Kao došljak, Crnogorac koji se deklarira Srbinom, Karadžić nije poznavao Bosnu, a vele da je osobina montanjara da mrze ono što ne poznaju. Kao psihijatar on je specijalist za paranoju, ali je paranoično opsjednut luđačkim idejama o urotama i svjetskim zavjerama protiv Srba. Uza sve, on je uvjeren u proroštvo svoje poezije, u njezine “prokataleptičke figure” koje najavljuju buduća zbivanja. U *Dugi* od 23. svibnja 1992. godine veli: “Davno sam napisao: *ja čujem kako nesreća korača*!”

Kako nikada otprije nisam čitao Karadžićeve pjesme, za ovu sam prigodu nabavio rukovet njegovih stihova i odmah nabasao na dvije pjesme koje možda imaju u sebi neku “poetsku anticipaciju”. Jedna se pjesma zove “Vječita robija”, druga “Moja prava”. Pjesnik pjeva o ćeliji bez ključeva, o tome kako ima pravo na plač i “mali grč na licu”. I pita se tko “drži ključe od tamnice”, da bi samom sebi odgovorio: “Ne zna se.” U pjesmi “Moja prava” tjeskobno

zbori: “Od prava imam maleni prozor / Al’ kroz njega vidim…”

Iskreno mu želim *vječitu robiju*, a od prava *maleni prozor* kroz koji može vidjeti komadić neba iznad nekog Spandaua.

1998.

Deset godina kasnije

Vječita robija

Kao i milijuni gledatelja diljem svijeta, i ja sam čekao pred TV-ekranom prvo pojavljivanje u haaškoj sudnici netom uhićenog bjegunca Radovana Karadžića, optuženog za okrutne ratne zločine, progonstva, deportacije, istrebljenja muslimana, konclogore. Svjetske i domaće agencije i TV-postaje objavile su podatke o gledanosti te emisije, koja se uspoređuje s onom kada se prvi put uživo, na televiziji, pojavio uhićeni i u bradu zarasli Sadam Husein. Tko je imao više gledatelja, doista nije bitno, ali to je veliki uspjeh Radovana Karadžića. Slavu mu nitko ne može oduzeti; jedino ju je moguće osporiti.

Svi su svjetski mediji uredno i točno izvijestili o tome kako je izgledao Radovan Karadžić, kada je trepnuo, osmjehnuo se ili prstima dodirnuo čelo; takvoj se pedantnosti novinarskoj nema što prigovoriti, jer javno mnijenje u ovom trenutku ne zanimaju zlodjela optuženog, uhićen je nakon trinaest godina skrivanja, pa je važnije koliko je ostario i smršavio, kakvo je odijelo obukao, kako se držao u sudnici, itd. Njemačka agencija DPA naglasila je u svom izvještaju da je djelovao umorno, a za vrijeme čitanja sažetka optužnice koje je trajalo 18 minuta, optuženi je u nekoliko navrata sklopio oči i jedva zadržao glavu da ne klone. CNN točno konstatira da je “ošišao dugu kosu i obrijao sijedu bradu, te da je njegovo svježe izbrijano lice upalo”, a Sky News opisuje njegovo plavo odijelo, bijelu košulju i tamnu kravatu. Kanal France 24 javlja da je Karadžić u sudnici “kontrolirao emocije”. Ne znam što se sa mnom zbivalo toga dana, neki su mi detalji promakli, ali su mi se urezale riječi uglednog nizozemskog suca Alfonsa Orija, profesora Kaznenog prava na Sveučilištu u Leidenu, koji je još 2001. godine prisegnuo i postao sudac Tribunala, kada je u svom izlaganju u sudnici

rekao: “Hapšenje Radovana Karadžića dobra je vijest za žrtve.”

Svi su analitičari istaknuli da je držanje Radovana Karadžića na prvom pretresu bilo uljudno i posve suprotno Miloševićevu ili Šešeljevu ponašanju. Nije vrijeđao Tribunal i ne vjerujem da će se bilo kada u daljem postupku onako prostački obratiti sucu “popuši mi”, kako je to Šešelj u više navrata činio, na zadovoljstvo srpskih radikala i njihovih pristaša, jer Karadžić je uglađeni zločinac višeg ranga, dok su dvojica njegovih prethodnika na istom optuženičkom stolcu tek “politički džepari” kojima nije bilo strano ništa što je “nadljudski neljudsko”, da se poslužim terminom Arendtove. Karadžić se ipak vinuo visočije od dvojice spomenutih s istog stolca, jer je za pjesmu i gusle kao stvoren, utjelovljenje je mita, pa je posve prirodno što ga crnogorsko-primorski mitropolit Amfilohije oslovljava *visočajši*. On je u svakom pogledu iznad Šešelja i Miloševića, jer se u tu epsku figuru ulijeva sve ono što je za mit potrebno: markantan je, a na bojnom polju i megdanu div-junak koji se nasjekao turskih glava, zna “udarati uz gusle”, lijepo “poje”, pjesnik je i duhovnik, ljubavnik i preljubnik, psihijatar i iscjelitelj, progonjena zvijer, “najskuplja srpska glava”, kako bi rekao lirik Bećković, koji je još sredinom devedesetih godina izrazio zebnju da bi ga netko od Srba sklonih izdaji mogao izručiti za šaku dolara. A nadasve, Radovan je Karadžić, za razliku od Miloševića, Šešelja ili Mladića, potpuno zdrav; sam se na prvom pretresu očitovao kad je na pitanje suca Orija “kako zdravlje” trijumfalno, radosno i uvjerljivo uzvratio: “Moje je zdravlje savršeno.”

I ja mu vjerujem unatoč analitičarima, psihijatrima, kriminalistima koji dijagnosticiraju da je poremećen, paranoik, psihopat, “bolesni narcis”, da je imao “preuranjene traume”, pa je zato specijalizirao psihijatriju kako bi se samoterapijom oslobodio mokrenja u krevetu, te da je i prerušavanje u nadriliječnika i maga nenormalno,

“simptom duševnog oboljenja”, ili barem bijeg od “vlastitog ja”, potraga za identitetom, itd. Bojim se da su te dijagnoze površne i neutemeljene; sada bi se svatko htio malo ogrijati na Karadžićevoj slavi, pa to čini i FBI-ovac Roy Hazelwood, doktor za zločince, koji postavlja dijagnozu da je Karadžić lud, a da ga nikad nije sreo, ili istražio njegove korijene, prelistao anamnezu bolesti, ili, ne daj Bože, čitao njegove pjesme.

Riskiram upasti u istu zamku i ustvrditi da je Radovan Karadžić bio apsolutno zdrav u bolesnom društvu, jer ono u čemu se našao skrojeno je u Beogradu, u vili Ćosićevih, u Srpskoj akademiji, u književnim salonima, na dvoru srpske političke elite. Njima u Bosni nije bio potreban luđak, imali su takvoga kod kuće, nego netko posve zdrav i normalan tko će njihove projekte dovesti do kraja. Karadžić je bio savršeno zdrav, priseban i svjestan kad je donosio odluke da bi se ostvarili planovi genocida i strategija “konačnog rješenja”. Nije Karadžić mogao sam krenuti u pljačke, silovanja, ubojstva, nije mogao sam napraviti masovne grobnice i konclogore, niti u dva dana pobiti preko osam hiljada muslimana iz srebreničkog kraja, da nije imao podršku “vaskolikog srpstva”, srpske države i njezine vojne sile, koja mu dodjeljuje Ratka Mladića, redizajniranog komunističkog oficira promaknutog u Kninskoj krajini u čin generala, što je bila nagrada za zločine. Naravno, to što nije bio sam ne opravdava njegove sramotne i nečovječne poslove, čak i da ih je izvodio kao medij “srpskih šamana” i vršio zlodjela hiponotiziran magijom svoje nacije. On je ispao najveći luzer ondašnje srpske politike koja je svoj narod uvela u izolaciju, a od svoje zemlje napravila gulag, pa je samo tako bio moguć trijumf gluposti i laži o urotama. Izolacija je raj za samozavaravanje.

Beograd je stvorio Karadžića i došao mu glave - pao je kao žrtva prepucavanja vlasti u Srbiji, a ne zbog toga što je kucnuo čas da pravda trijumfira. Kada je, nakon dolaska

Koštunice na vlast, napustio hajdučku “vučju jazbinu” o kojoj je njegov senator Kalajić pisao, i prešao u Beograd, sugerirano mu je da se ipak preruši i kao druga osoba djeluje makar i na margini života u Srbiji. To je Karadžić maestralno izveo i stvorio novi lik srpske književnosti Dragana Davida Dabića. Nije se maskirao, primjerice, u starog rokera s naušnicom u uhu, nije izabrao pritajenu službu noćnog čuvara u nekom skladištu, nije se zamonašio i s Amfilohijem postio i meditirao u istoj ćeliji, nego se uspješno transformirao u iscjelitelja i maga, znajući da se “vrač ili mag najčešće poistovjećuje s mitskim junakom”, kako to veli autor knjige *Magija i šizofrenija* Geza Roheim.

Usuđujem se reći da su tumači njegove psihe ponovno omanuli kada su u njegovu prerušavanju vidjeli simptome bolesti. R. Barthes, koji je istraživao povijest i simboliku prerušavanja i bavio se teorijom maske, veli da “ličnost mora biti stabilna da bi se prerušila”. Stvoreni lik Dragana Davida Dabića, klesan precizno, gotovo znanstveno, potvrda je zdravlja Radovana Karadžića, jer u toj travestiji ništa nije napravljeno ofrlje, to je sretna i relaksirajuća figura u kojoj se skrasilo jedno čudovište. Dabićevi pokreti, geste, hod, perčin, naočale, odjeća - sve je to pažljivo i odmjereno probrano. I ja sam uvjeren da je taj kratki život u tijelu Dragana Davida Dabića bilo najsretnije razdoblje života Radovana Karadžića, jer je bio slobodan, ma koliko se to činilo paradoksalnim. U toj figuri Karadžić je proživio sretne dane, jer je Dragan David Dabić bio čovjek bez prošlosti, poštovan kao iscjelitelj i predavač, anoniman, a slavan, daleko od čangrizave i nepodnošljive žene, od ovozemnih problema, nije ga se ticala čak ni ta histerija oko Karadžića, intimno je bio na njegovoj strani i iskreno želio da ne padne u ruke haaških gadova; doživljavao ga je kao mitsku ličnost opjevanu u desetercu; te je pjesme pokatkad slušao uz jeku gusala, u kafiću Luda kuća.

Hapšenjem Dragana Davida Dabića, o tome je i predsjednik Srbije Boris Tadić saznao iz novina, jedna je novela dovršena, a njezina fantastika i njezina “estetika udvajanja” pretočena u stvarnosnu prozu: pred sudom u Haagu jest ratni zločinac Radovan Karadžić. Nema nikakve dvojbe da će Karadžić zanijekati svoju krivnju po svakoj točki optužnice, a zasigurno se neće braniti okrivljujući one koji su mu stvorili uvjete za rad i koji su ga nadahnuli, nego će se pozivati na više ciljeve, na etnička načela, na svoju ugroženu naciju kojoj je prijetio nestanak. On se nikad ne bi izjasnio kao revni Eichmann Miloševićeve doktrine, jer kao što sada, kako reče na prvom pretresu, ima “nevidljive savjetnike”, tako je i onda, u dosluhu s višim bićima i na nekom božanskom mjestu, izabran da svetu srpsku zemlju odvoji od *nekrsta*. Davno je veliki i nesretni srpski pjesnik Vladisav Petković Dis pjevao o “mračnim dušama što nazvaše se patrioti”. Etnija daje kukavnu slobodu da sve ono što je izopačeno ostane nekažnjeno. Svaka ideologija koja nagrađuje nedjela mora propasti, a tu je najžilavija ideologija nacije.

U sljedećim poglavljima suđenja Radovanu Karadžiću, odvrtjet će se retrospektiva njegova života i krvave stvarnosti kojom je upravljao. U samici, u kojoj će provesti ostatak života, ako pravde bude, Radovan će Karadžić imati vremena da se prisjeti svih postaja na svom putu. I ma kakva njegova sjećanja bila, pohodili ga mrtvi ili ne, mučile ga “sjene pakla” ili ne, gotovo sam siguran da će se sa sjetom vraćati na sretne dane provedene u liku i obličju Dragana Davida Dabića, jer ta je pojava zapravo metafizička projekcija njegove sudbine; u toj epizodi zgusnuo se onaj život koji bi bio njegov da se povijest nije tako raskalašno ponijela. I sve bi bilo bolje od onoga što Radovan Karadžić jest. Ubojstvo “simpatičnog Dabe” vjerojatno je posljednji Karadžićev zločin.

2008.

Gluma ili ludilo

Mnogo smo puta čuli kako netko mudro zaključuje da je ovaj naš svijet jednom bordel, drugi put pozornica; “ta sve je ovo samo kazalište grozno”. Ma koliko to bilo pretjerano, uvijek se ponavlja; onaj koji to već stoti put čuje, uvijek klima glavom, slaže se i odobrava; da, da, dragi moj, sve je teatar. Ako je tako, onda imamo izvođače i gledatelje, imamo svoje komične kraljeve ubue, svoje zle richarde i macbethe, svoju raju, svoje “siromašno kazalište” kojemu je Grotowski težio, i “okrutno kazalište” sa scenama grozote o kojemu je genijalni Artaud maštao i pisao vjerujući da je naše zlo vječni zakon, a naša okrutnost potreba “zatvorenog svijeta”. Nismo li i mi kao onaj Montesquieuov junak koji je jedne večeri zabasao u Comédie Française i nikako nije uspio razabrati tko su glumci, tko publika, tko je na pozornici, tko u gledalištu; svatko je tamo neku ulogu igrao. Ali u ovom času nisam spreman tu temu potanko obrazlagati, kamo bi me to odvelo, ne bih volio “razarati” kazalište, ondje se ipak nađe utjehe što je u ovome svijetu ne nalazimo, pa ću se pozabaviti jednim glumcem i njegovim držanjem u vremenu trijumfa zločinaca i potpunog “kolapsa intelekta”, ne zato što je bio usamljen na toj strani ili jedinstven u lošemu, podosta ih bješe u njegovoj glumačkoj trupi, nego ću mu koji redak posvetiti zato što je veći od drugih, a uza sve, dobro smo se poznavali i dobro surađivali. Možda će netko reći: čemu sada priča o glumcima, sve je prošlo, klaonice su zatvorene, zastori su spušteni, a publici više nije ni do čega; pa ipak glumci i nadalje igraju kazališne, političke i druge role; neki igraju, a neki samo šmiraju ili statiraju.

Bez glumaca su nezamislive fešte, derneci, proslave, revolucije, pijanke i terevenke; oni su neizbježne sjene tamo gdje se vladari slave i kude. Glumac je upotrebljiv za svaku prigodu, a bivalo je i toga da su glumci istog vladara veličali i glumom dvorili kad je to trebalo, a onda kudili i kleli kad se to moglo. To nije ništa novo i neobično kod većine intelektualaca, kao ni kod svjetine: lako se i s guštom pljuje i gazi mrtve despote, a bez zadrške kliče i laska živim moćnicima. I sada, kad god se nađu još rijetki prijatelji iz ovih zakrvljenih naroda, pogotovu oni iz javnog i kulturnog života, gotovo po pravilu razgovori se ugodni povedu o tomu kako se tko držao u ovome posljednjem ratu. Tu su uvijek u prvom planu javne osobe, posebice glumci, koji su nas u vremenu mirnodopskom zasmijavali ili plijenili glumačkim umijećem i pripadali svima podjednako kako u sretnom svijetu umjetnici inače pripadaju.

Dakle, sjenčam nakratko glumačku veličinu, nekoć sjajnog Hamleta Branka Plešu, kojemu su riječi danskog princa ishlapile iz glave. Kako to da se nije prisjetio baš ničega što je toliko puta izustio igrajući Hamleta, a mogao je sam sa sobom prozboriti barem onih nekoliko riječi kad danski kraljević govori o sablasnom dobu i ponoćnom satu, o paklu koji “raspršuje zarazu svijetom”, te se tada povući i zašutjeti, ako već nije imao pleća za breme svojega vremena. Ali ne, naš se dični glumac angažirao, i to na strani zločina, a od glazbe riječi jednog Hamleta čini se da mu je u uhu ostalo samo ono kad princ veli: “Taj se udvarao njezinoj bradavici prije nego bi je uzeo sisati.” Nesretni je Pleša zgrabio sisu iz koje je iscijeđena i posljednja kap mlijeka, presahnulu sisu srpskog nacionalizma, i našao se među šezdesetak potpisnika Deklaracije kojom se poziva međunarodna javnost da utječe na Haaški tribunal kako bi se obustavio postupak protiv Radovana Karadžića. Tu Deklaraciju potpisali su istaknuti učenjaci, akademici, sveučilišni profesori, umjetnici, a svoj je potpis i blagoslov

priložio i patrijarh srpski Pavle. Ako ta imena sve samih velikih srpskih umova, koja traže zaštitu zločinca, metnemo na jednu razumnu pliticu, lako se dade uočiti da je to skupina staraca, možda s nekim rezultatima u struci, ali su politički i moralno zaostali, te da je među njima istinska veličina upravo taj glumac, taj uspješni kazališni čovjek.

Potkraj prošle godine, u prostorijama Matice srpske u Novom Sadu, u društvu posrnule elite, prigodni je hvalospjev Karadžiću i njegovim zločinima proslovio dramski umjetnik Branko Pleša, pazeći na dikciju i glumačke intonacije kako bi ostavio dojam "velikog Srbina" i rodoljupca. Kakvoj li se to bradavici udvarao naš zaboravljeni Hamlet? Zar doista u srpskom narodu nema ničega osim zločinaca? Spjevati odu Karadžiću, znak je ludila ili je pak umjetnik dopustio ono što je svojedobno u ulozi Hamleta odbio: "Dovraga, vi mislite da se na meni može lakše svirati nego na fruli!" Zašto je jadni Pleša dopustio da se na njemu svira? A ono što je nadrobio u svome govoru spada u najgore štivo vulgarnog povijesničara. Što mislite da je umjetnik Branko Pleša sve potegnuo da bi oprao Karadžića? Potegnuo je smrtne neprijatelje srpstva, najprije Vatikan, NATO, CIA-u, Bonn, masone, hrvatske komuniste, ustaše, džihad, itd. Onda je ustvrdio da je u "Kučanovoj državici" započeo "genocid nad srpskom nejači", te da cijeli svijet mrzi Irak, Libiju i Srbe. Dramski umjetnik i profesor traži da se sudi Americi, Papi, ustaškim i šiptarskim lobijima, handžar divizijama, Kohlu, Jeljcinu, Mamuli, Tusu, Silajdžiću, Šepareviću i dr., a da se na sud kao svjedoci u tome procesu pozovu Karadžić, Mladić, Milošević i Martić. Za Plešu je dr. Radovan Karadžić "zaštitnik celog srpstva", a njegova "sudbina danas je sudbina čitavog srpskog naroda". Karadžić je "neodvojiv od naroda koji ga je iznedrio", on je "jedan od najzaslužnijih Srba u ovom stoleću". U zdanju Matice srpske u Novom Sadu, veliki je umjetnik ganuo intelektualni skup kada je sa suzama u očima i drhtećim glasom završio svoje izlaganje

riječima: “Svi mislimo o sudbini srpskog naroda, mislimo o dr. Radovanu Karadžiću, mislimo - dok nije kasno!” Snažni pljesak uz uzvike “bravo” i “živeo” odjekivao je dvoranom kao iz vremena kada je glumački bard igrao svoje nezaboravne uloge i plijenio srca ljubitelja kazališta.

Mnogo sam puta gledao Plešina Hamleta; još mi zvone riječi danskog kraljevića, toga nenadmašnog teoretičara glume, što ih je iskreno izgovarao prvak kazališni: “Glumci ne znaju čuvati tajnu; oni će sve ispričati!” Pleša je izdao, ponajprije, tajnu svoje profesije, pa ćemo zasigurno iz glumačkih usta čuti još svakojakih brbljarija, a već koliko sutra vidjeti kako se jednako žestoko okreću protiv svojih sadašnjih idola, i to na prokušani način, baš kao što su onomad popljuvali grob i sjenu smrtnu svojega nekoć ljubljenog maršala. Srećom, uvijek je bilo glumaca koji su znali odbiti uloge u komadima loših autora i u režiji mračnih i zlokobnih nacionalnih vođa; bilo je časnih, otmjenih, sudjelovali su u osvajanju sloboda, bilo ih je u istoj kući, u istom kazališnom bifeu kamo je zalazio i “nesretni princ”, i to velikih glumaca poput Ljube Tadića, Bore Todorovića i dr. Branko Pleša, uzaludni Hamlet, odigrao je najlošiju ulogu u svojoj karijeri, svoj je lijepi baršunasti glas srozao, a sebe samoga ponizio veličajući zločinca “neodvojivog od naroda koji ga je iznedrio”. I ne samo što je dopustio da se na njemu lakše svira nego na fruli, on je i sam u iste diple udarao. Njegova ga je “samomržnja” degradirala. Nitko mu razuman ne može spočitnuti što se kao Hrvat opredijelio za srpsku naciju, njezinu “tradiciju, slavu i demokratičnost”, kako sam veli, to je uostalom njegov izbor i njegovo osobno pravo, ali mu se također ne može oprostiti što je izabrao ono što je u tome narodu nakazno, a to je vulgarni nacionalizam, čiji je truli izdanak upravo dr. Karadžić. Nisko je pao Branko Pleša[*], niže od onih koje slavi. Reći da je jedan zločinac “sudbina čitavog srpskog naroda” jest sramotno i bogohulno.

1998.

Treći čovjek

Vele mi da se vrli umjetnik Ljuša Ristić, nekoć glasoviti kazališni redatelj, vinuo u političke visine, te da je sada po jakosti treći čovjek u Srbiji, odmah iza bračnog para Milošević. U komunističkoj partiji, koja se ondje zove JUL, Ljuša je Ristić visoka fora, njezin generalni sekretar, dakle ono što je svojedobno bio Josip Broz u KPJ, doduše na manjem prostoru. On je također i šef za vanjsku politiku Savezne skupštine, a to je po rangu iznad ministra vanjskih poslova. Kažu mi prijatelji da je kao partijski ideolog drzak i nabusit, oštra i brza jezika, a umije hrabro upasti na kakav skup oporbenih kulturnjaka, posebice kad mu leđa drže zaštitari iz podmlatka njegove partije. Upravitelj je kazališta KPGT, popularno nazvanog *Šećerana*, jer je nekadašnju tvorničku ruinu preuredio u pravi hram, velebno zdanje u staklu, ukrašeno egzotičnim biljkama, upicanjeno za novu komunističku elitu koja u toj kuhinji kusa slatku zimnicu kulture što je zgotovi Ljuša Ristić, dakako u trku i lijevom rukom, jer taj energični čovječuljak ne stiže posvetiti se kazalištu; zauzet je državničkim poslovima, zadužen je kao koordinator socijalističke i komunističke partije čiji su čelnici požarevački supruzi.

Njegova šefica dr. Mirjana Marković, znanstvenica i spisateljica, tvrdi da će XXI. stoljeće biti u znaku ljevičarskih ideja, a do te spoznaje došla je lako, jer veli: “Kada svoj naučni rad povežem sa svojim političkim aktivnostima, onda nije teško biti prorok.” Proročica je namijenila Ljuši Ristiću vodeću ulogu u promicanju ideja “nove internacionale”, posve uvjerena da je samo on u stanju svojom zadivljujućom “energijom zablude” uvesti Srbiju u komunističko

blagostanje čak u XXII. stoljeće. Dakako, bilo bi dobro da “Ljuša komarac” poživi idućih stotinjak godina. A poživjet će ako to šefica odluči, jer ona veli da je uvijek birala “teško i nemoguće”, pa i onda kad su joj spočitavali da je “rehabilitacija srpske stvari nerealna”. Ako je uspjela “srpsku stvar” učiniti realnom, a kako je njezin izbor “teško i nemoguće”, što ne bi Ljuši Ristiću podarila tih pišljivih stotinjak godina kako bi “srpsku stvar” doveo do vrhunca. On je već neke korake poduzeo s kineskim komunistima i popločao stazu za XXII. stoljeće. Komunisti su uvijek gledali u budućnost.

Što me ponukalo pisati o Ljuši Ristiću; ta zar nisam neke stvari otamo već pozaboravio, a mnogih se prijateljstava odrekao? Njegovo me kazalište više ne privlači; gledati ga neću. Njegova *Šećerana* sa scenama što ih je Treći čovjek Srbije posvetio prijateljima - baletsku scenu Kokotovićki, teatar Šerbedžiji, tavan Dušanu Jovanoviću, bogme je mučno zdanje, grozomorna građevina nastala u vremenu dok je njegov vožd obavljao etnička čišćenja, palio i rušio zemlje i gradove. Tko još može, osim moralno posrnulih duša, glumiti i plesati na tim daskama? I zar to nije cinizam ili perverzija nazvati svoj kazališni hram KPGT, što znači Kazalište-Pozorište-Gledališče-Teatar, kao da se u međuvremenu ništa nije zbilo, ili to što se zbilo nije ni najmanje dodirnulo niti okrznulo glasoviti Ljušin kozmopolitizam. Uostalom, Ljuša će Ristić povijest sam krojiti, onako kako mu odgovara.

Umijem li, dovraga, pronaći neki razlog zašto uopće tu protuhu uvodim u svoje spise? Sjećanja ne naviru, ne gone me unutarnji porivi, ne patim za izgubljenim prijateljstvima, ne živim tamo gdje on vlada. Pa ipak, vrag je ušao na moja vrata; moram mu posvetiti nekoliko redaka. Vidjeh ga nedavno na TV, u prvom redu velike dvorane Sava-centar, na Kongresu Miloševićevih socijalista. Bijaše se ugnijezdio uz svoju šeficu dr. Mirjanu Marković, gotovo joj prilegao u krilo.

U jednom trenu taj mi se prizor dojmio kao neka sablasna slika: vidjeh jedno nakazno brkato dijete u krilu caričinu, ushićeno stvorenje koje radosno i bistro upija svaku voždovu riječ, sve te besmislice i laži što ih mirno izlaže strateg srpske propasti i ratni zločinac. Zar je to onaj inteligentni bundžija Ljuša Ristić? Zar on tako pomno sluša govor zlotvora i plješće svakoj njegovoj riječi? Što je ostalo od onoga nemirnog istraživača?

Ostala je samo garderoba, jer naš politički komesar ne mijenja kostime tek tako, odijeva se i nadalje umjetnički, nemarno, frajerski i posve suprotno sivoj komunističkoj modi. Uvijek su to kožne jakne i čizme s visokim potpeticama. Zadržao je i svoje stare brkove; taj rekvizit ne mijenja. Ti su mu brkovi svojedobno pribavili jednu zgodnu tjelesnu karakteristiku kakvu samo zna nadjenuti beogradska čaršija: Ljuša je od pojasa naviše Vuk Karadžić, a naniže Toulouse-Lautrec. A nakon jednog TV-spota u kojemu simpatični brko reklamira neki slovenski sprej “za uničevanje komarjev, muh, os, mravelj, klopov, brencljev in druge mrčesi” prozvali smo ga “Ljuša komarac”. Tada je s lakoćom i vedro prihvaćao šale i samo se smiješio kad god bismo zazujali u njegovoj blizini, a sada je, čujem, bahat, nedodirljiv, moćni čovjek Srbije, ne više sa sprejom u rukama “za uničevanje komarjev”, nego s ubitačnim oružjem i svojom vojskom koja je lani u ovo doba poharala Kosovo realizirajući doktrinu etničkog čišćenja. Tko zna iz kojih je razloga tako odbojno gledao na plač albanskog svijeta prognanog iz svojih domova, pa je toj rijeci suza suprotstavio pjesmu kao srpski junački fenomen i odgovor NATO-bombama. “Kad je najteže, onda se peva, mada to nekome u svetu može izgledati čudno”, izjavio je taj umjetnik i ideolog, valjda je predbacivao Albancima što nisu pjevali pred srpskim “eskadronima smrti”.

Davno, još sedamdesetih, Ljuša je Ristić postavio neke moje dramske tekstove na sceni ljubljanskog kazališta Pekarna.

Zajedno smo putovali na premijeru, a cijelo vrijeme od Beograda do Ljubljane izlagao mi je svoju kazališnu estetiku. Kasnije sam napisao pripovijest o otkačenom redatelju koji sanja postati vlasnikom ruševina, napuštenih tvorničkih hala, konjušnica, oronulih građevina, te sve što je sklono padu oživiti uvođenjem glumaca u te prostore. “Kazalište je ćumez, a ne hram”, rekao je. “Dolje hramovi! Pravit ću neudobno kazalište u kojemu će se jedino proleteri dobro osjećati. Kad malograđani dođu u moje proletersko kazalište, učinit ću ih insektima, a jednom ću sam izaći na scenu i viknuti: *gori kuća*! Žene će u bijegu lomiti svoje visoke potpetice. Kad Krležu izvedem u konjušnici, onda ću svoje gledatelje dočekivati s naramkom slame u kojoj bi se, čim počne kazališna panika, valjali moji gledatelji, moji praščići.” I tu šašavi redatelj počne roktati poput krmka Squealera iz *Životinjske farme*. Taj lik iz priče, prototip Ljuše Ristića, danas je vlasnik kazališta snova, ima svoju kavanu u krugu *Šećerane*, svoj stakleni vrt što ga je sam projektirao. Vele mi prijatelji da taj stakleni vrt prokišnjava i da se to ne može sanirati. Nije li stakleni vrt koji prokišnjava jedna od Ljušinih vizija “neudobne stvarnosti” za one druge, kad se već sam vizionar udobno smjestio. Ideolog “siromašnog kazališta” završava u skupom cirkusu.

Negdašnja grandomanska jugoslavenska kazališna pompa Ljuše Ristića sada je spala na “beogradski pašaluk”, kao god i politika njegova uzora Miloševića, koji u neke dijelove svoje federacije više ne smije kročiti. Ali oni su gospodari u svome brlogu. Zakonodavci i mali diktatori. Ljuša je Ristić u svojoj *Šećerani* obnovio i neke stare predstave, jedino je *Kosovski boj*, što ga je režirao 1990. godine, premjestio na Adu Ciganliju kako bi u slobodnom prostoru dočarao pravo bojno polje i pojio raju mutnom vodom srpske mitologije. I da bi uspostavio neku protutežu narodnjačkom, populističkom kazalištu, prohtjelo se Ljuši staviti na scenu *Oca Sama*, dramski tekst prema motivima romana Danila Kiša, ali onda

se ispriječila vlasnica autorskih prava, gđa Mirjana Miočinović, odbijajući, iz higijenskih i moralnih razloga, redateljsku ruku Ljuše Ristića, unatoč tome što ga je svojedobno cijenila kao redatelja, a prezirala kao političara. Ta moralna, pametna osoba shvaća da je u Ljuši prevagnuo političar i tuži ga za povredu autorskih prava, našta on uzvraća: “Ko jebe tu babu, igraćemo *Oca Sama*.”

Posljednji sam put sreo Ljušu Ristića u Teatru Zvezdara, negdje krajem osamdesetih, kada je Filipu Davidu i meni sasuo u lice da smo “odvratni antikomunisti”. To zasigurno nije razlog što pišem o njemu; zlopamtilo nisam. On je ipak jedini visoki političar kojega sam osobno poznavao i koji se najviše vinuo, čak do Trećeg čovjeka jedne države.

2000.

Tko se boji Marxa još

Neki moji prijatelji koji ranije nisu čitali Marxa uvjeravaju me kako ga sada čitaju, nakon što je marksizam nisko pao, a nekadašnja komunistička društva već zaplovila u vode bezdušnog kapitalizma, ili iti *barbarstva*, kako je taj poredak nazivala Rosa Luxemburg. I otkako nije obavezna lektira, vele mi da se Marx doimlje kao klasik filozofije, kao jednostavan i djetetu razumljiv filozof. Svojedobno sam pokušavao pročitati *Kapital*, ali nije išlo, nije me fasciniralo čak ni to da je knjigu prevodio u zatvoru negdašnji slikar i moj omiljeni komunist Moša Pijade, kojega je Krleža još 1926. godine nazvao "junačkim putokazom". I ja sam svojedobno rado pročitao neke kolumne glavnog urednika *Rajnskih novina* mladog Karla Marxa, sabrane u njegovim djelima kao rani radovi. To su polemički tekstovi u kojima cenzuru naziva "civiliziranim čudovištem", "namirisanom ružnoćom", "nakazom neslobode", a svoj je novinarski talent posvetio slobodi tiska kao "najvišem stupnju morala i razuma", kao suštini slobode.

Nakon jedne od svojih selidbi poklonio sam đačkoj knjižnici u kvartu naramak njegovih djela; ostala mi je samo *Kritika Gotskoga programa*, pokatkad sam se vraćao toj knjizi, ali ni nje odavno nema u mojoj biblioteci; ne znam kako je nestala. Dakako, njegove knjige nisam kupovao, dobivao sam ih od izdavača dok sam u jednom tiražnom listu vodio rubriku: *novo u izlozima knjiga*. Sada se više, unatoč prijateljskim uvjeravanjima, ne kanim vraćati Marxu, ma koliko bio lak i dostupan, ne samo zato što je kasno, nego me čekaju i druge knjige, a i nije potrebno baktati se klasikom da bih čitatelja podsjetio na neke njegove

sljedbenike koji su postali “šverceri vlastitih života”; to je zgodna tvorenica filozofa i marksista Milana Kangrge skovana za prevrtljivce i intelektualne izdajnike. Jedan od takovih iz jata beogradskih marksista pisao je prije tridesetak godina kako je nacionalizam uvijek posljednji stadij nečega, bilo neke doktrine ili bolesti, i mahom “zla kob nacije”, da bi na kraju puta, s nekolicinom kolega iz iste škole, prihvatio nacionalizam kao “utočište za nitkove”, ili pak kao posljednji stadij neke bolesti.

Prisjećam se zgodne davnašnje anegdote koju mi je pričao jedan hrvatski pjesnik, urednik na Trećem programu Radija Zagreb. Kada su sedamdesetih godina vršene smjene i imenovanja urednika, pitao je svojega šefa: “Što će biti sa mnom, ja sam katolik i vjernik?” Šef je odgovorio: “Važno je da nisi marksist, sve je drugo u redu!” To je značilo da su tada marksisti bili državni neprijatelji, premda je malo tko znao što oni zapravo hoće, to prije što su bili nerazumljivi, a njihove ideje izvan života i stvarnosti. Bavili su se uzvišenim temama i baratali apstraktnim pojmovima, a ako bi im netko prigovorio kako ne bi zgorega bilo da se pozabave i nekim gorućim problemima društva, oni bi spremno odgovarali da je njihova praksis-filozofija zapravo “utopijska misao”, a utopijska je misao uvijek “onkraj postojećeg”.

Neki današnji kritičari, napuhano i svisoka, vole podbadati praksisovce kako su metu banalne stvarnosti samoupravnog socijalizma gađali teškim oruđima Kantom, Hegelom, Marxom, Fichteom i dr., pitajući se je li bilo nužno potezati *Fenomenologiju duha* da bi se okrznulo stanovitog Kardelja i tako zalutati u apstrakciju i vode “mesijanskog marksizma”. Njihove projekte “realnih utopija” onda sam razumio kao nadu u “bolje sutra”, kako se to govorilo, kao potrebu za “socijalizmom s ljudskim likom”, ali mi se činilo da oko toga previše kompliciraju, pogotovu što i roblju bješe dojadio svaki socijalizam, jer svaki se lažno predstavljao, pa se od praksisovaca očekivalo da ponude neku alternativu; ta

valjda je postojalo još nešto osim socijalizma. Tek kada je sve puklo i otišlo na bubanj, neki su marksisti uočili manjkavosti svoje filozofije, tako je Zagorka Golubović, jedna od boljih učenica iz škole marksizma, priznala kako nikad nisu artikulirali ideju “da socijalizma nema bez građanskog društva i demokratije”, a Nebojša Popov samokritički se osvrće na to kako su se njegovi kompanjoni pretjerano pozivali na Marxa i na taj način “ograničili obnovu kritičkog mišljenja samo na Marxu”.

Negdje s početka šezdesetih godina marksisti su osnovali svoju školu koja se zvala Korčulanska ljetna škola, a mogla je zasigurno imati marketinški slogan: ljetujte s Marxom, uz potporu Sekreterijata za prosvetu Socijalističke Republike Hrvatske. Filozofi su tada uvjerili gradske oce Korčule da će njihova škola utjecati na produžetak turističke sezone, a Korčulani su inače bili listom marksisti, pa je suradnja funkcionirala u duhu dijalektičkog materijalizma. Teme koje je škola forsirala bjehu od općeg dobra i pristupačne svakom građaninu, kao primjerice: *Stvaralaštvo i postvarenje*, *Marx i revolucija*, *Bit i granice građanskog svijeta*, *Umjetnost u tehnificiranu svijetu*, itd.

Tu je ljetnu školu pohađao i Dobrica Ćosić; bilo bi sada oholo predbacivati mu nešto zbog te škole koja je na nj djelovala emancipatorski i naučila zaostalog i nadarenog pisca kritičkom mišljenju. On se tada pojavljivao na književnim skupovima, govorio je oštro o vladajućoj birokraciji, a njegove britke osude srpskog nacionalizma, koji je smatrao najopasnijom društvenom pojavom u jugoslavenskim okvirima, nervirale su čak i službene ideologe, jer je to činio bolje od njih, a kad bi se okomio na režim, onda bi ga na nož dočekale književne udvorice proglašavajući ga otpadnikom. Pisao je Ćosić da “prividna i deklarativna ‘nesebičnost’ srpskog nacionalizma, demagogija njegovog morala, otežava borbu protiv njega”. Već tridesetak godina taj čovjek opovrgava samog sebe i gnjavi nas dosadom svojih

zabluda. To što je postao ono protiv čega je pisao i govorio nije ništa novo u povijesti “izdaje intelektualaca”, a taj “švercer vlastitog života” uspio je neke otmjene i skupe stvari, književnost ili kakvu humanu doktrinu, pretvoriti u politiku, jeftinu i ružnu, ne znajući za onu mudrost Juliena Bende “da lijepu i savršeno moralnu zamisao politika izvrće u ruglo”. Danas Dobrica misli da su marksisti sretni, jer mogu barem umirati kritizirajući Marxa; tako doslovce stoji u njegovu dnevniku (*Večernje novosti*, 20. travnja 2002.), što znači da će negdašnji ideolozi nezadovoljstva naći zadovoljstvo u umiranju, jer mogu prije smrti popljuvati Marxa i onda sretno umrijeti.

Ne bih smio tajiti da su mi se ti filozofi sviđali, iako je njihova znanost bila izvan mog filma, malne rekoh habitusa, ali sam u njima vidio odvažne i hrabre momke, polemizirali su i hrvali se s režimskim glavosječama, zadirkivali ih i nudili bolji i učeniji socijalizam od njihova, muvali se po simpozijima, dovlačili neka svjetska imena, krstarili kao propovjednici čitajući pasuse iz biblije marksizma, pozivali se na Marxovu krilaticu o “bespoštednoj kritici svega postojećeg”, od koje su jedino izuzimali sami sebe. Podržavao sam ih 1968. godine u svojoj rubrici u *Književnim novinama*, jer njihova je dijalektika plijenila i skeptičnije od mene, pa čak i mojega prijatelja “reakcionarnog pisca” Boru Pekića, kojega sam jednom vidio kako s buntovnicima u auli Filozofskog fakulteta pjeva “Internacionalu”. Često sam ih citirao, premda me nikad nije zanimalo mogu li se te vizije socijalizma ostvariti; privlačila me samo njihova misija kao politička mogućnost nekog projekta. Nisu me opijale Marxove svete riječi, primjerice one da će “kapitalizam uništiti vlastite uvjete postojanja”, štoviše, bilo mi je svejedno hoće li se taj poredak samouništiti, mi ondje nismo živjeli, niti se itko nadao da će se jednom zakoračiti u takvo društvo, a bit će da je ovo što danas imamo kapitalizam, jošte uz groznu deprimirajuću spoznaju da kao sustav nema

alternative, ma koliko bio nepravedan i okrutan , i ma koliko bio uspješni “proizvođač; kriza”, ili Marxovim jezikom rečeno “proizvođač bolesti i lijeka, s tim što nam lijek uskraćuje.”

Meni je osobno bilo blisko ono što je pisao filozof Ljubo Tadić, gutao sam njegove tekstove o intelektualcima kao bezdomnicima, o bijedi nacionalizma “koji ne smije biti naša sudbina”, utjecao je na mene i možda trajno odredio neka moja stajališta. Naši su odnosi bili srdačni, bio je pojam pameti, hrabrosti, morala, intelektualne razboritosti. Taj nekoć jaki marksist sada se diči kao srpski nacionalist, premda u kupleraju srpske politike takve prebjege smatraju ništarijama, jer dolaze novi nacionalisti iz nekih drugih škola, imaju svoje udruge, svoje časopise, svoje domaće veličine poput Ljotića i sveca Nikolaja Velimirovića, imaju svoju ideologiju, zvala se ona *rasonalizam* ili bilo kako, koja spaja rasizam s nacionalizmom; imaju svoje programe, svoje inozemne uzore kao što su američki “rasni nacionalisti” Eric Thomson, dr. William Pierce, pa je tako i dr. Ljubo Tadić ispao staromodan, nema nikakva ugleda kod *rasonalista*, niti utjecaja na nove patriote i udruge, malo ga tko spominje kao velikog Srbina, ono dobro što je ostalo od njega jest iz vremena marksizma, dočim je sve ostalo tumaranje izgubljena starca. Bio bi potpuno zaboravljen da ga se još poneko ne sjeti kao oca sadašnjeg predsjednika Srbije Tadića Borisa, premda su u školi dečka zvali “Nevenkin mali”, jer kad otac ne valja, onda majka postaje jedini roditelj.

Neki novi analitičari epohe praksisovaca sve više dovode u pitanje čak i njihovu hrabrost. Sadašnji srpski ambasador u Češkoj Aleksandar Ilić, zvani “Aca baklava”, izjavljuje za RFE da se ti “veliki disidenti” nikad nisu usudili tražiti višestranački sustav, te da je to učinio jedino on tako što je u časopisu *Vidici* objavio svoj prijevod teksta “Glavom protiv zida” češkog disidenta Ivana Svitaka u kojemu se zahtijevao višestranački sistem, doduše u Češkoj, a kod nas je

višestranačje izravno tražio samo jedan profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Stevan Vračar, i to u časopisu *Gledišta*, koji je tada izlazio u nekoliko primjeraka. “Aca baklava” tvrdi da su praksisovci potiho i krišom čestitali prof. Vračaru, ali sami o tome nisu smjeli zucnuti, štoviše, u svojim su se peticijama i priopćenjima pozivali na Marxa i na Program Saveza komunista, a u jednoj Inicijativi upućenoj Ustavnom sudu Jugoslavije profesori su 1975. godine pisali: “Naše zalaganje za socijalističku demokraciju, za veću slobodu opredjeljenja i javne riječi predstavljeno je mnogim zlonamjernim napadima kao ‘zalaganje za višepartijski sistem’. Razumije se, ne može se navesti nijedan podatak, nijedan naš tekst koji bi to potvrđivao.”

Miša Mihajlov, uz Đilasa najpoznatiji disident bivše Jugoslavije, dvoji kad je riječ o hrabrosti marksističkih filozofa, a spočitava im i to da su bili zapravo plaćeni disidenti, bez obzira na to što su im nakon deset godina dotiranja ukinuli časopis *Praxis* i zatvorili Korčulansku ljetnu školu. Mihajlov misli da u Jugoslaviji disidentski pokret nije uspio baš zbog pravovjernih marksista i njihove nesklonosti svakomu tko ne čita Marxa. “Nije mi poznato da su praksisovci, nas nemarksističke disidente, barem jednom podržali u javnosti”, veli Miša Mihajlov u polemici s marksisticom Zagom Golubović, priklanjajući se onima koji su sve više uvjereni da od “praksis-odiseje” nije ostalo ništa u nasljeđe, nego se i njihova kritika urušila zajedno s predmetom kritike. Neki novi analitičari, Zaga bi rekla “s desnice”, a Mihajlov se tomu protivi i kaže da ta gospođa “u čistoj dogmatskoj tradiciji sve one koji se nisu pridržavali marksizma, tačnije *Praksisove* verzije marksizma, karakteriše desničarima”, niječu bilo kakvu korist od tih “sukoba teorije i prakse socijalizma”, neki pak misle da su kritičari “svega postojećeg” ispali konzervativniji od onoga što je nudio samoupravni socijalizam, koji je barem u sferi ekonomije usvajao kakve-takve tržišne odnose, dok su oni

napadali “potrošačko društvo”, “centre moći”, “prokletstvo blagostanja”, itd. Ima desničara koji u svojim spisima zanovijetaju i tvrde da su praksisovci gurnuli i samog Broza u “marksistički totalitarizam”. Ozbiljni analitičari, među kojima i glasovita filozofkinja s harvardskog sveučilišta Seyla Benhabib, nalaze da je, primjerice, Pilja Marković prigrlio Miloševića upravo zato što taj “ludi hrabri čovjek” nije prihvaćao propast komunizma, a kako se raspao svijet starog profesora, nekadašnjeg skojevca, on je u toj budali vidio revolucionara kojega je “antibirokratska revolucija” izbacila kao vođu.

Jedan od ponajboljih iz beogradskog kruga praksisovaca Miladin Životić, “čovjek etosa”, “lijepa duša”, kako smo ga zvali s početka devedesetih godina, bio je s nama na istim opozicijskim mjestima, a nasuprot nekim svojim dojučerašnjim kolegama marksistima. Svi smo očekivali da će taj inteligentni, marljivi čovjek napisati svoj obračun s njima, čak smo ga nagovarali da se suoči “s vlastitom praksis-filozofijom i pozabavi preobražajem nekadašnjih drugova marksista u nacionaliste, i to one najgore: u sluge najgoreg režima srpske istorije”, kako mu je to odrješito rekao Rade Konstantinović. U jednom svom intervjuu Konstantinović se prisjeća toga razgovora s prof. Životićem kada ga je uvjeravao da mora kao učenjak objasniti “bijedu filozofije” svojih kolega, naći korijene te preobrazbe, jer on to umije, ne samo socio-psihološki nego i intimno i pripovjedački. Kakav je to moralni krah “blistavih umova” koji padaju niže od onoga što su godinama osuđivali. Sve je to autor slavne knjige *Filozofija palanke* predočio dobrom čovjeku prof. Životiću sjedeći u kavani *Arilje* nakon jedne sesije Druge Srbije, ali profesor je šutio i odsutno buljio u svog sugovornika. Jedno je sigurno: Životić je bio zadovoljan što nije s njima, znao je samo odmahnuti rukom kad se zapodjene razgovor o njegovim pajdašima, ali mislim da o

njima nije pisao. Možda bi to i učinio da nije iznenada umro 1997. godine.

I dok sam krojio ovaj tekst za tjednik *Feral* u kojemu pišem, naišao sam na podatak da je čak i prof. Životić u jednom trenutku bio upleten u opasnu i luđačku Miloševićevu revoluciju, premda to doista otprije nisam znao, niti sam o tomu kadgod čuo od samog profesora ili njegovih bliskih prijatelja. Filozof Ivan Janković, jedni mi kažu da je filozof, drugi to niječu, a sam čovjek tvrdi da jest filozof, da je diplomirao filozofiju, ali bilo kako bilo, taj Janković najprije ističe nedvojbeni dignitet i moralne principe prof. Životića, a onda veli da je čak i on održao “vatreni govor na *Žutoj gredi* protiv otuđene birokratije”, te da je Miloševićeva “antibirokratska revolucija” bila “izraz i Životićevih filozofskih načela, iako posledice te politike nisu bile izraz njegovih moralnih nazora. ‘Pozitivni populizam’, radikalna politička akcija, narod koji ‘okreće leđa birokratiji’, sve su to standardne političke izlučevine praksis-filozofije, oko kojih nema razlike između Životića, Markovića i ostalih. Svi oni u Miloševićevoj politici bar neko vreme (a neki i do samog kraja) doživljavaju tačku kristalizacije svojih napora da unesu element revolucionarnog i antiinstitucionalnog radikalizma u funkcionisanje okoštalih i birokratizovanih institucija. Maksimum političkog liberalizma koji su oni mogli da prihvate bio je sadržan u poznatoj Markovićevoj formuli o demokratiji u okviru Socijalističkog saveza”, veli g. Janković, diplomirani filozof, čiju diplomu marksisti ne priznaju, u poduljem tekstu objavljenom u *Helsinškoj povelji* br. 65-66, publikaciji zvučnog imena koja bi morala biti vjerodostojna, premda neki marksisti nižeg ranga, iz “podsaveza”, tvrde da je sumnjiva. Nisam spomenutog diplomiranog filozofa citirao da bih se suglasio s njim ili potkrijepio svoje stajalište, nego je takvo mišljenje uvriježeno među kritičarima praksisovaca.

Ali ako je doista tako, ako je točno da je Životić održao “vatreni govor na *Žutoj gredi*”, onda je začuđujuća njegova

revolucionarnost u toj “sklepotini od revolucije”, kakva je bila Miloševićeva, pa ipak želim vjerovati da je profesor bio dosljedan u traženju “alternativnog društva” i onoga što se filozofski naziva “drugost”, a poslije je bio “lijepa duša” te Druge Srbije i jedan od žestokih kritičara srpskog režima. Oduzeti Životiću, a zasigurno i svakom čovjeku, utopizam, značilo bi lišiti ga misli o budućem životu i njegovu uređenju. Životić se mijenjao do kraja i nije se zadržao u nacionalnom brlogu poput Tadića, Stojanovića, Markovića i još nekih manje poznatih marksista. On je znao da se utopija ne ostvaruje i da je lijepa “samo tekstualno”. Postmoderni teoretičari sve više govore da su utopije poruke iz budućnosti. Životić je vjerojatno bio na tome tragu.

Iz Beograda je među praksisovcima bila, ako se dobro sjećam, samo jedna dama, a to je antropologinja Zaga Golubović, hrabra i opasna kritičarka svih oblika totalitarizma, odvažna i grlata, nije se dala nacionalistima i nije podlegla onom davnašnjem proroštvu Kolakowskog da “marksizam najčešće završava u militarizmu i fašizmu”, a svoje kolege oko Ćosića elegantno je otpuhnula i nije imala nikakve potrebe da ih pod stare dane poučava. Ona danas umije reći da je njezin ondašnji marksizam imao nedostataka, ali je sve u svemu zastupao ideju kulturnog pluralizma, koji je dublji od političkog, “jer suština demokracije nije samo politički pluralizam”. Jedva sam poznavao Zagu Golubović, možda smo se tek jednom rukovali, muvali smo se na istim javnim skupovima i prosvjedima iz vremena Slobine diktature, ali sam je cijenio i uvažavao njezina razborita stajališta i privrženost demokraciji, unatoč teškom i skliskom putu od boljševkinje do humanistice. Već spomenuti filozof Janković, čini se ljuti antikomunist, misli da je i Zaga legla na rudu, pa je i ona, da prostite, “popušila” Miloševićeve fore o Kosovu, te da su joj u nedostatku proleterskih i kolonijalnih tema bili sasvim dobri i kosovski Srbi, kao potlačeni i napaćeni soj

zaboravljen od domaće birokracije. Taj filozof ne misli da je “dotična gospođa prikriveni nacionalist”, nego je ostala zatočenicom svoje doktrine, u koju su se kosovski Srbi samo uklopili.

Ono što me donekle zbunjivalo jest način na koji je ta sveučilišna profesorica reagirala za vrijeme intervencije NATO pakta u Srbiji, jer je počesto bila na istomu s Miloševićem i njegovima, jednosmjerna i nervozna, čak histerična, a na mahove se doimala kao glasnogovornica one najgore sorte koja je zapravo uživala u sukobu s međunarodnom zajednicom. Zagorka je dobivala prostor u medijima, jer ako jedna čista osoba i do jučer kritičarka toga režima osuđuje vojnu intervenciju, onda to doista ima težinu. Možda je i kod nje bila prisutna opća psihoza straha, pa ipak je morala ukazivati i na to da su mnoge diktature, s rijetkim izuzecima, završavale u ruševinama. Cijena pada jednog diktatora i ubojice bila je skupa, premda je mogla biti i skuplja. Nije sporno što je kritizirala političku intervenciju vojnim sredstvima, ali nije smjela prešutjeti i sve ono što je dovelo do nje. Možda griješim, jer nisam bio ondje dok je grmjelo, ali od nje sam očekivao smirenost i oprez da ne zapadne u klišeje režimske galame. Naravno, to nije bilo lako, pa je i Zaga Golubović bila glasna kako bi se čulo da je pravedna; bit će da je tako mogla sačuvati glavu u Miloševićevu mraku kada su se plaćene ubojice motale ispod prozora onih koji su šefa bilo kada očešali, možda još u djetinjstvu ili na poslu, a jednom je taj mali smiješni diktator bio potrčko njezina nekadašnjeg muža, komunističkog gradonačelnika Beograda Branka Pešića, pa ako ga je moćnik nekad slao za burek, zlopamtilo bi se sada moglo iskaliti na njegovoj bivšoj supruzi, uza sve, još i kritičarki njegove politike.

Uzorni je praksisovac iz beogradske marksističke elite Nebojša Popov; ne hvalim ga stoga što mi je na jednoj tribini prvi pritekao u pomoć kada su mi četnici “crvenog vojvode”

razbili glavu, brzo se snašao i sipao duhan na ranu kako bi se zaustavilo krvarenje, nego mislim da je uvijek nekako protiv struje - bio je to i ostao pod svim garniturama koje su se mijenjale, pa čak i onda kad su “njegovi” došli na vlast, Đinđić, Koštunica i dr. “Njegov” je mogao biti i Milošević, jer mu je upravo Nebojša bio neka vrsta “partijskog mentora” na Pravnom fakultetu, premda je đetić stigao iz provincije već kao komunist s odličnim preporukama, ali kad je postao neprikosnoveni vladar Srbije, dominantna figura na političkoj i medijskoj sceni gotovo 14 godina, njegov je “mentor” u toj pojavi među prvima prepoznao sva zla populizma i “pervertiranog nacionalizma”, a u više navrata savjetovao je populističkom lideru da se povuče i skloni ukazujući mu veberovski precizno da je “karizmatska vlast prolazna kao što je prolazno oduševljenje iz kojeg je ponikla”. Još od vremena kada je kao predavač izbačen s Filozofskog fakulteta, a njegova doktorska disertacija zabranjena, Nebojša Popov ostao je na istoj riskantnoj poziciji opozicionara, ali je barem napisao neke značajne tekstove i rasprave i priredio nekoliko važnih zbornika bez kojih se neće moći praviti bilo kakva povijest marksizma, ako se još tko bude zanimao za tu granu znanosti.

Uz dvoje-troje kolega Popov je barem ublažio ono već ustaljeno mišljenje da su beogradski praksisovci postali “šverceri vlastitih života” i mahom se zaposlili kao dvorska posluga. Tko god nešto škraba u novinama, već umije napisati da se u jednom času krajnosti spajaju, te da se po tome zakonu udružuju ultraljevica i ultradesnica, marksisti i četnici, praksisovci i radikali, komunisti i ustaše, itd. Naravno, o svemu tome govori se vedro, jer je to poraz ljevice. I doista, vidjeti Pilju Markovića u crkvi sa šešeljevcima, jest poraz ili pomračenje uma koji je nekoć bio bistar, “jedan od najbistrijih”, kako za toga sramotnika veli filozof Kangrga. Ljubo Tadić, slijep za svoje postupke, osuđuje Pilju što je stao uz radikale i visi na njihovim

tribinama, pa veli u emisiji Radija B92 (27. lipnja 2004.) da je to već za priču, čista literatura, fenomen pseudoljevice, “mješavina radikala i bivših marksista-lenjinista”, ali ti fenomeni jedino ne stoje kad je o njemu samome riječ. Jer ako mu kažete da je nacionalist, Ljubo to neće zanijekati, ali će reći da je u tome drukčiji. Tako se može braniti svaka nevaljalost koju čovjek počini. Ili je možda doktor-filozof pronašao negdje kod Marxa i njegova ortaka Engelsa da nije grijeh mrziti čak i cijele narode ako su oni reakcionarni i nehistorijski, a njemački povjesničar, profesor Slobodnog sveučilišta u Berlinu Wolfang Wippermann tvrdi da su upravo ta dvojica mislilaca udarili temelje “lijevog protuslavizma” nazivajući panslaviste ruljom, a Slavene “civilizacijskim otpadom”, te da je marksističko antislavenstvo vrlo blisko antisemitimzu. Naš je doktor zasigurno znao za te tekstove, ali među marksistima je vladao prešutni dogovor da se to ne spominje, a izdavači, ljubitelji Marxa i Engelsa, te tekstove, veli Wippermann, nisu nikad uvrstili čak ni u sabrana djela tih velikana. Kako je sada bivši marksist Tadić Ljubo veliki Srbin, on više neće mrziti druge kao nehistorijska i reakcionarna stvorenja, bit će dovoljno ako su, primjerice, katolici ili muslimani. Nikamo bez dijalektičkog materijalizma!

Iz toga društva nekadašnjih praksis-filozofa i otpuštenih sveučilišnih profesora Dragoljub je Mićunović ponajviše uzletio u visoku politiku, koju filozofski shvaća kao obnašanje vlasti, premda će Jacques Rancière lijepo reći “da politika nestaje onog časa kad se poistovjeti s vlašću i kad grabi da je što više posjeduje”. Pa ipak se taj marksist vinuo do odgovornih dužnosti, ali ambicije su mu bile postati predsjednikom Srbije, pa se natjecao na izborima 2003. godine i doživio “ponižavajući poraz”, kako su novine pisale. Skloni mu intelektualci smatrali su ga dobrim kandidatom u “pogrešno vrijeme i na pogrešnim izborima”. On se izjašnjavao kao reformator i demokrat, osuđivao je

“ekstremni nacionalizam”, nije previše petljao s popovima, niti se u svakoj prilici javno križao kao Koštunica, čak ga je svojedobno nerviralo što je Đinđić koketirao s Crkvom i jeo pečeno volovsko meso na Palama. Dragoljub Mićunović kaže da se u ovom času nalazi na “lijevom centru”; bit će to neki njegov odmak od ljevice i onoga što sam naziva “intelektualnim narcizmom”. On želi reći da je sada realist, te da je i svijet oko njega realističan, a dijalektika utopije prošlost. Nije toliko važno što ne zna gdje se točno nalazi taj lijevi centar i što svaki put lunja ulicama da bi ga pronašao. “Centar vam je ravno, do njega možete stići lijevom ili desnom stranom, tako je svejedno”, reći će dobronamjerni građanin.

Mićunova vlastoljubivost išla je naruku onima koji su kritizirali praksisovce da su oduvijek željeli samo vlast. Jedan je od tih kritičara i filozof Petar Živadinović, koji se, nakon što ga je Milošević s početka devedesetih godina opozvao s mjesta direktora Kulturnog centra u Parizu, našao s nama u *Liberalnom formu*, jednoj neformalnoj grupi “besposlenih i anacionalnih intelektualaca”, kako je pisao jedan frfljavi beogradski novinar. Živadinović sada tvrdi da zbog praksisovaca “danas nemamo ni stranke, ni lidere, ni demokratiju, ni začetke građanskog društva, već imamo glumce umesto političara i politikantsko pozorište umesto ozbiljnog političkog života”, te dodaje kako su oni “zamerali Brozovoj vlasti da je izneverila ideale socijalizma, a kada su, osamdesetih godina, došli na vlast, onda su se pokazali gorima od Broza”. Teško je povjerovati da su praksisovci krivi i odgovorni za sadašnje paralize ovih društava. Osobno mi je Živadinović drag, ali se bojim da je precijenio utjecaj filozofâ na jad i čemer naše zbilje koja uvijek nepogrešivo bira ono što je najgore. Bilo bi doista odlično da su praksisovci pripremili društvo u slučaju propasti komunizma, ali ne vjerujem da bi to mogli čak i da su precizno znali dan i sat te havarije, jer oni ni otprije nisu ništa obećavali, nego

su samo maštali. Njihova je filozofija zapravo utopijska imaginacija i to joj daje draž poetičniju od bilo kakve političke prakse.

Ne znam jesu li praksisovci ijednom pozvali u svoju Korčulansku ljetnu školu, primjerice, Martina Heideggera, a ako jesu, što nije dolazio? Ili se izgovarao na starost i bolest, a možda i na to da nije bio marksist? Ili se nije moglo prijeći preko toga što je čovjek nakratko bio pristaša nacionalsocijalizma? Unatoč raznim zavrzlamama trebalo ga je barem izvesti u neku konobu na skampe i čašu vina, i na taj način ukazati čast starom profesoru i genijalnom filozofu, to prije što su neki praksis-filozofi smatrali da bi se Heidegger u mnogim stvarima slagao s Marxom. Pa ipak, nije to onda bilo posve lako, nije bilo dovoljno prijeći vlastiti prag tolerancije, a uza sve, moralo bi se u takvo što uvjeravati financijere ljetne škole, te napredni korčulanski puk koji bi digao frku što se na njihovu otoku ugošćuje i šepiri “Hitlerov filozof”.

Ali eto, povijest se poigrava, stalno nešto kombinira, mijenja pozicije, pravi obrate, pa je nekom svojom dijalektikom dovela i gorde Korčulane dotle da bi danas bili sretni da se kuga marksizma nikad nije širila njihovim otokom, te da jedino žale što ih onda nije barem jednom pohodio “Hitlerov filozof”, budući da su oduvijek bili hajdegerovci, jer da jest, sada bi mu digli spomen-ploču na zgradi gimnazije. I ne bi to bila greška, jer ako na Braču dobiva poprsje stanoviti Hans-Dietrich Genscher, a hrvatski gradovi kite se imenima ulica ratnih zločinaca, onda bi spomenik Heideggeru bio tračak svjetla u mraku duha. Naposljetku, marksisti su, posebice zagrebački, a prije svih prof. Gajo Petrović, ponajviše učinili da se Heidegger, unatoč nekim ideološkim dvojbama, što više uvede u naš filozofski život, a taj podatak osporava kritiku onih koji tvrde, kao, primjerice, Pero Živadinović, da su praksisovci “upropastili filozofiju zato što su je svodili na političku filozofiju”.

I ne samo Živadinović nego i još neki liberalni politolozi gotovo uvijek potežu te praksis-filozofe da bi dokazivali kako je njihov obrat logičan slijed, jer “jedna dogma s lakoćom završava u drugoj”, te da je marksistu uvijek bliži totalitarizam nego demokracija. Zaga Golubović tvrdi da su samo neki filozofi “švercali vlastite živote”, dočim je, veli ona, “veći broj praksisovaca ostao veran kritici autoritarnih režima i neobuzdanog nacionalizma”. Dakako, njihovi se kritičari ne slažu i tvrde da “oni nemaju pravo na poziciju moralnih ekskluzivista”. Primijetio sam da čak i oštri kritičari poput Golubovićke i Popova rabe nekakve eufemizme pa govore o “neobuzdanom nacionalizmu” ili “pervertiranom nacionalizmu”; biva da je nacionalizam OK kad ne bi bio neobuzdan i perverzan.

Svojedobno je (1988. godine) i ubijeni srpski premijer Zoran Đinđić, filozof i Habermasov đak, kritizirao praksisovce i njihov “revolucionarni misticizam”, ali s tih pozicija kritike su ipak bile oprezne i blage, ponajprije prema onim praksisovcima koji su se već šuljali oko zgrade SANU, u koju bi radije stupili kao nacionalisti nego kao marksisti, premda u početku nisu htjeli čuti da kod njih ima bilo kakvih nacionalističkih natruha, ksenofobije, nesnošljivosti prema drugima, mržnje i sl., samo su skromno tražili da se “srpsko pitanje” pravedno postavi usred antisrpskih koalicija i zavjera. Imali su i svoje akademike na poslu oko *Memoranduma SANU*. Pa ipak su tada počele letjeti zlobne strelice iz beogradskih klubova uperene mahom protiv hrvatskih filozofa, ali i svojih koji su se opirali nacionalizmu. Hrvatskim kolegama predbacivala se učahurenost u praksis-filozofiji, šutnja kao povijesna činjenica te inteligencije, lijenost duha u stvarima čišćenja ostataka titoizma, slaba aktivnost u “produbljivanju demokracije”, itd., a sve je to činjeno pod krinkom zalaganja za demokraciju i ljudska prava ispod koje se kesio “srpski nacizam”, da se poslužim točnim terminom R. Konstantinovića.

Pisale su se razne peticije, bilo je u njima dobrih poteza, poput zahtjeva za ukidanje “delikta mišljenja”, ali i posve suvišnih koji su smišljani kao provokacije. Jedna takva peticija, negdje sredinom osamdesetih godina, bila je ona o Titovoj štafeti “kao civilizacijskoj sramoti”, koja se i nadalje nosila za maršalov rođendan kao čestitka, iako više čovjek nije bio živ. Bilo mi je ponuđeno da potpišem tu peticiju, ali sam odbio; otada su mi sve češće prišivali etiketu da sam “režimski pisac”, što u praksi nikako nisam mogao biti, jer je moja pozicija uvijek bila na istom mjestu, pozicija autsajdera. Ali čak i da sam želio uz režim, ne bi me komunisti htjeli; kod njih sam uvijek slabo stajao, a kod nacionalista sam bio omražen, što mi je doista godilo. Za vladavine nacionalista objede su dostigle neslućene razmjere, ali više nije išlo da sam režimski, jer režim su bili oni, nego sam ispao kriptokomunist, strani plaćenik, ili čak “okorjeli ustaša”, kako je pisala jedna beogradska novinarka, u posljednje vrijeme i književnica, u *Telegrafu* od 12. prosinca 1995., dok me Ćosić Dobrica u nekim svojim nadrljanim i isfoliranim dnevnicima naziva “srpskim ustašom”, ma što to značilo.

Dakle, nisam potpisao peticiju o ukidanju štafete, ne zato što sam nešto žalio za takvim običajem, nego stoga što su tvorci peticije naglašavali da je to suštinsko pitanje i uvjet za demokraciju, a zapravo su pridobivali raju željnu rušenja nekih tabua, pa je to bio samo uvod u populizam. Također, nerviralo me što su mnogi potpisnici do jučer uživali upravo u tim prizorima sa štafetom, a neki od njih pisali scenarije za 25. maj. Moje je stajalište bilo da će demokracija sama eliminirati tu vrstu političkog folklora, sve obrede i magije totalitarnog naslijeđa, pa i štafetu kao opće mjesto veličanja kulta ličnosti. Bio sam uvjeren da takve peticije samo zamagljuju nešto mnogo bitnije, kao, primjerice, nacionalizam, koji je upravo tih dana osvajao svojim fantazijama i snovima o veličini, a sada znamo do čega je

sve doveo. To su bili razlozi što sam ih predočio jednom svom prijatelju koji me nagovarao da potpišem taj “povijesni dokument” - danas mi je drago što u tome nisam sudjelovao. Taj moj prijatelj tada je uhićen i jedini osuđen na 18 mjeseci zatvora, a da ga nitko iz te grupe, za cijelo vrijeme izdržavanja kazne u Požarevcu, nijednom nije posjetio ili mu barem poslao nekoliko narandži. Istina, nitko nije znao čime se taj čovjek bavi, premda su ga svi zvali doktor, a kako je bio moj prijatelj, ja sam ga prihvaćao takvim kakav je, bio je izuzetno drag i pametan, ali je bitno da nisam nasjeo na laži filozofa Tadića da je taj čovjek, moj prijatelj i njegov pristaša, agent, jer taj je “agent” odležao tamo gdje filozof nikad nije kročio.

I dok su u beogradskim duhovnim ćumezima prvi guslači praksis-filozofije udarali u žice Miloševićeva populizma, dotle su zagrebački praksisovci ostali na svojim pozicijama, dosljedni u svemu onome što su zastupali cijelog svog života, iako se više nisu pozivali na Marxa, jer od njegova autoriteta, u ovakvoj kulturi i duhovnom ozračju, nije više ostalo ništa. U vrijeme Tuđmanova nacionalizma bilo je poželjno vaditi sablju na Marxa kao da je osobno bio diktator i tlačio ove narode. Nije on bio diktator, ali jest njegova ideologija - reći će svaki prosječni antimarksist. Marxa su nijekali svi, pa i neki vajni doktori marksizma koji su jednom lagodno živjeli od te znanosti. Praksisovci nisu imali potrebu braniti filozofa, bilo bi to gubljenje vremena s budalama; ta su “gigantska leđa”, kako Chesterton naziva Marxa, predmet proučavanja na svim svjetskim sveučilištima, ali oni su bespoštedno i s rizikom kritizirali hrvatski primitivni nacionalizam utjelovljen u Tuđmanu i ustaštvu, ali i “malograđansku ljubav spram hrvatstva”, kako bi to rekao Krleža.

Još je bio živ diktator, sljedbenik Luburićeve “ideologije smrti”, kako D. Hudelist, Tuđmanov biograf, danas razotkriva uzore i ideale svojega junaka, kada se toj grotesknoj pojavi

rugao filozof Milan Kangrga ismijavajući u *Feralu* zagorskog seljačića koji se razmetao antisemitizmom i o tome razglabao u svojim besmislenim knjižurinama, da bi to, kad je bio primoran, brisao i polizao. Pa ako je netko takav tvorac države, onda je u nju ugradio prijetvornost, nemoral, korupciju, laž. “Laž je postala ‘domoljubno-domovinska’ kategorija najviše vrijednosti. Novinarka javno demonstrira svoje domoljublje tako što kaže da će ‘i lagati za svoju državu, ako treba’”, veli Kangrga. Takvi su biseri još davno ispadali iz usta srpskog nacionalista Bećkovića, koji je rekao: “Više želim sa svojim narodom biti na pogrešnoj strani, nego s njegovim dušmanima na pravoj.” Nacionalisti ne moraju nužno potkradati jedni druge, njihovi nagoni vuku ih na isto, a njihova filozofija izvire iz nagona. Fikcija o domovini iznad je istine i svakog kriterija, a onda se jednog dana svi čude kako su tako nisko pali i tko im je to nametnuo civilizacijski mrak.

Kangrga je govorio da svatko mora pomesti smeće ispred svojih vrata, iako je “pravo smeće danas nezadrživo i na djelu u svim porama života”, odrješito veli glasoviti filozof koji je zbog svojih kritika danomice čašćen uvredama i kletvama malograđanske nacionalističke fele, ali neki od beogradskih praksisovaca nisu htjeli čuti za smeće pred svojim vratima, u prvom redu smeće nacionalizma; bili su i sami dio toga smetlišta.

Filozof Ljubo Tadić uvelike je srbovao i petljao s Klarom Mandić, prijateljicom ratnih zločinaca Karadžića i Arkana, članicom nekoliko srpskih partija (valjda je žena doslovce shvatila višepartijski sistem, poslije je ubijena pod nejasnim okolnostima); divanio je s Klarinim miljenikom i ratnim instruktorom u Kninskoj krajini, pustolovom zvanim kapetan Dragan - dakle, iz takvog je društva i miljea bivši marksist nasrtao na hrvatske kolege, na one najbolje među njima. Služio se objedama, optuživao je, primjerice, Puhovskog da surađuje s Tuđmanom i ustašama, polemizirao s Predragom

Matvejevićem, koji mu je očitao moralnu i intelektualnu lekciju, ali do njega ništa više nije dopiralo, izgubio je svaku orijentaciju, nije više vidio “kazaljke na ponoćnom satu”, kako Pessoa pjeva, “ne vidjeh kazaljke ponoćnog sata, zalutah u vremenu”, posve je otupio omamljen “opijumom za mase” iliti religijom nacionalizma. Tek se nedavno starac trgnuo iz kome i povikao da se ne mogu izjednačavati partizani i četnici, ali ga više nitko nije ozbiljno uzimao, čak ni predsjednik Srbije, njegov sin.

Filozof je ostao bez vjerodostojnosti, a uza sve, kasno je zavapio, budući da je sam pripremio teren za tu klauzulu o jednakosti nekoć suprotstavljenih pokreta. Zajedno s Ćosićem i drugovima Tadić je agitirao da će njegov narod biti spašen ako se odmah izvrši tzv. detitoizacija, premda nije znao kako i s koje strane otpočeti čistku. Još smo jedva i bezvoljno razgovarali kad bismo se sreli na ulici, vlastita me pristojnost katkad nervira, pa sam ga jednom priupitao hoće li za to čišćenje Titova nasljeđa biti potrebna ona Lenjinova “željezna metla”, ili će se to odvijati tiho, kroz demokratske institucije? S gorčinom se osmjehnuo, osjetio je žaoku i rekao da je to gorući problem srpskog društva. Njegov kompa Dobrica Ćosić stalno je naglašavao, u svakom svom tekstu ili intervjuu, da je “titoizam obezglavio srpsku naciju”. Ne zastupam Tita niti njegovu ideologiju, ali sam još onda u jednoj omladinskoj novini izjavio da to smatram lažnom dilemom i sporednim pitanjem, a ako to doista treba rješavati, onda je demokracija “flit za te stvari”, ona će prirodno i bez mnogo buke i bijesa potisnuti taj titoizam, ako takvo što postoji, prepustiti ga institutima i učenjacima i staviti izvan svakidašnjeg života. Uostalom, ako netko želi biti titoist, demokracija to dopušta, čak i da su uvjerenja mnogo nakaznija. Tada mi nije bilo jasno zašto je Tadić & comp. zamijenio komunizam s titoizmom, kakvi su to bili marifetluci, kakvi eufemizmi, ali ta utvara nazvana *detitoizacijom* retorički je pokretala oživljavanje fašizma, a

na toj akademiji za rušenje poretka koji je “obezglavio srpsku naciju” školovani su nacionalisti. Ljubo je Tadić načitan filozof, pa mu zasigurno nije promaklo djelo plodnog francuskog povjesničara i otriježnjenog komunista Françoisa Fureta, autora glasovite knjige *Prošlost jedne iluzije*, u kojoj je više puta istaknuo da su “ruševine jedino nasljeđe komunizma”, te da nakon pada toga poretka “ništa više nije moglo ostati na nogama”, jer je sve “nestajalo u vlastitom ništavilu”, čak i historija. Poziv na rušenje onoga što se urušavalo bila je samo magla, pokriće za zlodjela koja će ubrzo uslijediti. Tadić i njegovi ovlastili su ludog Miloševića da realizira njihove planove i memorandume. Pod firmom rušenja kula i gradova titoizma cvjetao je srpski nacionalizam i duh barbarstva. Usprkos svim porazima i bijedi, taj se duh još vihori na jarbolima srpske nacije, premda sve više u funkciji samodegradacije i samouništenja.

Različiti intelektualni lobiji, tko zna sve s kojih pozicija, katkad lakoumno, a onda sažeto, lapidarno, kao da su učenici sv. Augustina, kažu: malo koristi od praksisovaca, jer nisu ništa učinili da se olovna vremena prebrode, da se naš svijet politički emancipira. Cijelog svog vijeka uzaludno su se bavili uzaludnim filozofom koji više ne postoji. Već spomenuti srpski ambasador i književni teoretičar “Aca baklava” tvrdi da se praksisovci nikad nisu odrekli marksizma, dok su to njihovi kolege “frankfurtovci” učinili onog časa kad je marksizam postao “duboka dosada”. Veleposlanik ne kaže ništa o tome je li Pilja Marković izvodio radove na *Memorandumu SANU* kao marksist, te potom kao marksist postao ideolog Socijalističke partije Srbije i napokon stigao u Haag, istina kao svjedok na procesu ratnom zločincu Miloševiću da bi dokazivao kako se ondje sudi jednom demokratu i rodoljubu. Pretjeruje ambasador kad kaže da su praksisovci ostali marksisti, a “frankfurtovci” to više nisu, a jedan od njih, filozof, iliti, kako ga ukućani

zovu, mislilac, Sveta Stojanović sada se ispovijeda i veli da je “evoluirao od revizionističkog marksista - do postmarksista”, ma što to značilo, a čini se ne znači ništa, jer “evolucija je dobra samo ako proizvodi dobro”, rekao bi Chesterton, a Stojanovićeva evolucija nikomu nikakva dobra nije donijela, jer je bila naopaka, put unatrag - od filozofa do Ćosićeva savjetnika. Proglašavajući sebe postmarksistom, htio je naći elegantan otklon od marksizma; svakako, zvuči otmjenije nego hvastati se nacionalizmom. To je samodopadna etiketa koju s njegova ramena može otpuhnuti lagan povjetarac.

I veleposlanik misli i slaže se s onima koji govore da je cio posao praksisovaca bio zapravo intelektualni fijasko, te da su uza sve nevolje još i krivci što se nikad nije začeo ozbiljan protukomunistički disidentski pokret, jer su sami, u inozemstvu i kod kuće, preuzimali tu ulogu, pa su tako istodobno bili i disidenti i “jezuti titoizma”, kako ih naziva filozof Pero Živadinović. Pilja Marković igrao je na tu kartu, bio je poznat u Americi, cijenjen kao filozof, a kao otpadnik omiljen, pa ga u predgovoru njegove knjige *From Affluence to Praxis: Philosophy and Social Criticism* veliča i hvali nitko drugi doli slavni Erich Fromm. U jednoj polemici o tzv. srpskoj misionarskoj inteligenciji vođenoj u tjedniku *Vreme*, 2003. godine, praksisovci su vrijeđani, i to oni koji se nisu dali uvući u spletke nacionalizma, nazivani su “Titovim jurišnicima”, paradisidentima, globalistima, boljševicima, a uz posebno kreveljenje i marksistima, što je poslastica na listi uvreda. Cio život posvetiti nečemu što se raspalo ili pokazalo iluzijom, zgodno je za cinizam i zajedljivost. A je li to baš tako, druga je priča i o tome mogu govoriti oni koji su doista pozvani; to moje područje nije, niti o tome pišem. Marx mi u kulturi nije bio potreban, pa ako je odbačen, samo je korisno, jer marksistički pristup književnoj tematici forsirali su zadrti dogmatici i činovnici totalitarizma, naravno uz logistiku režima koji se plašio kulturnog pluralizma. Iako

imam slabu iz marksizma, ipak mi se čini da se ništa od toga nauka nije moglo primijeniti u kulturi koja ima svoju vlastitu tradiciju i tumači se izvan kanona. Jedan mi je marksist, ili polumarksist, predbacio da se bavim onim što ne poznajem, pa ako misli na marksizam, u pravu je, ali se bojim da taj marksist ne kuži čime se bavim i o čemu pripovijedam.

Osobno mi marksizam ništa nije značio; možebitno je, zbog njegovih tumača, izazivao u meni otpor, jer sam pristajao na njegovu *neprirodnost*, samo poradi gađenja prema nacionalistima. Nemam smisla ni za kakvu vrstu fanatizma. Potpuno sam svjestan da ne mogu pojmiti kakav to mamac vreba u toj filozofiji i u čemu je njezina privlačnost. Veliki pisac Czeslaw Milosz priznao je da se stidio što ne razumije “draž revolucionarnih teorija”, pa mu je preostalo jedino osloniti se na intuiciju, a intuicija je poticala njegov umjetnički um da razmisli o tomu kako “postoji potreba za uprošćenom slikom svijeta koji se zatvara u neki svoj katekizam ili popularnu brošuru”. Ali, marksizam više nije opasan, prešao je iz glava ljudi u udžbenike, još će se rijetke ptice zanimati za tu znanost, a i pisci će se sve manje baviti negdašnjim ideologijama, jer ni suvremeni teror nije ništa blaži od svega onoga što je prošlo. Moja je nakana bila da iz nekog svog kuta, bez ambicija i volje da se uplećem u ozbiljna učenja ili nešto raščišćavam na tome terenu, pripovijedam o jednom vremenu i njegovim junacima, a uz pomoć svoje ljubavnice Mnemosine unosim pokoji detalj iz ličnog kuta bez kojega je pripovjedač nezamisliv. Nisam posve siguran jesam li u tomu uspio; pisac mora ponajviše sumnjati upravo onda kad pomisli da je u nečemu uspio.

Volim Chestertonovu esejistiku, uživam u njegovim obratima i duhovnim senzacijama, u lakoći s kojom izlaže svoje kršćanske svjetonazore, pa kad sam od jednog katoličkog pisca pročitao da su Karl Marx, Aristotel i Calvin “čvrsti i neustrašivi muževi mišljenja”, gotovo sam došao u napast da odem u neku knjižnicu i nađem nešto od filozofa koji tako

čvrsto stoji uz Aristotela i Calvina, ali sam tu kušnju odmah zatomio, jer je vjerojatno Marx izbačen iz naših knjižnica. Bjegunci od Marxa završavaju mahom u crkvama ili na krajnjoj desnici. Kao da je Marx bio žandar koji sprečava povratak tradiciji i ulazak u crkvu. Oni koji sada hrle u katedrale ne znaju ništa o religiji, ali taj je bijeg zgodan da se svrstaju u neku zajednicu, “u jedno tijelo” - tako se oslobađaju razmišljanja o budućnosti, čime su ih marksisti gnjavili, a uza sve, žele postati obični vjernici, mali ljudi, na minimalcu individualne egzistencije. Čak je naporno saznati nešto i o svom ideologu Isusu Kristu, pa su tako nedavna istraživanja pokazala da više od pedeset posto novokomponiranih katolika u Hrvatskoj ne zna gdje je Krist rođen, a isto ih je toliko ostalo osupnuto kad im je predočeno da je Krist bio Židov. Tako to biva kad crkva i nacionalisti kupuju komunistički otpad.

Čak ni kad bih mogao, ne bih ništa učinio za povratak Karla Marxa, ne barem u onim nepodnošljivim količinama i verzijama, s milijun jedinica u enciklopedijama, raznim rječnicima filozofskim ili već kakvim, zbornicima, udžbenicima, prigodnim brošurama itd. Aristotel se jedva spomene u nekom enciklopedijskom leksionu, a Marx dobiva čitave plahte. Tako privilegirani tvorac “naučnog socijalizma” i komunizma, tvorac nečega što nije funkcioniralo, nije bio omiljen, niti u školama *cool*, dok je kod antimarksista sve više poprimao sotonistički karkater. Glasoviti protestantski pastor, rumunjsko-židovskog podrijetla, dugogodišnji uznik u komunističkim zatvorima i autor jedne od najprevođenijih knjiga *Tortura za Krista*, Richard Wurmbrand, napisao je knjižicu *Karl Marx i sotona*, u kojoj analizira mladog Marxa kao kršćanina i lošeg pjesnika, potom njegovo savezništvo sa sotonom, te ga smatra “ocem jedne sekte koja je privukla mase”. On odgoneta kako je Marx imao toliki uspjeh i moć da zaludi svijet, a onda to sve pojednostavljuje i kaže da “vračevi i iscjelitelji također imaju

uspjeha”. U jednom vodiču kroz marksizam namijenjenom vjernicima preuzimaju Wurmbranda, koji između ostalog kaže: “Marx, taj mladi genij, tek je bio navršio dvadeset godina kad je stvorio vlastiti program u kojemu nije bilo riječi o služenju čovječanstvu, nego je jedina njegova želja bila da svijet dovede do propasti.” Oni koji su banalno i prizemno kritizirali Marxa stvorili su njegovu aureolu, kao što su ga ogadili oni koji su se zatvorili u dogme.

Za vrijeme studentskih demonstracija u Beogradu, tzv. lipanjskih gibanja 1968. godine, na zgradi Filozofskog fakulteta, od krova do temelja, visio je ogromni poster Karla Marxa, čije je ime nosio tada ustanovljeni “crveni univerzitet”. Jedna istinita anegdota iz tih dana došla je do mene u redakciju *Književnih novina*, ali nisam je u svojoj rubrici upotrijebio. Neka postarija gospođa iz uništenog građanskog staleža, nekoć profesorica povijesti, oprezno i pitomo obratila se studentima: “Deco, pa ovaj s bradom već je četrdeset pete bio obešen na zgradi Albanije, zar se baš ništa nije promenilo, zar opet komunizam!” Osobno su mi sablasno djelovali svi oni Marxovi posteri na zgradama velikih trgova, na lokomotivama i brodovima, na paradama i proslavama; sanjao sam ga kao neko čudovište, progonio me njegov lik s postera, bio mi je mora iz vremena kad su u njegovo ime banuli likvidatori privatnog vlasništva u trgovinu mog oca i sve nam zaplijenili uz cerekanje da je “odzvonilo kulacima”. Vučem traume iz onih poslijeratnih godina kada je svaki “napredni seljak” bio marksist i znao jednu do dvije, točne ili izmišljene, Marxove ma(r)ksime.

Marx je doživljavan kao utjelovljenje komunističke vladavine i torture, što je zasigurno razlog današnjih bjesova u uništavanju svega što je vezano uz to ime. Richard Pipes u svojoj knjizi *Communism: A Brief History* veli da je za Marxa kritika bila “ne skalpel, nego oružje”, a neprijatelj “ne meta za osporavanje, nego za likvidaciju”. Kao da je taj čovjek davno napisao sve ono što će ga jednom srušiti. Stih iz

njegove mladenačke pjesme glasi: “Gledat ću kako se ruši patuljasti džin.” Richard Pipes veli da je sve što je Marx prognozirao ispalo netočno, a njegove teorije revidirane su odmah nakon što je umro 1883. godine. Sve ono naopako u njegovoj doktrini ne bi bilo od neke važnosti da nije postalo “akcioni program”. Pipes veli da “marksizam u svom izvornom obliku nigdje nije prihvaćen kao politička platforma, jer je zasigurno bio u potpunom neskladu sa stvarnošću”. Czeslaw je Milosz još krajem šezdestih prošlog stoljeća, pišući o apstrakcijama marksista Marcusea, koji “prodaje maglu” u Americi, rekao “da je marksizam propao u Europi u oba svoja vida: revolucionarnom i evolutivnom”.

Ali unatoč svim kontroverzama i proturječnostima, ovdašnji antimarksizam djeluje zastrašujuće i vulgarno, s nepodnošljivim revanšizmom, a ljudi nedostojni filozofa koji su se bavili Marxom likuju nad njima kao gubitnicima; otuda površne i neutemeljene optužbe da su praksisovci doveli do ovakvog kaosa, da je čak i nacionalizam njihovo djelo, tako da su neki od njih, prilazeći nacionalistima, samo ušli u svoj dom. Takvih i sličnih proizvoljnosti ima napretek; sada su najednom svi verzirani, svatko će vam pripovijedati o Marxovu intimnom životu, o njegovim nastranostima, o šurovanju s đavolima, o bludu i alkoholu, o njegovim kćerima i zagonetnim smrtima njihove djece, o tomu da je ševio svoju kućanicu i napravio joj dijete, a potom primorao Engelsa da prizna da je njegovo, itd. Ono što je bilo privlačno kod praksisovaca jest upornost da se raspravlja o marksizmu kao doktrini koje nije bilo u stvarnosti ili je bilo samo u iskrivljenom ideološkom obliku “kao frazeološko sredstvo za obranu najrazličitijih političkih interesa”. Još sedamdesetih godina Kolakowski je pisao da će komunizam, pohlepan na vlast, bilo da je čuva ili osvaja, sve više buditi nacionalističku ideologiju i “tako stvoriti vlastitog grobara”. Nacionalizam je kao ideologija mržnje još gori, a uz to, s netrpeljivošću odbija kritiku, ne prihvaća kritičko mišljenje,

ne dira u vlastite mitove, usavršava sustav koji štiti ubojice i zlodjela počinjena u njegovo ime.

Dakle, naši su antimarksisti ideološki zadrti, rigidni, bez ikakvog razumijevanja povijesti, osvetoljubivi, ne osporavaju argumentirano, nego čangrizavo i na razini propagande, a nadasve, to su mahom oni malograđani iz mišjih rupa koji su drhtali u vremenima kad su praksisovci propovijedali. Ne znam ima li Marxa uopće u obrazovnim programima, kako je zastupljen, kako ga tumače, tko ga izučava i tko predaje - doista se o tomu nisam raspitivao, jer za priču mi to i nije bilo potrebno. Iako mi nije prijao stil marksističkih pisaca, bogme je ovaj koji se protivu njih rabi “stil nekulture” i oslikava općenito siromašni duh u “oskudnom vremenu”. Kako se danas sve može bez argumentacije, onda je lakše reći da su praksisovci otimači našeg identiteta i da su u naše živote utkali depresiju koja još traje nego se suočiti s tegobnom stvarnošću, za koju su ponajviše odgovorni nacionalisti. Lakše je sipati otrcane frazetine iz antikomunističkog repertoara nego se pozabaviti vlastitom sudbinom. Zgodno je imati krivca i stalno ga iznova sasijecati, eda bi se tako vlastita jalovost zabašurila.

Ako je marksizam odbačen, ili točnije: “nije više glavna struja u teorijskom spektru kritičke misli”, to nikako ne znači da se oni koji su se bavili ili još bave Marxom mogu nazivati “propalim filozofima”, jer je intelektualna praksa nešto sasvim drugo od one političke. Filozofi nisu doveli do “degeneriranog marksizma”, niti su odgovorni za njegovo ideološko tumačenje. Vodeći američki sociolog Erik Olin Wright ostaje vjeran filozofiji marksizma i tvrdi da je ona samo naizgled *demode*, a sve ono što je čini “radikalnom alternativom” i “teorijom budućnosti” čvrsto je utemeljeno kao kritika “kapitalističke opresije”. On kaže da “kapitalizam nanosi velike štete ljudima”, a da bi se to nadvladalo, “marksizam ostaje glavnom riznicom ideja i rješenja”. Olin Wright čvrsto vjeruje da će marksizam u društvenim

znanostima ponovno oživjeti, ako ništa drugo, onda kao “emancipatorska alternativa kapitalizmu”.

Slavni filozof Leszek Kolakowski u svojoj trotomnoj knjizi *Glavni tokovi marksizma*, objavljenoj u Parizu 1978., a u Beogradu jedvice 1985. godine, kritički preispituje tu doktrinu, te između ostalog piše i o praksisovcima. “Grupa oko časopisa *Praxis*, zahvaljujući svojoj velikoj aktivnosti ne samo u Jugoslaviji nego i u međunarodnom filozofskom svijetu, odigrala je veliku ulogu u popularizaciji humanističke verzije marksizma; doprinijela je takođe oživljenju filozofske misli u Jugoslaviji i bila važan centar intelektualne presije protiv autokratskih i birokratskih formi upravljanja u toj zemlji; tokom vremena zapala je u sve veći konflikt s državnom vlašću; gotovo svi od aktivnih u grupi bili su na koncu uklonjeni...”

Nisam morao biti marksist da bih bio *simpatizer* proganjanih profesora i filozofa. Ostajali su bez posla, oduzimani su im pasoši, nadzirani su i praćeni, ispitivani i privođeni, a danas im je neoprostiva zamjerka što nisu još i robijali. Njihovi kritičari misle da su im komunisti zbog “duhovne srodnosti” gledali kroz prste, dočim su hapšeni i osuđivani oni koji bi u pijanstvu zapjevali kakvu ustašku pjesmicu. Možda je tako, ali i komunisti su toliko znali da nije isto banalnost i duh, izgred i mišljenje, vodili su računa što će se o njima misliti u svijetu, a nisu bili demokrate, niti ih je krasila tolerancija, pa je kudikamo bilo lakše baciti u pržun kakvog bukača iz neke ličke ili dalmatinske krčme nego filozofa sa sveučilišta. Štoviše, dovijali su se kako osujetiti ono što im nije odgovaralo, pa su pribjegavali raznim trikovima i marifetlucima, sve je to bilo prozirno, katkad posve komično, ali je uvijek palilo. Služeći se svakovrsnim eufemizmima, prikrivali su “vlastitu krvoločnost”, pa su, primjerice, mještani Korčule ukinuli Korčulansku ljetnu školu, jer su im filozofi plašili i rastjerivali turiste. Radnici u tiskarama super su skužili da praksisovci grde staljinizam, pa onda zakače i

Lenjina, a zapravo misle na samoupravni socijalizam i Tita, što je bilo dovoljno da odbiju tiskati *Praxis* i *Filozofiju*, te su na taj način časopisi ugašeni, a ne zabranjeni. Komunistički su vlastodršci kao nevoljko to odobravali, a tko zna što bi sve učinili da su imali utjecaja na “avangardu proleterijata”. Tko god je tih godina banuo kod Tita, ugledao je na njegovu radnom stolu primjerak *Praxisa*, što ne znači da je čitao taj časopis, ali nije čitao ni Marxa, pa je bio marksist.

“Marksizam je bio najveća fantazija našeg stoljeća”, kaže Kolakowski. U centru te moćne fascinacije stajao je Marx, a sve ono što se oko njega isplelo u svjetskim razmjerima, jedan je filozof nazvao “sustavom erudicije”, iz koje se crpilo i u koju se ulagalo kao u kakvu perspektivnu državu. Olin Wright veli da je pogrešno i nepravedno društvene znanosti nazivati marksizam, kad već nitko “ne zove fiziku devetnaestog stoljeća newtonizam”, to prije što su u povijesnim i društvenim teorijama “istine nesigurne”. Sam Marx negdje je izjavio: “Ja nisam marksist!” I što se ta Marxova fantastika više tumačila i upornije objašnjavala, postajala je sve zamršenija. Milijuni su sudjelovali u vrtlogu te erudicije. Glasoviti filozof Peter Sloterdijk u toj je znanosti nalazio i sloj psihopatologije, a na tlu njezine “šizofrene strukture” ostajali su leševi inteligentnih sljedbenika; uz njih i pomor nedužnih. On kaže da Marxov naglasak nije bio “na dijalektici oslobađanja, nego na mehanizmima univerzalne mistifikacije”. Bila je to moderna opsjena, ideološki jezik koji “laže govoreći istinu”.

Čari te fascinacije obuzimale su velike umove i intelektualne elite, a isto tako i niže slojeve, marginalce koji su za svoje gušte uživali u marksizmu i obožavali Marxa. Svakoga je privlačila ona natuknica da se mijenja svijet; tu su mogli utapati svoje snove pastiri i profesori s istim nadama. Ako je nešto ostalo od šezdeset osme i studentskog pokreta, onda je to opsesija Marxom; praksisovci i njihovi sljedbenici, nastavnici i studenti, artikulirali su je ozbiljno, na filozofskoj

razini, u časopisima i Korčulanskoj ljetnoj školi, dočim su neki filmaši, posebice u Beogradu, tražili načine kako da olabave tu ozbiljnost i pronađu onu drugu i nevidljivu stranu te opsesije. Pristupi su bili duhoviti, satirični, sa žaokama, a "političke metafore ugodne", kako je govorio Ž. Pavlović. Potpuno otkačeni "marksisti" dovođeni su pred kamere, pravljeni su dokumentarci uvijek u veseloj formi, prikazivani su na raznim festivalima, ali o njima se ozbiljno raspravljalo; kritičari su tupili da sa "srpskim dokumentarističkim filmom počinje *antipovijest*", što ni danas ne kapiram unatoč svim iskustvima.

Inteligentni redatelj Dušan Makavejev "uslikao" je jednom veliki platneni poster s likom Karla Marxa kako se na zgradi Doma sindikata u Beogradu leluja na vjetru, gužva se, a onda otkida i pada. Kada je taj dokumentarac prikazan, ne znam kako se zvao, ali se sjećam da su gledatelji pozdravili taj prizor aplauzom i smijehom; jedino je dvoranu napustio Prvoslav Ralić službeni režimski marksist. Makavejevu nitko nije mogao bilo što predbaciti, bio je to dokument, ništa nije inscenirano, a redatelj je u ranim jutarnjim satima ulovio taj trenutak kad radnici skidaju postere obješene za neku proslavu ili partijski kongres. Takve scene i prizori zapravo su značajni počeci u osvajanjima slobode stvaranja; režimu to nije moglo naškoditi, ali mu nije ni godilo, mnoga su se lica mrštila i kiselo smijuljila.

Negdje krajem 1968. godine snimljen je kontroverzni igrani film *Rani radovi* Želimira Žilnika. Iz Marxovih spisa vađeni su citati, razni tekstovi što su ih glumci izgovarali ili čitali u erotskim sekvencama, čak i dijalozi, pa i sam naslov filma, ali bez ikakve zle nakane da se autor naruga velikom filozofu i njegovim idejama o slobodi, premda je tako ispalo - sprdnja s revolucijom i ostalim progresivnim temama, a to je navelo državnog tužitelja da pokrene sudski proces za zabranu filma. Kako film službeno nije zabranjen, niti je cenzura otkrila bilo što blasfemično glede Marxove uloge,

onda su radnici iz Zenice, specijalni marksisti po nalogu Partije, zatražili da se film barem ne prikazuje na teritoriju Bosne i Hercegovine. U međuvremenu je film dobio *Zlatnog medvjeda* na filmskom festivalu u Berlinu, što mu nije osobito pomoglo kod pravovjerne kritike, pa je, primjerice, u novosadskom *Dnevniku* (26. srpnja 1969.) Dušan Popović napisao: ”Žilnik je sa *Ranim radovima* napravio politički film sa dosledno razvijenih idejnih pozicija anarhizma; i koliko je to anarhistički film, može se o njemu govoriti i kao antikomunističkom filmu.” Legendarni filmski kritičar Tirke koji je glumio u tom filmu piše: “U odbranu filma ustali su jedino slovenački filozofi i hrvatski sociolozi. Objavljeno je desetak ozbiljnih tekstova o *Ranim radovima*, koji su se manje bavili estetskom stranom ovog anarhoidnog filma, a više njegovim idejnim natuknicama: raspravljalo se o mladom Marxu, o 68. godini, o revoluciji, njenoj ekstazi i njenom mamurluku.”

Jedan od najduhovitijih filmskih dokumentarista, nagrađivan na mnogim festivalima, moj dobar prijatelj Bane Bastać, pronašao je u jednom selu blizu Mojkovca u Crnoj Gori pastira koji je svoj lik prilagodio Marxovu izgledu, nosio je veliku bradu i kosu i čuvao stado od stotinjak ovaca. Taj je pastir imao samo osnovnu školu, čitao je Marxa čuvajući ovce, znao mnogo toga naizust i sipao citate sa zadivljujućom memorijom, kao što su nekoć pastiri deklamirali junačke narodne pjesme. Naučio je njemački zbog Marxa, potom je primljen na Fakultet političkih znanosti, briljirao je na prijemnom ispitu i pokazao da mu nije bila potrebna gimnazija da bi upisao fakultet; završio ga je u roku i s najvišim ocjenama, predavao je poslije marksizam u školi i surađivao u nekim časopisima i listovima. Upoznao sam čovjeka, ali ne znam je li Bastać uopće snimio taj film; tih sam godina sve manje boravio u Beogradu.

Jedan plodni beogradski pjesnik, mislim da se zvao Milovan Jovanović, nosio je "jareću" bradicu i uvijek samtaste sakoe, napisao je poemu *Karl Marx*, šezdeset tisuća stihova pisanih u formi aleksandrinca (silabički stih od 12 slogova), u kojoj je opjevan cio Marxov život. A nedavno sam naišao na zgodan i bizaran podatak u brošurici B. Krivokapića (*Politika*, 1994.) o jednom uglednom crnogorskom učitelju i komunističkom aktivistu između dva svjetska rata koji je pokušao prepjevati Marxov *Kapital* na deseterac i prilagoditi ga guslama, jer tko bi u Crnoj Gori čitao tako obimno djelo o političkoj ekonomiji ako se već može "uglazbiti" i slušati iz usta narodnih pjevača, u omiljenoj formi junačke tradicije, te u dva jednostavna tona na "žicama" iz konjskog repa, privlačna uhu svake bakice. Prisjetio sam se svih tih zgoda kao nekoliko uzoraka iz prostrane egzotike marksizma koja nije lišena svojevrsnog ludila i otkačenosti, ali bez koje bi slika jednog vremena ostala nepotpuna. Umjetnost prodire do srži raznih fenomena, ma koliko bili plitkoumni i nastrani, a za znanost je uvijek dobro da se nadopunjuje iz umjetničkih riznica. Volim čitati učenjake kad se pozivaju na umjetničke izvore.

A filozofi kao da još oklijevaju dati završnu riječ, još se oprezno prepiru je li marksizam ono što je Sartre govorio, "nenadmašna filozofija našeg vremena", ili je to bila obmana koja je zaslijepila blistave umove, ili ih čak razorila, kako P. Sloterdijk tvrdi za poznatog filozofa Louisa Althussera, najvećeg marksista 20. stoljeća, koji je izmučen fantazijama i proturječnostima te znanosti, "u psihotičkom napadaju poremećenosti 16. studenog 1980. umorio svoju suprugu Helen". Zar je doista neuspjeh marksizma stvorio takav deficit da društva nekadašnjeg istočnog bloka nalaze jedini spas u liberalnom kapitalizmu, kupuju to naslijepo, a ako bi se netko našao da kritizira "birokratski kapitalizam" i njegove "liberalne oligarhije", takav bi zasigurno bio proglašen *nostalgičarem* propalog poretka. Vrlo cijenjeni

filozof Cornélius Castoriadis veli da su postkomunistička društva *ništa*, a njihov "kapitalizam siromašnih" bit će dug i mučan proces, a da još nitko ne zna kako će se okončati.

Neki termini, političke fraze, filozofski pojmovi, misaone i lingvističke konstrukcije iz škole marksizma čini se da su otpremljeni u ropotarnicu. Primjerice, "avangarda proleterijata" još se može koristiti u ironijskom kontekstu, a jedva u sažetku kakvog kratkog kursa povijesti. Propala je čitava jedna "politička gramatika". Nitko više ne može izustiti te izanđale sintagme kao "odumiranje države", "radnička klasa" i sl., osim u kakve posprdne svrhe. Nema više mistifikacije radnika, a u "terminima klase" nitko ne razmišlja. Tek neki novi autori povremeno vrate zaboravljene i stare figure da bi izveli neke od svojih teza. Filozof Giorgio Agamben rekao bi u jednoj duhovitoj varijanti da je "besklasno društvo" ostvareno, jer "više ne postoje društvene klase, nego samo planetarno malograđanstvo u kojem su se raspršile nekadašnje klase". On ukazuje i na "nacionalno malograđanstvo, još uvijek vezano za tobožnji pučki identitet", koje zapravo ne dopušta da se izađe iz nacizma i fašizma.

Filozof D. Mićunović, u jednoj svojoj ispovijesti o sudjelovanju u marksističkoj fantaziji, između ostalog veli: "Bila je to sjajna epizoda u mom životu, možda i najlepša. Velika politička avantura posle koje nikakav politički angažman nije bio strašan. Bez obzira što mi je oduzet pasoš, što sam izgubio posao, bio blaćen u novinama, to mi je donelo unutrašnju snagu i zrenje." Ako to kaže čovjek koji je doista mnogo toga prošao, već s osamnaest godina bio je logoraš na Golom otoku, onda je fascinacija Marxom bila plemenita, pa čak i religijska, jer se patnja isplatila, a od trpnje ostalo je sjajno i najljepše razdoblje života. Maštanja o boljoj državi praksisovci su shvaćali kao misiju (Marx je često rabio termin "misija proleterijata"), isticali su pravo na slobodu govora i slobodu tiska, te slobodu udruživanja, pa

su javno priopćavali svoje snove i širili slatke užitke utopije, ali komunistima je bilo lakše protjerati misionare nego poduzimati bilo kakve promjene, do kojih im uopće ne bješe stalo. Inteligencija i pučanstvo bili su pasivni ili na strani vladajuće birokracije, koja ih je plašila filozofima, a ono malo pristaša kolebalo se i drhtalo. Izjava tada prevođenog i u svijetu poznatog pisca Miodraga Bulatovića, koju je plasirao i u stranom tisku, glasila je: “Draži mi je komunizam s greškama, nego taj savršeni koji nude praksisovci.” Takvo što bilo je za intelektualnu raju mnogo vedrije od onoga što su filozofi nudili u svojim maštarijama. Možda je u to vrijeme bilo liberalnih opozicionara s nekim drugim vizijama, ali se nisu oglašavali, ili su djelovali po kućama, a danas su žestoki osporavatelji praksis-filozofa.

Onda, tko se boji Marxa? Milan Kangrga reći će da se filozofija toga muža predaje na “evropskim sveučilištima kao nešto najviše što je Evropa postigla u 19. stoljeću, pored, na primjer, Hegela i Nietzschea”, ali da naša provincija, koja je to bila i ostala, nešto takvo ne može pojmiti, kao što nikad nije kužila da su “jedino praksisovci pokušali da se približe toj Evropi, bar u filozofiji”. Može li se uopće razmišljati i sanjariti o Europi, pita se viđeni filozof, a istodobno nijekati njezine veličine. Marx je veličina, reći će Kangrga, unatoč tomu što ga ne podnose novi ljubitelji brutalnog kapitalizma. Kada sam upoznao Kangrgu, negdje potkraj devedesetih godina, bilo je to u jednoj sobici u kojoj je dr. Stipe Šuvar uređivao časopis *Hrvatska ljevica*, taj je pametni i otmjeni filozof tako mudro i duhovito govorio o mnogim temama, pa i o Marxu; pažljivo sam ga slušao iako je marksizam za mene nepoznati otok, ali zdravi mi je razum govorio da je filozof u pravu, a posebice kad je ismijavao naše suvremene i površne publiciste koji su se naslađivali “ne negiranjem, nego *nogiranjem* Marxa”, kako je to rekao. Za tu uspješnu obranu Marxa, te moje strpljivo slušanje, Šuvar nas je odveo na ručak u jednu prčvarnicu na Zrinjevcu, nalazila se u

podrumu, mislim da je to krčma *Tomislav*; ondje smo jeli gulaš, “odličan je i jeftin”, rekao je naš domaćin koji je jedva sastavljao kraj s krajem, to sam izbliza znao, ali bit će da je i to jedan ogranak Marxove doktrine, “jer dok se manjina bogati, većina je sve siromašnija”. Kangrga je govorio da će najveća proizvodnja “zločinačkog kapitalizma biti upravo sve brojnija *rezervna armija nezaposlenih*”, te da je marksizam jedinstven u tome što traži odgovore na teška pitanja, dok u ovoj fazi restauracije kapitalizma nema pitanjâ, nema odgovorâ, postoji samo brza odluka u onom smislu tko prvi potegne okidač gangsterskog pištolja. “Pa ipak je velika stvar da smo nekako uspjeli preživjeti tu Marxovu doktrinu”, rekao sam da bih malo podbo svoje marksiste, a profesor i filozof Kangrga odmah je uzvratio: “Pogrešno, dragi moj, pogrešno. Mi smo preživjeli zahvaljujući toj doktrini. Čim je ona pala, imali smo veliku proizvodnju mrtvih, bili smo zaboravili kako izgledaju leševi, iskapanja pobijenih, masovne grobnice, itd.” A onda smo prešli na trač-porciju o hrvatskoj ljevici, u tomu sam mogao i ja sudjelovati, Marx mi nije bio potreban da shvatim kako će pasivna ljevica omogućiti dug vijek postojećeg režima kojemu je kritika elokventnih ljevičara zabavna. Sabor je neka vrst teatra, jedan ga je glumac i patriot nazvao kokošinjcem, zastupnici su se tomu smijali, jer ondje je doista uvijek veselo. “Zabavno je u Hrvatskom saboru, ali u toj farsi ne bih volio sudjelovati”, rekao je g. Kangrga.

Ostalo mi je u sjećanju nadmetanje dvojice filozofa, profesora i marksista o tome da će se neminovno vratiti Marxov sjaj; bit će dovoljna prva kriza, “pad stope profita” ili čak blaži sukob “financijskog i industrijskog kapitala” da se odmah krene u potragu za starim dobrim knjigama druga Marxa, pa bile one i na smetlištu povijesti, jer taj je filozof utkan u zapadnjačku filozofsku i političku misao, a ono što se zbiva na Zapadu morat će doći i do nas, makar s velikim zakašnjenjem. “Sve će se misli vratiti”, tako je valjda

govorio Zaratustra, pa ako još poštujemo nauk o “vječitom povratku istog”, onda je Marx na putu prema nama. Uostalom, već smo svjedoci da se vratio i jedan dosadniji filozof, posebice u zemljama iz kojih je Marx protjeran, zovu ga Isus, pa je moguće da će se Nietzscheov “kružni tok povijesti” ostvariti. Ako se to dogodi i obistini, ako doista bude tako, a k tomu još i vrlo brzo kako to misle dvojica mojih marksista, a s njima i mnogi europski mislioci, onda ću i ja morati pod stare dane čitati *Kapital* i nadoknaditi propušteno; nekada sam se dičio time što ga nisam čitao, a sada bi bila sramota živjeti u krizi i recesiji, a ne znati kako je do nje došlo i što je tomu uzrok. John Cassidy, novinar i ekonomski analitičar, napisao je u jednom članku da će se Marx čitati dok god bude kapitalizma, ili preciznije, “dok je kapitalizma, bit će i Marxa”, što znači da “taj genij”, kako ga nazivaju čak i njegovi protivnici, s krahom komunizma nema ništa. U prvom broju Šuvarove *Hrvatske ljevice* čitao sam prevedeni intervju s glasovitim češkim filozofom Karelom Kosikom, izvorno objavljen u listu *Právo* (15. svibnja 1997.), u kojemu veli da je Marx u rodu s velikim misliocima kao što su Aristotel, Descartes, Heidegger, te da će “površni publicisti koji ga danas pokapaju” ubrzo pasti u zaborav, dok će se Marx ponovno proučavati, a svaka generacija u njemu će pronaći “nove poticaje”.

“Marx je genij”, često je znao uzviknuti kršćanski filozof Berđajev ne slažući se s njim i osporavajući to “naučavanje koje je potreslo svijet i na nevjerojatan način pobilo samo sebe”, a genijalci su najčešće proturječni i stoje nekako između linča i prihvaćanja, između ljubavi i mržnje. Sve što je proturječno lako se dade iskriviti. Ono što me vuklo da zakoračim na nepoznati teren i upustim se u literarnu i djelomice memoarsku priču jest upravo sadašnja histerija onih koji se vesele i likuju na Marxovu grobu pjevajući da je sve propalo čega se pokojnik dotaknuo. Kako ne mislim da je tako, onda sam ovaj novinarski uradak zamislio kao

svojevrsnu pripovijest, a pripovjedači se oslanjaju na intuiciju, pa i tehniku citiranja i brze kupnje, makar to bilo u podrumu gostionice *Tomislav*. Pokatkad su prosudbe neupućenih točnije od onih koji sve znaju. Raymond Aron kaže da je Marx pogriješio "upravo na polju na kojemu je bio jedan od najupućenijih i najučenijih ljudi svoga doba, dok se čini da je Tocqueville pogodio kako će izgledati budućnost usprkos svojoj neupućenosti (koja je, dakako, posve relativna), a možda upravo zahvaljujući njoj." Ne otimam se za tu Aronovu naklonost neupućenima, jer Tocqueville je rijetkost, ali sam se mnogo puta u životu uvjerio da znalci ne znaju, što još ne znači da neupućeni znaju.

2004.

Pjesnici i hici

Baš sam se pitao hoće li se netko, i u kojoj hrvatskoj novini, sjetiti da štogod napiše uz devedesetu obljetnicu događaja koji se zbio 28. lipnja 1914. godine, kada je hitac u Sarajevu označio početak “utrke smrti” koja je trajala na našem dijelu Balkana, uz kraće i duže stanke, odmore ratnika i razdoblja diktatura, do kraja stoljeća, te ponovno do Sarajeva i njegova stravičnog filma koji se vrtio na “platnu stvarnosti” sve dok gledatelji nisu posustali. Tipovao sam da nećemo čitati takvu kolumnu; povijest nam je dozlogrdila, a krivnja, ako o njoj želimo raspravljati, i tako je na drugima. Pa ipak sam omanuo - *Feral* je donio odlični tekst svojega kolumnista, pjesnika i erudita Mile Stojića. Njegovo mi je shvaćanje povijesti blisko; to je pjesničko shvaćanje da “povijest nije naša prošlost, nego naše djetinjstvo”, kako veli Claude Mettra. Da nije Stojić napisao taj tekst, zasigurno se ni ja ne bih upletao, to prije što su mi znanja iz povijesti nedostatna, premda se vadim na to da sam, nekih davnih godina, s jednim sarajevskim redateljem, prikupljao materijal i građu za komorni film o suđenju Gavrilu Principu (do realizacije nije došlo), pa tako još i danas posjedujem stenografske bilješke s glavne rasprave protiv atentatora. Naravno, to je samo djelomično poznavanje građe, tek mala pripomoć u plovidbi. I nije mi nakana nadopuniti Stojićev tekst koji obiluje informacijama znalački ukomponiranim, samo bih se rado pridružio, te dotaknuo neke detalje u svjetlu one misli “da je smisao tumačenja povijesti u tome da nas dovede baš gdje smo danas”.

Ta putanja hica koja spaja Sarajevo s početka i kraja stoljeća, te i dvojicu pjesnika, Principa i Karadžića, ma kakvi

oni pjesnici bili, koji su u različitim vremenima i povijesnim okolnostima zadobili taj privilegij da se preko Sarajeva vinu u svjetsku historiju i utječu na promjene, i to dijalektikom smrti i gomilanjem leševa, fataliste je zasigurno mamila da vuku konce simbolike i redaju neke dodirne točke i slučajnosti ako ih ima, kako bi istaknuli da postoji “okultna povijest” u koju vjeruju i koja se kroji u kabinetima kao djelo magije pojedinih ličnosti i njihovih medija, ali ja u fatume ne vjerujem, ne opsjedaju me mistične brojke, čudni datumi, korelacije zvijezda, niti taj “misterij luka” između dvojice pjesnika, pa bih se jedino u svemu tome s lakoćom suglasio s Czeslawom Miloszem da pjesnici, bogme, nisu bezazleni. U jednom svom eseju Milosz veli: “Stanoviti Gavrilo Princip bio je mlad pjesnik, pa se kao i ostali iz njegove grupe, opijao Whitmanom. Pucajući u nadvojvodu Ferdinanda u Sarajevu, razbuktao je Prvi svjetski rat (što znači da pjesnike ne treba podcjenjivati, premda bi bilo pretjerano tvrditi da je Whitman za to kriv).” Povjesničar, akademik Mustafa Imamović smatra da Mlada Bosna i nije zapravo bila “nikakva organizacija, nego jedan tanak književno-amaterski teroristički krug mladih srpskih nacionalista”. Kada sam negdje pročitao da i zločinac Ratko Mladić piše pjesme, te još kad se zna da su pjesnici slavili Gavrila Principa i njegov čin, onda bi valjalo ozbiljno razmatrati i neke pjesničke zablude ili sklonosti da podupiru zločince na način kao što je Gojko Đogo savjetovao Karadžiću (u *NIN*-u je objavljen stenogram njihova telefonskog razgovora od 8. srpnja 1991.) “da to gore, severno od Dubrovačke reke, sve treba pobiti”, premda iz takvih i sličnih primjera ne smijemo izvlačiti tvrde i grube zaključke o pjesnicima i poeziji općenito, dovoljno je ono Miloszevo “da pjesnike ne treba podcjenjivati”.

Kada sam (davno bješe) počeo sređivati građu i materijal za filmski scenarij, dobio sam supervizora, jednog uglednog povjesničara (pokojnik je, ne bih mu ime spominjao), koji me

odmah dočekao, već kod prvog susreta, rečenicom da je Franz Ferdinand bio kreten, “ubijao je godišnje oko 7000 srna i još toliko druge divljači”. Bio sam zaprepašten činjenicom da je netko tako okrutno smicao divljač, premda nisam znao je li podatak istinit (ne znam ni danas), a onda sam uzvratio šaljivo kako to valjda nije razlogom atentata na nj, jer Princip je pripadao Mladoj Bosni, a ne Društvu za zaštitu životinja. Pa ipak sam odmah shvatio da je povjesničar želio najprije ostaviti dojam da neće biti samo kruti ideolog, a onda na lijep način staviti mi do znanja da nije poželjno istraživati ništa ljudsko u toj osobi, da toga nadvojvodu nije htjela za muža nijedna dama iz njegova staleža, pa se oženio siroticom nižeg roda. U drugim povijestima (i mitologijama) nacionalni heroji ubijaju okrutne tirane, a naši ipak ništarije koje tamane srne i nisu u stanju čestito se oženiti!

Ali da se još malo zadržim u uredu povjesničara. Naime, htio sam već u startu krenuti s nekim dvojbama (još mnoge od njih stoje), pa sam zaposlio svojega supervizora oko toga je li Princip bio terorist ili nacionalni heroj, zločinac ili osloboditelj, izbavitelj svog naroda? Povjesničar je samouvjereno uzvratio da je Princip bio revolucionar, što je u komunističkoj verziji samo eufemizam za teror. Tih godina nitko se ne bi usudio govoriti da je, primjerice, Lenjin bio drumski pljačkaš i na taj način punio “blagajnu revolucije”, ali danas je nedvojbeno da je Gavrilo Princip bio terorist, jer je i sam na preslušanju (15. listopada 1914.) odgovorio istražitelju da njegova vodeća ideja za rušenje monarhije jest teror, te da se ta ideja može oživotvoriti ubojstvima, “uopće ubijanjem svih koji smetaju ujedinjenju”. Također je izjavio da se ne osjeća krivim i da nije zločinac, nego je samo ubio zločinca, a na pitanje predsjedatelja zašto je ubio Ferdinandovu trudnu suprugu Princip je odgovorio: “Nju nisam htio, nehotice sam je ubio.” Dakle, posve je suvišno raspravljati o tome je li terorist, ali ono što povjesničare

zaokuplja, pa i pisce (Tolstoj veli da “književnost zaustavlja historiju i njezine mitove”), jest upravo pitanje može li teror biti legitiman i može li se ostati pri tome da je Princip bio samo terorist ili samo heroj, ili je pak nužno sve smjestiti u kontekst povijesti i vremena. Američki publicist i novinar David de Voss veli u svom tekstu “Tragajući za Gavrilom Principom” da je taj dojučerašnji nacionalni heroj, nakon ratova iz prve polovice devedesetih godina, prekonoć postao kriminalni terorist, barem za nesrpsko pučanstvo. Mlađi povjesničar, srpske gore list, Carl K. Savich u opširnom tekstu kojemu je moto glasovita misao engleskog velikana iz 18. stoljeća Samuela Johnsona da je “patriotizam posljednje utočište nitkova” uspoređuje Gavrila Principa s irskim nacionalnim herojem Patrickom Pearseom, ali se ne libi uz bok mu pridodati Georgea Washingtona, koji se po njegovu također može svrstati kao *legal terrorist*, a tu je odmah i Vladimir Jabotinsky, židovski pjesnik i cionist, te još mnogo znamenitih ličnosti sve do Bin Ladena.

Ako već osporavamo junaštvo Gavrila Principa, onda moramo osporiti i legendarnog švicarskog junaka Wilhelma Tella, koji se također borio protiv Habsburgovaca, tvrdi srpski akademik dr. Predrag Palavestra, stručnjak za književnost Mlade Bosne. On misli da je svaka usporedba Principa s Karadžićem & comp. neutemeljena i zlonamjerna; štoviše, to su u historijskom smislu različiti smjerovi. Povjesničarka dr. Branka Prpa zalaže se za znanstvenu poziciju povijesti koja se ne može mijenjati ovisno od točke s koje ju promatramo. Ona kaže da su u svim europskim građanskim revolucijama letjele glave monarsima, te da je u revolucionarnu volju utkano nasilje. Nije na povjesničarima da zaključuju kako su “ljudi koji su prije sto godina umirali za jednu ideju, kao što je bila jugoslavenska, bili budale”, nego da istraže kako su umirali.

Svako raspletanje i tumačenje povijesti pati od nacionalne pristranosti ili se sukobljava s “režimom mitova”. Za Srbe je

stravičan zločin ubojstvo kralja Aleksandra, tiranina, jer je bio njihov, premda je i njih tlačio, dočim je ubojstvo Ferdinanda, također tiranina, podvig, jer nije bio njihov, a tlačio ih je; uza sve, smaknuo ga je njihov mladić, što je junačko djelo. Pa ipak, neki vrag spaja, primjerice, jednog Milorada Ulemeka Legiju i Gavrila Principa, i to posve neovisno od vremenskih i povijesnih razlika, od veličine i značenja atentata, od kategorija terora, bilo da je kriminalni ili legalni, od obrazovanja, jer je nevažno tko je legionar, a tko pjesnik, kao što je nevažno tko je od njih utjelovljenje podzemlja, a tko kolektivnog duha. Dakle, neovisno od svega, njih dvojicu spaja to što su ubojice, ma koliko ubojstva bila slavna i legendarna. Oni su na isti način svoje žrtve otposlali na onaj svijet. Sve ostalo je povijest, koja i "nije drugo do veličanstvena i surova igra ovog i onog svijeta".

2004.

Povratnik s lomače

Pisci, novinari, filozofi, povjesničari koji su u jedva minulim balkanskim orgijanjima činili zlodjela, bilo kao ideolozi ili izravno kao zapovjednici, ugnijezdili su se u našu memoriju. Više nismo u stanju potisnuti ih na dno psihe. Priželjkujemo njihova imena na haaškim optužnicama. Oni nas čine suučesnicima u mržnji, bude naše nagone za osvetom, potiču naša loša svojstva, jer vele da i pravdoljublje može prikrivati neku okrutnost. Te ideološke zlice sve češće nazivamo ratnim zločincima. Katkad pomislim da se u tome krije barem zrnce oholosti. Postoji granica do koje se može jahati na emocijama, a onda nastupaju dokazi. Osobno mi se čini da su dokazi očigledni, treba prolistati novine ili pogledati TV-priloge što su ih zlotvori ostavili kao tragove, ali to još nisu dokazi koji će nekoga od njih otpremiti u Haag. Bit će da se ideolozi zločina mogu kazniti tek simbolički, uz neku zgodnu govornu figuru. Pa i Haag dođe nešto kao metafora kad je o toj feli riječ, iako me jedan vrstan pravnik uvjerava da postoje elementi za krivično gonjenje ideologâ zločinâ. O manjkavostima Haaga neka drugi govore; meni je ta metafora mila, jer znači *strah* i *drhtanje* za one koji su krojili strategiju klanja. Pišući proteklih godina o tim “bagatelama za jedan masakr”, često sam rabio ono nepodnošljivo “mi”, tu skupnu apstrakciju u ime koje ištemo kaznu za ideologe zločinâ. Opet sam nedavno upao u istu zamku i izjavio: *mi* ih moramo imenovati, moramo ih uznemiravati. Ali tko je to “mi”, kakvo je to bezlično tijelo? Javno mnijenje? Pa javno je mnijenje bilo uglavnom za te zlotvore. “Mi” je zapravo nemoć pojedinca i uvijek neka mimikrija. Simone Well veli da je “mi” poraz inteligencije.

Onda u svoje ime: sve sam više uvjeren da će ideolozi zločinâ ostati nekažnjeni.

Bio mi je potreban podulji uvod da bih se jutros, u *kovačnici*, uz iskre koje frcaju ispod mijeha povijesti, pozabavio sudbinom jednog velikog pisca koji je nakon Drugog svjetskog rata platio zatvorom svoje brbljarije i svoje ludosti. Taj pisac, Louis Ferdinand Céline, čini se da je svirao za svoj groš, pa ipak je 17. prosinca 1945. godine tu muziku platio; uhapšen je u Kopenhagenu, da bi ondje proveo oko dvije godine, jedno vrijeme u zatvoru i bolnici, a potom pod nadzorom u jednoj štali. Godine 1950. Visoki sud pravde u Parizu osuđuje ga u odsustvu na godinu dana zatvora, kažnjava visokom novčanom globom, plijeni mu imovinu, oduzima građanska prava i proglašava ga “nacionalno nedostojnim” (*indignité nationale*). Nakon što ga je Vojni sud amnestirao, počela su, već 1952. godine, izlaziti ponovljena izdanja njegovih knjiga; činjeno je to s oprezom i nakanom da se veliki autor vrati u književnost, u francusku kulturu, iz koje se sam isključio brbljarijama o antisemitizmu i veličanjima rasizma. Ponovno su tiskana samo njegova velika prozna djela, dok su sporne knjige *Bagatele za jedan masakr* i *Škola za leševe* zadugo ostale u “vlastitoj tami”, a u *Rječniku suvremene francuske literature* označene kao “zločinačke zablude”. U njegovim bučnim i kaotičnim pamfletima ima smeća na kile; ali su zato njegovi romani moćne građevine, ponajprije remek-djelo *Putovanje na kraj noći*, kojemu su se divili čak i njegovi protivnici poput Gidea ili Sartrea.

U francuskoj književnosti Céline je veliko ime, jedno od najvećih, objavljen je u besmrtnoj Gallimardovoj ediciji *Plejade*, pa ipak je mnogo više predmet divljenja nego poštovanja, jer uz njegov genij uvijek ide i njegova osramoćena egzistencija. Nedopustivo je pokloniti se pred tom veličinom, jer bi takav naklon značio slaganje s piscem koji je pisao sablasne invektive za uništenje jednog naroda.

Nedopustivo je iz pijeteta prema žrtvama, ali divljenje njegovu talentu ostaje, makar ličnost autora raspolutili na dva dijela. Te svoje invektive Céline je pisao besplatno, gotovo iz kaprica ili za neki svoj ćef, katkad konfuzno da se to sve doimlje kao lakrdija, premda iz opasnog pera nije ništa bezopasno. Jednom je Gide rekao: “Ako to što Céline bulazni o Židovima nije izmotavanje, onda je čovjek načisto šašav.”

Svojedobno je Céline pisao kako svi mi “živimo židovsku civilizaciju, i to kao podžidovi”, te da je njegova pobuna s pozicije podčinjenoga, “pobuna domoroca”, ili “psa koji je ugrizao gazdu”. Sam Céline u nekim svojim tekstovima tvrdi da je samo lajao bez ikakve nadoknade, tek da bi izazvao samilost nad bijedom “podžidova”, a ispao je antisemit i zakrvio se s cijelim svijetom. On priznaje da je napravio niz budalaština i da je njegov “križarski rat” privukao šakale, ali sve je to činio jer je bio “pretjerani patriot i folklorist u zemlji degenerika”.

Iako je Céline virtuoz parodije, nije umio parodirati Célinea, niti je pokušao svoje “zločinačke zablude” osporiti ili ih ismijati, nego je ostao u plićaku anakronizma, a nakon holokausta registriran je kao čovjek bez sućuti, “neosjetljiva budala iliti nula”, kako je sam o sebi umio reći. Učinio je neki napor da *Bagatele* opravda i da svali krivnju na nitkove koji su zlorabili njegove pamflete, jer ta je knjiga zastupala pacifizam i imala poruku da se spriječe klanja. Takva obrana ispala je neuvjerljiva i licemjerna, ali on je i nadalje, u više navrata, ponavljao kako nije napadao Židove “kad su bili na suhom, nego onda kad su držali vlast”. Isto tako, na prigovore da je rasist, neljubazno je uzvratio: “Nemam ništa protiv Arapa i Crnaca, samo neka ostanu u svojim zemljama.” Nakon svih optužbi rekao je: “Griješio sam i to je moj jedini zločin”.

Louis Ferdinand Céline, netrpeljiva čangrizava veličina, u svojim je prosudbama bio nemilosrdan. Polemizirao je bez

takta i finoće, bez rukavica, britkim jezikom, okrutno i s mržnjom, uvijek sa strašću i bez pardona, često na rubu pornografije, blesavo i lucidno. U psovkama Židova Céline je primitivac i baraba kao da je naše gore list. Ali Céline je bio anti-sve, u kontri svima. Netko je rekao da je po budalaštinama bio najbliži Hitleru, a on je Hitlera prezirao i nazivao ga “ništavilom i baljezgalom”. “Hitlerovsko arlaukanje, taj urlatorski neoromantizam, taj vagnerijanski sotonizam, bio mi je oduvijek nepodnošljiv.” Užasavao se Njemačke. “Držim da je provincijalna, neotesana, prostačka”, a njemački jezik usporedio je sa “psećim lavežom i groktanjem svinje”. Za arijce je napisao da su pičke, labrnje, napuhane mješine, jajoglavi buržuji i veći podlaci od Čifuta. U jednom pismu iz 1948. veli: “Židovi su platili kao i ja. Sad želim vidjeti arijce kako crkavaju u areni.”

U tekstu “Portret jednog antisemita” Sartre mu je prišio kako je bio nacistički agent. To ga je razbjesnilo, jer je o nacistima mislio kao o “hordi gramzivih malograđana i sitnih profitera”. Otada se Céline okomio na Sartrea, nazivao ga je balegarom, trakavicom od čovjeka, punoglavcem, špijunom s očalama, vampirom nakljukanim govnima, “brabonjkom u mom genijalnom dupetu” itd. Gideu je uzvratio također grubo. “Bio je značajan samo za one koje svrbi anus, pisac bez ikakva zanosa, osim kad bulji u bulju malog beduina. Gide je buljokolj koji me sve manje zabavlja svojim čmarolijama.” O mnogim piscima mislio je loše. Proust je bio “Židov guzičar obuzet bušenjem”, James Joyce “usporeni pisac koji prca mušice”, Mauriac “hulja koja ne zna da je hulja”, Henry Miller i Faulkner “neuspjeli glupani”, Malraux “umišljena kurva” sa svojim “praznim istočnjačkim blebetanjem”, Baudelaire “folirant i trovač”. “Dao bih cijelog Baudelairea za jednu olimpijsku plivačicu.” Dostojevskog nije volio, jer je Rus. Za novinare je rekao da “imaju dara učiniti glupim ono što je pametno”. Književne kritičare

nazivao je ćoravim psima. “Od njih će ostati bla bla i truć truć.”

Pa ipak mi se čini da je u mnogim svojim poslijeratnim tekstovima, intervjuima i pismima vapio za kaznom, premda to nije htio priznati. Počne se vaditi kako nigda nije bio antisemit, a u istom tekstu Židove nazove “otpadom s Orijenta”. Ozbiljno piše o strahu dok je brisao iz Francuske, a onda izvali: “Od silne prpe ukrutila mi se kita.” S njim se ne može izaći načistac; između šegačenja i ozbiljnosti tanka je nit. Jednom je i sam rekao: “Živio sam iz zafrkancije.”

Nakon izlaska *Bagatela*..., još 1937. godine, Gide je pisao da se “Célineu, unatoč njegovu geniju, ne može oprostiti što pokreće najniže strasti s takvom nehajnom lakoćom i tako cinično.” I nije mu oprošteno, nije zaboravljeno. Nekako je umaknuo lomači, ali je zapravo cijelog svog života bio povratnik s lomače. Umro je 1961. godine, istog dana kad i Hemingway. I dok su sve francuske novine trubile o smrti slavnog Amerikanca, “boljega lovca nego pisca”, o velikom je Célineu nevoljko objavljeno, pri dnu stranica, samo da je umro. Pisac je još za života prokleo samog sebe: “Crkni osramoćen, ponižen, siromašan kad si bio budala.” Uostalom, u prvoj svojoj knjizi zamolio je providnost da njegov životni put učini trnovitim. “Daj mi, Bože, samo nedaće, to je sve što tražim!” Bog mu je uslišio molbe.

2001.

Kako to gorko zvuči

Jednom sam napisao u *Feralu* da je Maksim Gorki zaboravljen, te da ga više nitko ne čita, što je potaklo neke ljude od struke književne i kazališne, dobro upućene i u svom poslu poznate, da mi poruče *mailom*, telefonski, ili već kako tko, ali, svi bez iznimke, blago i s uvažavanjem, što mi je godilo, kako mi se vjerojatno omaknulo da Gorkoga svrstam u socijalne pisce i ustvrdim da je zaboravljen. Priopćili su mi da se drame Gorkoga igraju dugi niz godina (ostarjeli smo uz njih) na mnogim svjetskim scenama, uvijek s velikim uspjehom. Dakle, nisam smio Gorkoga svrstati u tzv. socijalne pisce, a još manje u zaboravljene, jer taj je autor napisao vrhunske komade poput *Malograđana*, *Na dnu*, *Na ljetovanju* i dr. Bit će da sam brzopleto Gorkoga otpisao, možda stoga što je za života bio neprikosnoveni autoritet, književni i politički, pa mi se učinilo kako je ta slava prolazna. Uza sve to, oko Gorkoga su se uvijek plele neke bolećive priče da se zlopatio i živio teško, a danas to više nikoga ne može ganuti, niti sablazniti nečije surovo djetinjstvo ili odrastanje u kakvoj ludoj porodici u kojoj se ukućani stalno tuku i svađaju "zbog zagorjele kaše ili zgrušanog mlijeka, oko šerpi, lonaca, samovara", kako je to Gorki sve opisao u svojoj knjizi *Djetinjstvo*. Možebiti da me to pomanjkanje sućuti prema patnicima navelo da ishitreno kažem da se Gorki više ne čita, ali eto, blago sam upozoren da se igra na velikim svjetskim scenama, da ga uprizoruju glasoviti redatelji, a kazalište jest djelomice i čitanje. Ako sam priznao brzopletost, ako se slažem da njegove navedene drame i neke proze stoje visoko na literarnoj

ljestvici, onda sam se i korigirao, pa sada mogu Gorkome posvetiti još koji redak.

Maksim Gorki bio je za života slavan pisac, proleterska veličina. Nabokov je negdje rekao da je Gorki “kolekcionar ulica”, jer da su mnogi svjetski gradovi i gradići imali ulice koje nose ime toga kultnog pisca. Ilja Erenburg piše da je radničko predgrađe Pariza Villejuif, negdje 1934., još za piščeva života, dobilo ime Gorki, te da je tu svečanost otvorio André Gide. Možda je cio taj proleterski kič što se vihorio oko toga imena, izazivao stanovitu odbojnost, pa je i mene to zapahnulo, to miješanje revolucije u književnost, tako da sam Gorkoga izbjegavao. Volio bih da sam ga doživio izvan ideološke dosade, onako kako ga je Čehov prihvaćao, kao osebujnu i nebrušenu literarnu obdarenost. Imao je Gorki sluha i drskosti da svoje, pripovijetke šalje na ocjenu Čehovu, a dobivao je dragocjene savjete koji uostalom ne bi pomogli slabom piscu. I veliki Tolstoj odmah je zapazio da je to bučan i silovit talent, premda mu je zamjerio na “psihološkim izmišljotinama” u njegovim prozama. Čehov mu je jednom napisao: “Vaša je mašta bogata, promućurna, ali ona je kao velika peć bez dovoljno drva.” Savjetovao mu je da briše slatkaste riječi i da se kloni dugačkih opisa prirode, posebice valova koji često žubore u njegovim pričama. Ali o Gorkijevim dramama Čehov je govorio ushićeno. Čitajući *Na dnu*, bio je šokiran, a ipak je, kako sam veli, “poskakivao od zadovoljstva” i napisao autoru: “Sve je tako mračno, tako tegobno, publika će napuštati kazalište, jer nije naviknuta na takvo što, a vi se pozdravite s reputacijom optimista.” Uz hvale i divljenje dramskom opusu Gorkog, Čehov je izrekao jednu načelnu i nepopravljivu primjedbu, a to je “konzervativizam forme”.

U svojim sjećanjima Ilja Erenburg žali što je kasno upoznao Gorkoga i piše o njemu s naklonošću. Veli da je u Francuskoj bio popularan kod intelektualaca, kako liberalnih tako i onih zadojenih komunizmom, ali i kod ministara i sindikalista.

Erenburg tvrdi da se u Parizu sve znalo o Gorkom, o njegovoj tuberkulozi, o smrti sina, čak i o tome da piše “Historiju ruskih tvornica”. Tu je vijest *L’Humanité* donio na udarnom mjestu. Erenburg je dojmljivo opisao Kongres sovjetskih pisaca što ga je Maksim Gorki posljednji put vodio. “Dok je Gorki čitao završni referat, najednom se zakašljao. Napadaj kašlja bio je dug - i dvorana je zanijemila. Svi su znali da je Gorki bolestan.” Pa ipak je uspio potaknuti nekoliko projekata, kao, primjerice, historijat tvornica i kombinata, povijest raznih sovjetskih gradova, ulogu žena u kolhozima, osnivanje časopisa za odgoj mladih pisaca itd. Neki od tih zanimljivih projekata kasnije su realizirani.

Ilja Erenburg veli u svojim uspomenama da su ga francuski pisci oblijetali moleći ga da im priča o Gorkom, a uporniji od drugih bio je André Gide, koji je čeznuo da ga vidi uživo i zagrli. Ostvarilo mu se putovanje u Moskvu, radovao se susretu s Gorkim. Gide je stigao u Moskvu 17. lipnja 1936., a 18. lipnja umro je Maksim Gorki. Njegov susret s piscem zbio se na odru; bio je to potresan čin. Gide je stajao nad pokojnikom i dugo promatrao to svima znano lice, a onda se sagnuo i poljubio ga u čelo. Navečer je otišao u kazalište i gledao predstavu *Mati*. Već sutradan, zajedno s Louisom Aragonom, držao je počasnu stražu pokraj lijesa. Na pogrebu je održao govor u kojemu je citirao i glasovitog teoretičara književnosti Staljina da je svaka literatura “nacionalna u formi, socijalistička u biti”. Gide je nad otvorenim grobom izustio znamenite riječi “da se danas u Sovjetskom savezu po prvi puta postavlja sasvim drugačije pitanje: bivajući revolucionarom, pisac nije više protivnik”. A upravo tada pristizali su u logore novi sužnji; među njima bijaše i pisaca.

Autor slavne *Lolite* Vladimir Nabokov loše je mislio o Gorkom i prezirno pisao o njemu i njegovoj literaturi. U svojim *Predavanjima iz ruske književnosti* Gorkoga je predstavio kao pisca od malog značaja, ali kao “zanimljivu i živopisnu

pojavu u ruskim društvenim strukturama”. Nabokov veli da je Gorki prepješačio cijelu Rusiju, da bi stigao do Moskve i banuo u Tolstojevu kuću. Kada mu je bilo devetnaest godina, pokušao se ustrijeliti, a u oproštajnom pismu okrivio je njemačkog pjesnika Heinea, “koji je izmislio zubobolju srca”. Rana je bila opasna, ali čovjek se brzo oporavio. Nabokov veli da Gorkoga prati paradoks pisca koji je slikao tamne i grube strane života, a istodobno bio najveći optimist u ruskoj književnosti. Njegove revolucionarne sklonosti i petljanje s Lenjinom, učinili su ga velikim autoritetom ruske književnosti, ali on ga je koristio skromno i umjereno, pomažući drugima. Nabokov tvrdi da je Gorki cijelog života pio, a nakon povratka iz Italije 1928. godine čak i pretjerano. Umro je u udobnoj dači koju mu je ustupila sovjetska vlada.

Solženjicin pak misli da je Staljin ubio Gorkoga, posve nepotrebno, jer “on bi opjevao i trideset sedmu”. U kapitalnom djelu *Arhipelag Gulag* Solženjicin opisuje posjet Maksima Gorkog Solovkama, uzbuđenje koje je vladalo među logorašima, jer se dolazak takve veličine iščekivao “kao sveopća amnestija”. “Slavni pisac iskrcao se u pristaništu u Zaljevu sreće. Uz njega je bila i njegova mlada žena, sva obučena u kožu (crni kožni kačket, kožna bluza, kožne hlače, visoke uske čizmice) - živi simbol GPU rame uz rame s ruskom književnošću”, tako Solženjicin dočarava pojavu Gorkog na otoku. Nakon obilaska baraka, stanova i gradilišta, maloljetničkih logora, Gorkoga i njegovu svitu odvezli su fijakerima na daču ravnatelja logora. U *Knjizi dojmova* Gorki je zapisao da je zadivljen “divnom energijom ljudi, tih neumornih čuvara revolucije, tih odvažnih graditelja kulture”. Njegova suputnica u kožnom opisala je kako su upoznali život solovačkog logora, pa veli: “Svi odlazimo na *Sekir-brdo*. Odatle se pruža divan pogled na jezero. Voda u jezeru je hladne tamnoplave boje, oko njega je šuma, ona izgleda kao začarana, svjetla se mijenjaju, vrhovi borova bljesnu sjajem, zrcalo jezera postane purpurno. Tišina i

neopisiva ljepota. Navečer smo bili na priredbi, a onda su nas počastili svojom solovačkom haringom; ona je malena, ali, ah - kako nježna i ukusna, prosto se topi u ustima.”

Solženjicin navodi u svojoj knjizi da je jedan dječak iz barake za malodobne narušio red i uspio predočiti Gorkome što je stvarnost logora, a što lakirovka. Čim je slavni pisac otplovio parobrodom, dječak je strijeljan. Na povratku u Moskvu “burevjesnik” je otposlao svoju istinu slobodnome tisku u inozemstvu eda bi demantirao zlonamjerno pisanje o strahotama logora. “Burevjesnik” se osobno uvjerio “da Solovke nisu strašilo i da ondje zatvorenici izvrsno žive i izvrsno se preodgajaju”. Solženjicin veli da je “bijedno ponašanje Gorkoga” ipak bilo iz koristoljublja; imao je novac, slavu i moć, pa je prihvaćao sve uvjete i “postao Jagodin dobrovoljni sužanj”.

U burnom razdoblju revolucije Lenjinov prijatelj Gorki pisao je: “Ja patim od organske odvratnosti prema politici, slabo vjerujem u razum masa općenito, a posebice u razum seljačkih masa.” Kasnije ga je mučio taj trenutak iskrenosti, kajao se i posipao pepelom, a negdje tridesetih napisao je: “Neka svi znaju tu moju pogrešku. Bilo bi dobro ako bi ona poslužila kao nauk onima koji su brzopleti u svojim zaključcima.” Kad čovjek danomice popravlja neke svoje “ideološke zablude”, čini se da samo tone u još veće. Bilo bi krasno ne griješiti, ali to je, po svemu sudeći, dio naše ljudske sudbine. Dobronamjernicima koji su se glasnuli oko Gorkoga, mogu reći samo to da me veseli što se taj pisac igra na svjetskim scenama, unatoč njegovu “bijednu ponašanju”, kako je to rekao Solženjicin. Milan Kundera misli da se mora imati više sluha za pisce “u povijesnim maglama”, jer “moć kulture nadoknađuje užas pretvarajući ga u egzistencijalnu mudrost”.

2004.

Silujte

Kada smo, s početka devedesetih, nas nekolicina prijatelja, preuzeli list *Demokratija danas*, što ga je bio pokrenuo književni kritičar i sveučilišni profesor Zoran Gavrilović, koji je već nakon drugog broja nenadano umro, dovijali smo se oko financija i nekako uspjeli tiskati nekih deset brojeva lista koji se jedva čuo u kaotičnom vremenu. Pa ipak, mnogi ljudi čuvali su sve primjerke, dojavljivali nam kako tu novinu smatraju glasom razuma, te da svaki broj iščekuju kao kakvu terapeutsku pripomoć, jer su se strahovi gomilali, a ratne opsesije već su bile postale dijelom kolektivnih fantazija. Tih desetak brojeva nekako smo uspjeli objaviti zahvaljujući ponajprije korijenima pok. Gavrilovića; imao je rodbinu i imućne prijatelje, koji su odmah nakon dolaska komunista na vlast otjerani u emigraciju kao klasni neprijatelji. Navodim taj detalj samo stoga da bih još jednom, tko zna već koji put, podsjetio kako se u ovim našim jadima sve priče i sudbine vrte uvijek oko tih pojmova poraženog i pobjednika - dalje od toga naše su granice zapriječene. U nas uvijek jedni trijumfiraju, drugi ispaštaju; jedni progone, drugi su prognanici.

Ta mala redakcija ubrzo se raslojila, a list se ugasio. Ne samo što nismo imali novca za dalje izlaženje novina nego više i nije bilo svrhe da svojim suprotstavljanjem većini zabavljamo ograničene elite. Danas je od te redakcije barem troje u inozemstvu, a da nitko od njih ne razmišlja o povratku ili jedva ima želju posjetiti svoj nekadašnji grad. A ako je netko bio u posjetu, jedva je čekao bijeg natrag. Kad god sanjam da me prinudno vraćaju (deportiraju) u Beograd, taj san produžuje se u javi kao mora i čini me potištenim.

Tko god bi mi spočitnuo da nije neka sreća biti tu gdje sam, da je na sceni slična orgija vulgarnoga nacionalizma, a kulturno ozračje nije ništa bolje, mogao sam barem reći da i nisam tragao za srećom, nego za tišinom, do koje sam ipak došao, “za mirnom šetnjom uz morski žalo prije zalaska sunca”, kako to veli pjesnik, a nadasve, “sudbina je mnogo češće lutrija nego šahovska igra”, kaže pisac o kojemu će ovdje biti riječi.

Bilo mi je potrebno ovo prisjećanje kao uvod u današnju priču, to prije što mi se čini da je tema koju smo tada planirali, a nismo je ostvarili, i nadalje prisutna - bijasmo je nazvali: *udio pjesnika u zlu*. Netko nam je bio, kao kakav raritet, doturio kopiju tekstića iz 1945. godine potpisanog imenom glasovitog ruskog pisca Ilje Erenburga (1891.-1967.), kako bismo ga uvrstili u temat broja. Ne sjećam se točno je li taj tekst bio objavljen u nekom glasniku namijenjenom ruskim vojnicima na njemačkoj fronti, ili je samo kao letak kružio među borcima, a bio je naslovljen: “Siluj!” Pročitali smo ga s nelagodom, premda ga nismo kanili objaviti, jer nismo došli do izvornika i sumnjali smo u njegovu autentičnost.

Pa ipak, tekst je pobuđivao mnoge dvojbe, pa i pomisao da je moguće da jedno takvo ime, erudit i nadareni literat, napiše tekst koji poziva ruskog vojnika da siluje njemačke žene i osveti ruske majke i sestre, da si nakon svih patnji priušti trenutak užitka, a da istodobno dokaže muškost pobjednika, moćnu rasu, da oplemeni slavenskim sjemenom njemačke žene, da ponizi majke koje su rađale nacističke nakaze, da ih prisili ako neće dobrovoljno, itd. Zgražali smo se nad mogućnošću da bi takvo što mogao napisati autor velikih romana poput *Pada Pariza*, *Oluje* i dr., te čudesno napisane dragocjene memoarske knjige u više svezaka *Ljudi, godine, život*. Ne bih rekao da smo odahnuli što nismo došli do izvornika; često je tjeskobno u duši kad se spozna da je netko od dara i ugleda imao udjela u zlu, ali mi se čini

da smo potajno priželjkivali i jedno i drugo: tekst kao falsifikat, a istodobno i kao istinit podatak - ne samo stoga što bismo argumentirali temu, nego je iznad svih dvojbi ipak lebdjela potreba za istinom; možda u onom filozofskom duhu: drag nam je Ilja, ali draža istina!

Kad god se dođe u ćorsokak oko porijekla ili historijata nekog teksta, kad se traga za autentičnošću, nastupaju eksperti sa svojim instrumentima i metodama tekstoloških ispitivanja kojima se postiže visok stupanj egzaktnosti. Ali kako nije bilo prijeke potrebe za takvom ekspertizom, novina može progutati tovar laži, i to bez većih posljedica za savjest, onda smo sami bili kakvi-takvi eksperti. Metodologiju smo pojednostavili, nismo se upuštali u filološke analize, nego smo ostali na nekom zdravorazumskom pristupu ili smo se tek ovlašno poslužili stilističkom i poetološkom tehnikom. Tekstovi što ih je Ilja Erenburg pisao tokom Hitlerova napada na Rusiju, uglavnom su bili mobilizatorski, a sam ih je autor kasnije odabrao i složio u knjigu *Rat*. Mnogi naslovi nisu odudarali od onoga što smo imali u rukama; najčešće su glasili: “Pamti!”, “Vrijeme je!”, “Tući i tući!”, “Skotovi.”, “Prokleto sjeme.”, “Gad.”, “Stoj i pobijedi!”, “Zaustaviti!”, “Mržnja i prezir.”, “Ubij!” Itd. Ako bi se tome dodalo: “Siluj!”, ne bi se bitno narušio stilistički i tematski sklad.

U tekstu “Ubij” Erenburg piše: “Nijemci nisu ljudi. Ako u jednom danu nisi ubio bar jednog Nijemca, dan je propao! Ako si ubio jednog Nijemca, ubij i drugog. Nema nam ništa milije od njemačkih leševa. Nemoj brojiti dane i kilometre, broj samo Nijemce koje si ubio. Ubij Nijemca to te moli dijete. Ubij Nijemca to vapi rodna gruda. Ne promaši. Ne propusti. Ubij!” U jednom tekstu poručuje Njemicama koje nazdravljaju svojima na ruskoj fronti da će im ondje njihovi mili ostati pod zemljom, a uskoro će im doći crvenoarmejci, puni srdžbe, željni osvete, dugo su bez svojih dragana, ali oni su pravi muškarci... Već i na osnovi tih nekoliko citata

mogu se uočiti neke tekstološke podudarnosti, premda to još ne znači da je tekst o kojemu je riječ pisao Ilja Erenburg. U knjizi *Rat*, barem u izdanju koje posjedujemo, nema teksta “Siluj!” Ako ga je doista Ilja Erenburg napisao, a nije ga uvrstio u knjigu, to je već neki otklon, jer mobilizatorski tekstovi pišu se ili diktiraju gotovo u transu, pod navalom emocija.

A posve je druga priča može li se uopće u toj vrsti tekstova kontrolirati stil i mjera. Nadasve, moje je osobno stajalište da pisci, posebice tako ugledni kao što je bio Ilja Erenburg, ma koliko njihov autoritet bio nužan u ratnim uvjetima, ne bi smjeli sniziti svoj duh do te razine da pišu *ubij*, *siluj*, *nema nam ništa milije od leševa*, itd. Naravno, netko će reći da se to piše po cijenu života, što prihvaćam; ali u svim prilikama, pa i na stratištu, postoje neke finese ili barem zrnce otmjenosti. Ne mislim da je bilo prostora za neku specijalnu estetiku; Erenburg je u svojim prozama stilist, ali u ratu odzvanjaju jezive i teške riječi, pa ih pisac nije mogao izbjeći. Možda je tu sporno naslađivanje ubojstvima, jer kad pisac kaže nema nam ništa milije od njemačkih leševa, ili kad podučava vojnika da ne broji ništa drugo osim leševa, onda me jeza podilazi od takve nekrofilije. Erenburg je napisao da je domovina živo biće, kao majka, kao žena, kao dijete, pa je posve normalno da se brani sve što je živo, ali bih prije rekao da je obrana nužno zlo, a ne užitak, te da je motiviraju instinkti, a ne literatura. Rat nije samo organizacija, u nj su upletene i mnoge lične strasti, to prije što zadovoljava one nagone što ih civilizacija sprečava.

Sjećam se da smo tada, raspravljajući u redakciji o toj vrsti tekstova, pokušavali uspostaviti neku distinkciju između onoga *ubij* Ilje Erenburga i letka *siluj* potpisanog također njegovim imenom, ali bez dokaza autorstva. Kad Ilja Erenburg piše *ubij*, ma koliko to zvučalo opako i okrutno, bilo je u tome nečeg očajničkog, nečeg molitvenog, dok je ono *siluj* zapovjedno, perverzno i mračno. To je bio moj

argument i moje uvjerenje da pisac ne bi forsirao obijest pobjednikâ; prije bi tražio velikodušnost i samilost prema poraženima. Uostalom, znao je da će vojnici silovati i bez literature koja ih potiče na to, a motiv za silovanje svatko će pronaći prema nekim vlastitim uzusima. Taj se stil lako oponaša - tekst je mogao napisati bilo koji kagebeovski mračnjak.

Nije mi bila namjera prikriti autorstvo spornog teksta, niti spasavati pisce koji čine pogreške. Nismo uspjeli dokazati da je Ilja Erenburg tvorac toga teksta, premda su neke dvojbe ostale, to prije što smo barem i ukratko citirali pokoju rečenicu iz njegovih pamfleta, tek za naznaku moguće tekstološke obrade. Ali dvojbe nas prate i uvijek stoje, čak i onda kad smo u nešto posve sigurni. Teolozi kažu da je čovjek nesavršen, te da i njegova borba protiv zla nije savršena. Kad bih bio siguran da je jedan Ilja Erenburg, uglednik i omiljeni pisac, posebice na Zapadu; živio je dugo godina u Parizu i prijateljevao s mnogim velikim imenima europske kulture, pisao taj poziv za ritualno silovanje, onda bi i ovaj tekst imao drukčiji karakter. A napose, što smo ovdje, na ovom dijelu Balkana, u jedva minulom ratu, imali silovanja ne više kao rituale pobjednika, nego kao strategiju genocida. Strava je što su planove za masovno silovanje muslimanki i katolkinja smišljali pjesnici.

2002.

Od Edičke samo zlo

Eduard Limonov, nadimkom Edička, pravo mu je ime Eduard Savenko, Ukrajinac, bio je do početka devedesetih godina poznat kao sovjetski pisac-emigrant, premda je onda otmjenije zvučalo disident, svejedno je li netko bio protjeran iz Sovjetskog Saveza, ili je dobrovoljno otišao. Tada se nije mnogo opirao što je uz njegove knjige, prevedene na više od dvadeset jezika, išla natuknica da je disident, to mu je odgovaralo, ali čim je sve prošlo i zastarjelo, on je tu felu ruskih pisaca nazvao idiotima, a u listu *Trud* (26. ožujka 1996.) za sebe je rekao da nikada nije bio disident, jer kad god se takvo što spomene, iskrsne mu pred očima slika “tupavog i maloumnog kretena Jevtušenka”, te još čitavog niza onih koji su se panjkajući svoju zemlju i njezin poredak “ulagivali Zapadu, pravili karijere i novac i to u društvima gorim i neslobodnijim od onoga iz kojeg su zbrisali”.

Propast komunizma učinila je Limonova političarem, pa se nakon sedamnaestogodišnjeg izbivanja, 1991. godine, vratio u Rusiju i ondje postao lider Nacionalboljševičke partije, u čijem su programu, između ostalog, “mržnja prema Zapadu” i “obnavljanje hladnog rata”. Za ruske nacionaliste, a bogme i za srpske, Edička je “heroj i autor”, za demokrate “kontroverzni pisac”, a u svijetu je uz njegovo ime sve češća natuknica *writer-terrorist*, ali s pritajenom simpatijom, “neka malo uzburkava ovaj učmali svijet”. Ponegdje ga čak nazivaju i ruskim Bukowskim, kako bi se nekako ublažile ili relativizirale njegove gadosti. Uhićen je 15. travnja 2001. godine zbog posjedovanja i utaje oružja, osuđen na četiri godine, a uvjetno pušten na slobodu krajem lipnja 2003. godine. U zatvoru je napisao sedam knjiga; svaka je od njih

postala bestseler, objavljena u više izdanja i u bajoslovnoj nakladi. Prva mu je želja bila, nakon izlaska iz zatvora, da se okupa u Volgi, što je i učinio u nazočnosti svojih pristaša, a potom je ispio bocu konjaka pristiglu iz Londona od ruskog bogataša Borisa Berezovskog, za kojim je raspisana tjeralica.

Za Limonova će i njegovi oponenti reći da je talentiran; premda to i nije baš pohvalno kako se čini u prvi mah, takav se kompliment olako daje, jer ništa ne košta i izbjegava pravu prosudbu, posebice o nekome tko je prevalio šezdesetu. Zbilja, kad se o starom piscu nema više što reći, onda se kaže da je talentiran. Istina, knjige Eduarda Limonova uvijek su dobro prolazile, a 1992. godine dobio je nagradu uglednih francuskih izdavača *Jean Freustie* za roman *Stranac u rodnom gradu*. Tada se već razmetao i krčmio svoje fotke napravljene negdje blizu Vukovara, studenoga 1991. godine s "legendarnim Arkanom", kojega naziva "egzotičnim ratnikom" - ta mu je fotka jedna od najdražih, nalazi se u njegovu albumu, u pretincu što ga je sam nazvao: *moj prvi rat*.

Ne znam koliko mu je to sve pomoglo za nagradu - odmoglo zasigurno nije, jer se književne nagrade dodjeljuju za literaturu, a kad to čine izdavači, onda i za prođu, pa bi svako naše zanovijetanje oko moralnih podobnosti bilo ismijano, jer moralnost nema nikakve veze s talentom i tržištem. Sve je drugo dopušteno osim stavke da knjiga ne ide dobro. To je zločin za kapitalističko tržište, a ako autor puca iz mitraljeza na Sarajevo, pa to je samo njegova privatna stvar, što bi se žiri u to plekao, to može biti samo zgodan marketinški potez. "Pa čak i kad bismo znali mi iz žirija, mi predstavnici velikih izdavača, da je naš Edička ubio tim rafalom neko dijete, a vjerojatno nije, jer to je bila njegova egzibicija, poza pred kamerama, ali čak i da je ubio dijete, kakve to veze ima s nagradom, s literaturom, s romanom *Stranac u rodnom gradu*, nemojte skretati s

literature u prazno, jer to je za nas isto kao kad su nam rekli da je Edička biseksualac, pa što - to je samo njegov osobni život koji mi iz žirija ne vrednujemo i ne tiče nas se, jer mi smo ovdje zbog književnosti i svojih izdavača.”

I mene, kao i žiri spomenute nagrade, ne zanima njegov biseksualizam, niti bih se osvrnuo na njegovu prostačku izjavu da “kod žena cijeni samo tijelo”, ali njegov rafal po Sarajevu jest čin za koji se više ne može reći “nisam tako mislio” ili “zezao sam se”, jer taj je prizor prešao u polje simboličkog, gdje postaje “opasno znakovit”. Taj me čin odbija od toga pisca, ma koliko bio talentiran. Čak i ovaj tekst pišem s mučninom u drobu. Ali teško je zanemariti činjenicu da su se tim prizorom dugo oduševljavali mnogi srpski pisci i političari. Dobrica Ćosić, kao predsjednik ondašnje Jugoslavije, primio ga je u službeni posjet, kasnije će reći “kao pisac pisca”, pa se pohvalio da je i on pročitao neke njegove romane, te da mu se svidio “onaj jedan, kako se ono zove, ah, da, *To sam ja Edička*”.

Žiri francuske nagrade okreće glavu od ponašanja svoga laureata i miljenika, ne tiče ih se ono što je izvanliterarno, dočim srpsku elitu manje zanima njegova literatura, a mnogo više njegov “prvi rat”, to prije što se stavio na pravu stranu, na srpsku stranu. *NIN* od 5. studenoga 1998. pisao je: “Kad u Rusiji pobedi opozicija, Limonov će biti šef KGB-a. On sam obećao je da bi u tom slučaju mogao obezbediti da Srbija dobije nuklearno oružje - za uništenje neprijatelja.” Ali kako je Limonov na izborima dobio nešto ispod jedan posto, srpski je san o nuklearnom oružju za konačno uništenje neprijatelja propao. I dok je taj “romantični heroj” čamio u tamnici, srpska se nacionalistička elita pridružila dijelu ruske inteligencije koja je “heroja i autora” obasipala književnim nagradama za knjige pisane u zatvoru, pa je ponudila ono najbolje što ima, a to je svojega filmskog majstora Emira Kusturicu, koji će, kako je objavljeno u *NIN*-u od 23. travnja

2003. godine, snimiti mjuzikl prema autobiografiji Eduarda Limonova *Dnevnik baksuza*.

U svojim dnevnicima Limonov je isticao da se kao muškarac osjeća potentnim ako mu je “za pojasom kakav veliki kalibar”, pa će vjerojatno i slavni redatelj onu već glasovitu scenu svojega dvojnika i duhovnog subrata za mitraljezom na brdu iznad Sarajeva, tumačiti u nekoj od plesnih točaka kao vragolastu erotičnu igru svojega junaka. Prava je sreća što će se autobiografske zgode dvojice umjetnika prepletati i nadopunjavati, jer to je za stvaralački uspjeh bitna stavka. A nadasve, međusobno uvažavanje mora se pozitivno odraziti na djelo. Da nije fasciniran tom biografijom, redatelj se ne bi laćao takvoga posla, a Limonov je izjavio da je “Kusturica svjetska veličina”.

Redatelj će zasigurno koristiti i posljednju knjigu Eduarda Limonova *Sveti monstrumi*, u kojoj pisac sjenča svoje omiljene monstrume koji su za njega ikone, sveti likovi. To su već povijesne i slavne figure od Lenjina, Hitlera, Maoa, Che Guevare, Mussolinija pa do Miloševića i Karadžića[*] i mnogih drugih ličnosti, pa i onih, poput Puškina, Tolstoja ili Dostojevskog, koji ne spadaju u to društvo. Moram reći, unatoč svojim odbojnostima i prema autoru i prema većini povijesnih likova što ih portretira, Limonov je vješto i na privlačan način, baratajući starim i novim podacima, često i bizarnim, dočarao svoje monstrume u maniri uspješnog žurnalista. Primjerice, priča o Lenjinu, “malom, smiješnom, ćelavom emigrantu” koji planira stići u Rusiju zračnim balonom, sa švedskom putovnicom, kao gluhonijemi Šveđanin, doista je sekvenca na dlanu servirana redatelju.

O domaćim *svetim monstrumima* Miloševiću, Karadžiću i dr. pisac i redatelj imaju podudarna gledišta, što je dobro za suradnju. Kusturica je davno napisao: “Sve će njih Slobo srediti”, a Limonov ga je prikazao kao “branitelja majke Srbije” i “tužnog heroja koji je izgubio izbore”. Uza sve, Edička se kaje i veli: “I ja sam grešan, jer sam 1993. godine,

kao dobrovoljac u Kninskoj krajini, optuživao Miloševića da je izdao Srbe; bijah tada prihvatio stajališta mojih suboraca, krajinskih Srba…” Tekst je napisan prije nego što je “tužni heroj” dospio u Haag, pa eto prilike da se režiser nadoveže na svojega autora, ubaci u mjuzikl “kidnapiranje” jednog državnika i prikaže nepravedno suđenje i Miloševića kao “žonglera u cirkusu koji prebacuje svjedoke s jedne ruke na drugu”, kako je to sam rekao u razgovoru za *NIN*.

U srpskom političkom vodvilju nedavno se ponovno pojavio omiljeni lik Edičke Limonova, ovaj put u režiji nekog naivnog tipa koji je u poštanske sandučiće ubacivao letak s fotografijama na kojima se vidi Predrag Marković, književnik i potpredsjednik G17, u društvu zloglasnog Arkana i Eduarda Limonova ispred centra za specijalnu obuku Srpske dobrovoljačke garde u Erdutu. Marković je potvrdio da je fotka autentična, ali da on nije ondje bio kao ratnik, nego kao prevoditelj. Naivni raznosač letka mislio je da će to nauditi Markoviću, ali to mu je bio samo plus, pa je ta književna i politička spodoba, s pašićevskom bradurinom,[*] glatko izabrana za predsjednika Skupštine Srbije. Od Edičke samo zlo.

2004.

Pogrešno

György Konrád neosporni je literarni autoritet; pisac kojega rado čitam i često citiram. Njegov je um živahan i lucidan, posebice u esejima i razmišljanjima o politici i ulozi intelektualaca u totalitarnim društvima, a u briljantnoj knjizi *Antipolitika* (1989.) dosegnuo je onu puninu koja je privilegij samo rijetkih i pameću obdarenih intelektualaca.

Pisci njegova ranga, poput H. M. Enzensbergera ili Jeana Baudrillarda, doticali su se, svatko na svoj način, fenomena ratova, pa i ovih na našemu komadu balkanske grude. György Konrád nije htio zaostati za oštroumnim i pronicavim kolegama, te je pohitao s knjižicom koja se zove *Jugoslavenski rat*, objavljena je u Beogradu i Budimpešti. I dok je, primjerice, Jean Baudrillard plasirao polemične i "najluđe ideje francuske intelektualne mode", a tu spadaju i tekstovi o "posrbljavanju Zapada" ili "dvoličju NATO-ratova", György je Konrád ponudio pregršt dvojbenih, malne i površnih spoznaja. Katkad mi se učini da je sve pisano na brzac i u kabinetu Dobrice Ćosića.

Već za rata u Hrvatskoj nisu mi se sviđala Konrádova razmišljanja, ali tada se još moglo polemizirati s njegovim pristranim i krivim prosudbama, a sada mi se čini da bi takvo što bilo dosadno, pa ću ostati tek na popisu nekih njegovih proizvoljnosti, bezvoljan da štogod popravljam - od toga sam davno, već davno digao ruke. Pa ipak sam, čitajući ovu knjižicu, podcrtavao neke iritirajuće pasuse, jer sam bio začuđen kako autor takvog kalibra rabi loše klišeje. Nisam kanio sačiniti polemičan tekst, niti mi je do polemike, nego sam jedino bilješke s margine uredio i pretočio u svojevrsnu recenziju.

Lakše bi mi bilo i bolje bi mi leglo da je György Konrád sačinio neku svoju intimnu priču i smjestio je, kao i ovu brošuricu, u vremenski okvir od ožujka do lipnja 1999. godine, te da je NATO-bombardiranje Srbije upisao u neki svoj dnevnik i dao mu kakvu zgodnu i izazovnu literarnu formu, ali kad se stvarima prilazi socio-psihološki, kad se autor trsi povijesnim činjenicama, onda se tu mora dobro zaorati i jače zagristi. U svakom slučaju, zanimljive mislioce i pisce, a György je Konrád jedan od tih, moramo ozbiljno i s dužnim štovanjem tretirati, čak i onda kad griješe.

György Konrád bez mnogo zazora obrazlaže da je međunarodna zajednica rasturila Jugoslaviju jer joj se, kako veli, “dopao raspad”. Nije valjda netko moćan donio odluku o rasapu jedne države samo zato što mu se to sviđalo, zabave radi, “hajde da se zavalimo u fotelju i gledamo što će nam taj raspad donijeti”, povikaše mudraci međunarodne zajednice. Pisac veli da su bili protiv Jugoslavije kao “umjetne tvorevine”, a potom silom oružja podržali novu državu Bosnu, koja je također “umjetna tvorevina”. Takav književnik, te političar i filozof, ne bi smio prihvaćati natuknice o državama kao “umjetnim tvorevinama”, jer su te i takve rabljene i zlorabljene floskule svojstvene banalnim tipovima koji vole klišeje i ne prepoznaju glupost, a uza sve, može se mnogo toga nazvati “umjetnom tvorevinom”, i je li uopće nužno razarati ono što je “umjetna tvorevina” ako kao takvo funkcionira.

Ne samo što je međunarodna zajednica zabave radi rasturila jednu državu nego se i stavila na stranu “albanskih terorista”, veli pisac, i to na isti način kako se prije toga stavila na stranu slovenske i hrvatske secesionističke politike. Autor nadalje zbori da su Zapadnjaci sve svoje greške prebacili na Miloševića i proglasili ga zlotvorom samo zato da bi okrivili “vaskoliki srpski narod”, te da bi proizveli glavnog demona protiv kojega će onda pokrenuti zračnu kampanju. Ispada kako je u ovoj balkanskoj priči najnevinija

domaća politička stoka koja je na ovim pustim poljima harala, ili još hara, eto više od deset ljeta.

Analitičar György Konrád tvrdi da su “zapadni političari priznali etnički nacionalizam”, što je neminovno vodilo u etničko čišćenje, pa su tako “naoružani Hrvati protjerali iz Krajine i Slavonije istojezične pravoslavce koje bismo mogli nazvati Srbima”. Ne shvaćam kako bismo ih mogli drukčije nazvati, ali dopuštam da Konrád zna još neko ime za prognane pravoslavce. On dalje veli da su i “naoružani Srbi sa srpskih teritorija u Bosni protjerali istojezične muslimane i katolike koje bismo mogli nazvati Bošnjacima i Hrvatima”.

Čim analitičar dvoji kako nazvati istojezične prognanike, biva očito da je to za njega jedno te isto, te da se to jedno te isto može i drukčije nazvati, a može i ostati tako kako je. Jedino je autor nešto više siguran u to da su Muslimani zapravo Srbi, pa veli kako su Hrvati i Srbi “protjerivali muslimanske Srbe koji se drukčije zovu i Bošnjacima i koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata bili na strani ustaša”. To je toliko nevjerojatno da sam pomišljao kako je prijevod falsificiran i u službi propagande, ali znajući da je Vicko Arpad prevoditelj temeljit i jedan od ponajboljih, onda sumnje ne stoje, neznanje je autorovo.

Čudi me da je jedan Konrád tako slasno pokusao bajato jelo iz srpske političke menze, te da je uzeo zdravo za gotovo žvaku o “muslimanskim Srbima”, uz to još i ustašama. Kad se već piše takva studija, onda se moraju sve finese ozbiljno uzimati i pedantno složiti. Pisac brošure *Jugoslavenski rat* danomice zaobilazi Srbiju, koja je zapravo najozbiljniji vinovnik rata, valjda samo zato da bi je kasnije prikazao što nevinijom žrtvom “NATO-agresije”. Zločini JNA nisu mu bitni, a za nasilje nad Albancima krivi su sami Albanci, jer su bojkotirali izbore i nisu se “udružili s opozicijom kako bi na vlast u Srbiji možda doveli neke druge ljude”. Konrád bi morao znati da je srpska opozicija nacionalistička i još više protualbanska. Ona Miloševiću zamjera što Albance nije

davno poubijao i protjerao. Ali jedan takav mislilac kao što je Konrád, ipak znade najednom odbrusiti, i tu smo odmah suglasni, kako mu se nimalo “ne dopada kada veliki udari na manjeg i slabijeg”. To ugledni pisac misli na moćni NATO koji tuče malu Srbiju, ali taj princip ne vrijedi kad jaka Srbija udara na slabe i male Albance.

Doduše, on veli na jednom mjestu da je NATO-intervencija vodila k tomu da će “mali tući još manjeg”, kao da je do tada vladala idila među njima, pa je NATO sve pokvario i potaknuo osvetu. Isto tako, u suglasju sam s piscem Konrádom kad veliča “duh samoodređenja” koji je zahvatio Srednju i Istočnu Europu nakon propasti komunizma, ali me čudi što niječe taj duh ako su u pitanju narodi nekadašnje jugoslavenske federacije i naziva ga secesionističkim. Nije valjda “duh samoodređenja” privilegij za jedne, a mana za druge.

Pisac Konrád okomio se u svojemu uratku na one površne i neuke koji Srbiju prokazuju kao fašističku, a Miloševića uspoređuju s Hitlerom. U njegovoj argumentaciji najjači je adut da Srbi nikoga nisu napali, nego su “napadnuti avijacijom NATO-a”. Ljutito je osporio da Srbi istrebljuju Albance, nego je slika posve drukčija, jer je “pola milijuna Srba iskusilo ubojstva i etnička čišćenja u Slavoniji, u Krajini i u muslimanskim i hrvatskim dijelovima Bosne i Hercegovine”. On veli da je Zapadu bio potreban Milošević kao zlotvor, eda bi “lideri NATO-a blistali u moralnoj dobroti”. Miloševića okrivljuje samo zato što se sam uklopio “u sliku đavola”, i to po mjeri Zapada, i “tako im došao kao naručen”.

Baudrillardove su teze luđe i barem duhovite. On tvrdi da Milošević “pere prljavo rublje Zapada”, obavlja za “bijelu Europu prljavi posao” i stoga je kažnjen, jer čini ono isto što i Europa čini, samo drugim metodama, a to je “čišćenje od svih manjina”, napose od islama. Milošević je, po Baudrillardu, “izvršitelj negativne europske politike”, treba

ga tući, ali nikako ukloniti, nego ga ostaviti kao Sadama za još koju prigodu. Čovjek je samo “nečista savjest Europe”, a ako je zaposlen kao zločinac, onda su i njegovi “naručitelji zločinstava” isto što i on. Baudrillard definira zapadni odnos prema Miloševiću kao “platonsko prepoznavanje dželata”.

Konrád nije tako spektakularan, niti “otkvačen”, pa će samo doći do nekih fiziognomskih značajki kako, eto, “zagovornici rata sve više sliče Miloševiću”. Lagodno je to intelektualno dovijanje o monstrumu Zapada; ono može biti šokantno, duhovito, ironično, frcavo, ali ono što se ovdje zbivalo jest tragično i zaslužuje dublju intelektualnu sondu, bez obzira na zapadnu politiku i mnoge njezine promašaje. Ne može Konrád optuživati samo Zapad, a zapostaviti sve ono što se prije intervencije ovdje događalo. Površno zvuči kad pisac, gotovo na svakoj stranici ove knjižice, kuka kako se ta NATO-lova mogla pametnije upotrijebiti ili uložiti u srpsku opoziciju. Zašto bi NATO ulagao u srpsku opoziciju? A uza sve, Konrád ne shvaća da srpska oporba neće ništa bitno promijeniti ako svrgne Miloševića, osim što će prestati s ratovima, jer su unaprijed izgubljeni.

Naravski, György Konrád ima umjesnih prosudbi i dobrih pasusa, a svatko razborit s njim će se složiti da je nasilje neprihvatljivo ma s koje strane dolazilo, ali neka su njegova tumačenja u najmanju ruku neobična ili neduhovita, kao, primjerice, kad kaže da je čitav taj rat “proveden i da se vodi zbog nas televizijskih gledatelja”. Zazirem od mišljenja koje hoće po svaku cijenu biti zabavno ili “šokirati prostotu”. Tko bi to u svijetu ratovao kako bi nama, televizijskim gledateljima, priuštio zabavu? I kakav je to onda svijet u kojemu živimo i tko je taj monstrum koji poradi naše zabave i valjda vlastita profita odluči poubijati nekoliko tisuća djece samo u Sarajevu. Možda ja ne kužim te “sinarhijske dramaturge” koji sjede u nekoj loži i vuku sve konce toga jedinstvenoga i globalnoga programa smrti. Ta mi je

dramaturgija neprihvatljiva, jer nivelira zbiljno i fiktivno, istinito i lažno. Ili nas mislioci tipa Konráda zafrkavaju.

Prostor mi je ograničen, pa je nemoguće navesti mnoge citate iz ove knjižice, katkad zapanjujuće originalne, poput onih da je “kalašnjikov modni detalj u izgledu mladih ljudi”, ili da je normalno divljaštvo i okrutnost srpskih vojnika, jer su i sami prognanici, a albanski su im gerilci spalili domove. Konráda najviše boli to što se “NATO stavio na stranu albanske nacionalističke diktature”, a to mu je još čudnije kad se zna da je za “vrijeme Drugog svjetskog rata albanski nacionalizam bio saveznik hrvatske fašističke države”. Nije li ovdje autor nasjeo na srpske mitove i upao u istu prazninu? A onda, pomalo posprdno, nagađuje kako zagovornici zračnih udara “toliko suosjećaju s kosovskim Albancima da će se i rasplakati”. Ma koliko se vrli književnik rugao suzama, moram priznati da su me jad i bijeda albanskog izgona, tragičnost njihova egzodusa, toliko puta potresli i rasplakali.

2000.

Nagrada za troprstaša

“Ja kao predsjednik Srbije”, to će uvijek na javnom mjestu, bilo u nekom TV-intervjuu ili u razgovoru s građanima, istaknuti Boris Nejaki, kako duhoviti Srbi ironično zovu Tadić Borisa, koji doista jest predsjednik Srbije, aludirajući na blijedu i nesposobnu figuru srpske povijesti Uroša Nejakog, jedinca cara Dušana, njegova suvladara i njegova nasljednika (1356. godine), s kojim počinje raspad Dušanova carstva, a Mavro Orbin opisuje ga kao ljepotana napuhanog i praznog koji je ubrzo pokazao da ne vrijedi “lule duhana”. Tadić Boris (“ja kao srpski predsjednik”), tako nejak i napuhan, nominiran je u belgijskom tjedniku *European Voice* među šest vodećih europskih političara u dvije tisuće i osmoj godini, jer je svoju zemlju približio Europskoj uniji i Karadžića izručio Haaškom tribunalu, premda su oba ta argumenta u najmanju ruku dvojbena. Naravno, titulu najboljega odnio je francuski predsjednik Nikolica Sarkozy, tako da je Boris Nejaki izvisio, ali barem se o njemu govorilo. Ne bih sada o kriterijima po kojima se našao u užem izboru belgijskog tjednika, nego ću se radije vratiti u ljetno doba Olimpijade u Pekingu i hapšenja masovnog ubojice Karadžića u Beogradu, te kakvu je ulogu u tim događajima imao Boris Nejaki.

U onih nekoliko dana medijske ludnice oko hapšenja i demaskiranja dr. Radovana Karadžića srbijanski predsjednik Tadić Boris bješe nekamo utekao, zavukao se u jednu od onih Kusturičinih “mišjih rupa” (“Gdje ste danas kad se brani Kosovo, izađite iz mišjih rupa”, urlao je s bine Kusturica na Koštuničinu mitingu protiv slobode Kosova, dok mu je rulja uzvraćala “Emire, Srbine”), da bi se nakon par dana pojavio na nekom gradilištu, uzrujan, napukla glasa, hineći kuraž i

odlučnost, ali ta je blijeda figura teško mogla prikriti strah, unatoč naprezanju da ostavi dojam smirenog predsjednika koji zna što čini i koji drži konce u svojim rukama. Zašto se Tadić Boris, srbijanski predsjednik, bješe prepao? Zato što ga o hapšenju ratnog zločinca nitko nije pitao, niti je o tome išta znao, a javljeno mu je tek onda kad je vijest otišla u svijet, pa ga je samo zapalo da vadi kestenje iz vatre. Nije više ništa mogao učiniti, nije mogao zataškati ono u čemu i nije sudjelovao, nije čak ni farsa uspjela, sve se brzo odvijalo, a iz maškare *jurodiva* izronio je lik ratnog zločinca brže nego što je to očekivao srbijanski predsjednik Tadić Boris.

I umjesto da hrabro, muški, izađe pred svoju raju i odrješito lupne šakom o stol i kaže da će svakog tko je počinio ratni zločin sustići pravedna kazna, on se sakrije u mišju rupu i ondje smišlja kako da i žrtve uključi u “ravnotežu krivnje”. I umjesto da, kao pravi političar, slaže i obznani kako se pripremala akcija hvatanja zlikovca, on se pritajio u mišjoj rupi, a njegov ministar policije izjavljuje da su mu ruke čiste glede uhićenja bjegunca s tjeralice. Mogao je Tadić Boris nešto naučiti od hrvatskog političara Vladimira Šeksa, koji je kao predsjednik Sabora točno izložio strategiju hapšenja generala Gotovine i sažeo je u četiri riječi: *locirati, identificirati, uhititi, transferirati*. I nije zbog toga njegova stranka HDZ izgubila izbore; štoviše, dobila ih je i čak uništila vlastito ekstremno krilo, a bogme i Hrvatsku stranku prava. Ako je Tadić Boris bio zatečen i ulovljen u stupicu svoje neodređene politike, imao je zgodnu priliku odigrati ulogu velikog meštra i preuzeti zasluge za hapšenje masovnog ubojice, a onda kad su ga radikali i njihova rulja na “svesrpskom skupu” prozivali kao izdajnika morao im je odbrusiti i začepiti usta: “Ako je hapšenje ratnog zločinca izdaja, onda sam ja izdajnik.”

On se morao suprotstaviti svojim sunarodnjacima koji su hvalili i još hvale Karadžićeve zločine kao ispravnu politiku,

kao ljubav prema svom narodu, i otresito, otvoreno reći: “Ako je to ljubav prema svome rodu, onda ja svojega roda ne ljubim.” On se morao pozvati na optužnicu Međunarodnog suda i svome narodu, ako mu je stalo do njega i uopće do istine, predočiti impresivni popis Karadžićevih zlodjela. Čak se mogao kao vizionar, kao drski državnik, oglušiti na onaj već ofucani oprez da se nitko ne proglašava krivim dok se krivnja ne dokaže, vidjeti dalje od drugih i reći prije presude, pa neka se pravnici sa svojim paragrafima, nadigravanjima i obranama nose u božju mater: “Meni nitko, nikakav Međunarodni sud, nikakvo anglosaksonsko pravo, ne treba otvarati oči da bih vidio grobove što ih je Karadžić posijao po Bosni. Meni je kao predsjedniku države koja je sva zla u Bosni vojno i politički podržavala, a čije sam nasljeđe odbacio i otvorio novu stranicu političke kulture, odričući se čak i vlastitog oca i njegova prijatelja mog omiljenog književnika - dakle, gospodo, prije ikakva procesa i presude, meni je sve jasno, jer ja i jesam predsjednik zato što vidim dalje i znam više, znam svako ime na onom strašnom popisu od 7109 ubijenih Srebreničana, i to abecednim redom počev od Abdurahmanovića Hajrudina do Živalja Alije.” Ali ne, on to nije u stanju učiniti, za takvo što treba imati muda. Čim je izmilio iz mišje rupe, on se počeo natjecati s ruljom u odanosti svome rodu, ugađati joj i prozivati omražene susjede da se i oni ispričaju za svoje zločine. Zašto je to zaiskao u tom času straha i drhtanja? Zato da bi ga zavoljeli veći ljubavnici svog naroda nego što je on sam. Ali nema toga udvaranja Tadić Borisa koje bi radikali, njegovi rivali, popušili; nema toga plača o sudbini svog naroda iz njegova grla koje bi ih ganulo. I onda, zašto to čini i povlači besmislene poteze? Zato što nema nikakve političke vizije. I zato što je njegova politika uskogrudna i nacionalistička.

I onda, nakon toga spektakularnoga hapšenja, Tadić Boris više ne može ništa od izvedenog zanijekati, pa je morao prihvatiti, kako bi Srđa Popović rekao, “vruć krompir”,

identificirati Karadžića i *transferirati* ga, iako ga nije locirao ni uhitio. I kako će se zbog toga predsjednik srbijanski opravdati? Tako što će sada dokazivati da je veliki rodoljub, veći od onih koji su mu taj krumpir u ruke uvalili, veći od uhićenog, veći od bilo kojeg zločinca koji je dizao tri prsta na bosanskim i hrvatskim ratištima. Kako će to Tadić Boris dokazati? Tako što će kao srbijanski predsjednik otputovati na svečanost otvaranja Olimpijade u Pekingu i ondje pozdraviti sportaše svoje zemlje s tri uzdignuta i raširena prsta. To je izveo veselo i razdragano da bi cio svijet vidio kako to Srbin radi, ali je ipak odstupio od uobičajenog općenja s tri prsta jedne ruke, pa je visoko podigao obje ruke i raširio po tri prsta na svakoj (jedan moj prijatelj ta razmaknuta tri prsta naziva *kokošijom nogom*). Zašto je prokušani simbol malo nadogradio i "oneobičio" ga? Je li zato što kokoš ima dvije noge? Ne, ne vjerujem. Nije u tom času razmišljao o vizualnom dojmu svojih uzdignutih ruku, niti je znao da taj prepoznatljivi znak moj prijatelj naziva *kokošijom nogom*, nego naprosto nije odolio navali rodoljubnih emocija, ponijelo ga srce. Ali zašto obje ruke, zašto ne samo jedna s tri prsta, kako je već simbol definiran u novijoj srpskoj ikonografiji? Možda mu se učinilo nekako nedostatnim da on kao državnik pozdravi samo s jednom rukom i tri prsta; možda je povjerovao da on jedan vrijedi za dvojicu. Možda je podizanjem dviju ruku htio poništiti ili barem umanjiti značenje simbola u masakrima, relativizirati ga, a ne udvostručiti njegovu snagu. Možda je to učinio baš zato da bi se razlikovao od Arkana i da mu sutra nitko ne bi mogao reći kako se u Pekingu šepirio s tri uzdignuta prsta, pa ih je pokazao šest; tri na jednoj ruci i tri na drugoj. (Pokraj njega stajao je neki dečko koji se predstavlja kao ministar vanjskih poslova; držao je u početku stisnutu šaku, a potom je i on podigao *kokošiju nogu* i pokazao da slijedi svog predsjednika).

Nije mu bilo dovoljno što se tim simbolom pozvao na mračno razdoblje srpske povijesti i pokazao kako u svojoj demokratskoj i proeuropskoj politici ne želi mijenjati utemeljene modele, pa je Tadić Boris sve više teorijski obrazlagao znatiželjnim Kinezima kako je to stari srpski simbol Svetog Trojstva, kako se u našem narodu odvajkada tako pozdravljalo i s tri prsta molilo za opstanak, za Božju pomoć, za koru kruha. Začas su se oko njega sjatili znatiželjnici da bi s predsjedničke visine čuli tumačenje toga čudnog i neobičnog pozdrava koji se ravnopravno primjenjuje na svim svečanostima bilo da su humane, vjerske, obredne ili ratničke. Pod tim simbolom ravnopravno se moli i kolje. Prolazeći pokraj srbijanskog predsjednika, nakratko je zastao Bush i stidljivo ga upitao, jer nije baš u tim religijskim stvarima potkovan: “Imaju li drugi kršćanski narodi to Sveto Trojstvo ili je to samo privilegij srpskog naroda?” Otresito, briljantno, sažeto izlaže Tadić Boris svoja znanja američkom predsjedniku i njegovim tjelohraniteljima, zadržava ih na tribini i objašnjava kako se u svim religijama susreću trojstva, trijade, triniteti, ali samo u kršćanstvu imaju precizne obrasce Trojstva kao dogme o jednom Bogu u tri osobe, a u pravoslavlju prenaglašava se jedinstvo, pokatkad na štetu različitosti, “pa kad mi pozdravljamo svijet s tri razmaknuta prsta desne ruke, želimo istaknuti našu spremnost da se sjedinimo s drugima, jer uvijek nas barem tri stvari spajaju”. Trapavo, kako to često čini, Bush se obraća srbijanskom predsjedniku: “Koliko ja znam, i Rusi su pravoslavni, ali njihovi tenkisti ne pokazuju tri prsta dok ulaze u Gruziju, a vaši su zemljaci, gospon predsjedniče, baš sam jednom gledao na telki, podizali tri prsta dok su na tenkovima ulazili u Vukovar.” “Mi smo u simbolici jači od Rusa”, osorno je odbrusio srbijanski predsjednik Tadić Boris. Tako se završila kratka rasprava na tribinama u Pekingu, prenose neke svjetske agencije, pa ipak je Tadić Boris obmanuo Busha i njegove tjelohranitelje, jer je prešutio da su tri uzdignuta prsta također bila i nacistički simbol, znak

prisege i odanosti Trećem Reichu (vidi naslovnu stranicu ustaškog glasila *Hrvatski narod* od 11. travnja 1941. godine, na kojoj poglavnik Ante Pavelić, dok čita tekst prisege da će njegova država biti vjerna Trećem Reichu, drži podignuta tri prsta).

Negdje s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, taj simbol uvodi u politiku Vuk Drašković, ali ne vjerujem da ga je preuzeo od nacista ili ustaša, nego ga je vjerojatno povuklo njegovo površno poznavanje religije, vidio je to na nekoj ikoni, upalilo je u vremenu smjene simbola, tako da su tri prsta ubrzo postala borbeni znak novog srpskog nacizma koji se zadržao i do danas, do Pekinga i Tadić Borisa, koji obznanjuje da je taj novokomponirani simbol istodobno i obilježje srpskog identiteta. Pa ako Tadić Boris nema ničim drugim dokazati da je Srbin nego tom *kokošijom nogom*, makar ona bila i Sveto Trojstvo, onda je njegovo srpstvo prazno i nakazno, a nadasve gubitničko, jer pod vlašću ta tri prsta bome je sve propalo, pa je to na kraju balade ispao simbol svih srpskih zala i poraza.

Ako sam se domaloprije zeru rugao i s ironijom dotaknuo tu akciju Tadićevu na tribinama u Pekingu, sada ću bez zavitlavanja reći da mi je svejedno što se vratio simbolu gubitničke ideologije, ima pravo na to, demokrat je i državnik, ali ono što je najgore jest to da je pokazao loš ukus i da se razotkrio kao neozbiljan i “na vr’ glave” šupalj političar. Bila je to zapravo jeftina provokacija jednog na smrt preplašenog rodoljuba. Iza te dvije uzdignute *kokošije noge* ne skriva se nikakva simbolika, tu nema ničega okultnog, ničega tajnovitog, niti je ikakve frke oko toga bilo, osim što su se prestravili oni kojima su ta tri prsta odnijela živote svojih najmilijih. Bože, ako to čine proeuropski Srbi, što li nas tek očekuje od onih drugih? Poruka koju je Tadić Boris otposlao s tih tribina neukusna je, imitatorska, jer svaki razuman i pametan čovjek s gađenjem bi odbacio ono što su rabili nacisti. I ono što je najgore, taj potez, takav

način komunikacije, izričito ukazuje da se svaka srpska politika zasniva na rodoljublju, unatoč tomu što se normalni svijet čudi zašto je rodoljublje uvijek upitno, i zašto se mora uvijek dokazivati na vulgaran i okrutan način. Zašto rulja diktira takvu politiku da moraš stalno isticati da si Srbin kad se već zna da jesi? I Tadiću je Borisu jasno da se velika većina onog dobrog i pitomog srbijanskog svijeta gnuša toga općenja s tri prsta, pa ipak to čini misleći da će radikalnu rulju tako kupiti. A ona mu se u lice smije, naziva ga folirantom i još više prezire. Agonija srpskog društva potrajat će dok god je rodoljublje srž politike. Tko god se da uvući u rodoljubne spletke, ide na mlin onih kojima agonija odgovara i koji se najbolje snalaze u rastrojenom i nestabilnom društvu. Hoće li se ikad pojaviti neki srpski političar koji će reći: “Rodoljublje se podrazumijeva i tu je točka.”

To da se srbijanski predsjednik našao među šest kandidata za izbor političkog mistera cijele Europe izaziva nelagodu. Istina, nije osvojio titulu, čak ni za fotogeničnost, ali već i to da se našao u užem izboru jest nagrada troprstašu i podrška njegovu pokazivanju *tri prsta*, koja je upravo on, miljenik *European Voicea*, morao odbaciti na smetlište povijesti kao krvavi simbol pod čijim su trojstvom umirali nedužni Hrvati, Bošnjaci i Albanci. Oni koji su izabrali Borisa Nejakog u uži izbor za facu godine morali su ga nakon te geste, ako već ne kuže politiku, diskvalificirati iz estetskih razloga, jer je ružno i sumanuto djelovao čovjek na tribinama u Pekingu koji jedini u toj masi euforično skače, podiže obje ruke i pokazuje tri prsta iliti dvije *kokošije noge*, tako da se nametalo logično pitanje: “Na čemu je tip, il’ je to samo kraći *trip*?”

2008.

Kobni otac nacije

1. Natprosječno nepošten

Rade Konstantinović, autor *Filozofije palanke*, najznačajnije knjige o srpskom palanačkom duhu i o izvorima srpskog nacizma, u svojemu također kapitalnome djelu *Biće i jezik* analizira, između ostalih, i pjesnika-monaha Mitrofana Matića, pa odmah na početku veli: "Mitrofan Matić tražio je Boga, a našao Dimitrija Ljotića."[*] To lucidno zapažanje moglo bi stajati uz imena mnogih srpskih pjesnika koji su doživjeli "udes nekulture" i svoje stihotvorstvo podarili u slavu kakvog prizemnog boga, ili "obogovljenog roda".

Dobrica Ćosić nije kročio metafizičkom stazom da bi preko Boga, što je Mitrofan Matić u startu izveo, došao do svoga božanstava, nego je odmah našao ovozemne bogove, bio im odan, bio s njima intiman, a nakon vjerolomstva on ih je kaljao sa žarom s kojim ih je prije ljubio. Na političkom pazaru svoja je božanstva odbacivao, i to bez ikakvih posljedica; oprao bi ruke i okrenuo se s istom "energijom zablude" nekom novom kultu.

Sam književnik priča da je zarana, još kao član Centralnog komiteta srpskih komunista, počeo očijukati s pravoslavnim popovima i vladikama, pa je već 1967. zasadio vinograd u Hilandaru i meditirao s monahom Mitrofanom Hilandarcem, nekoć protivnikom, kome su partizani izbili jedno oko, da bi se na kraju tih bdijenja braća pomirila i sjedinila "u Bogu i Srpstvu". Vukući se po konacima i divaneći s popovima, Ćosić nije mogao spoznati Boga, niti ući u Božji svijet, jer su

na tim sijelima jedine duhovne rasprave bile o “srpskom nacionalnom pitanju”. Tu drugih meditacija nije bilo; tu se svete knjige nisu čitale.

Pišući predgovor za Titovu knjigu *Četrdesetprva*,* “izuzetnu knjigu od izuzetnog tvorca”, Ćosić je pravio odu maršalu s istim onim zanosom s kojim je već spomenuti Mitrofan Matić pisao koračnice i banalne stihove u slavu Ljotićeva *Zbora*. D. Ćosić piše, onako nadahnuto, za moj ukus previše zapjenjeno, u zahuktanom ritmu; ne znam piše li iskreno, jer će kasnije reći da baš i nije bio iskren kao komunist, te da nije vjerovao u mnoge stvari koje je činio, ali to sada više nije bitno, tekst djeluje iskreno, a njegove literarne mane mogu se podvrgnuti nekim drugim, ponajprije estetskim mjerilima. Ćosić je u tome predgovoru napisao: “Postojao je jedan Hrvat, metalski radnik, revolucionar, sekretar Komunističke partije koji je u istoriju Jugoslavije, Balkana i Evrope stupio krupnim korakom, sa novim idejama, gnevnim i mekim glasom, drukčiji po svemu i od svih dotle vođa, vojskovođa i političara na Balkanu; postojao je čovek sazdan da izmeni sudbinu ove zemlje, da svojim imenom i delom označi njenu najpresudniju epohu.”

Ćosić je u predgovoru istaknuo da je ta “izuzetna knjiga od izuzetnog tvorca”, *Naša knjiga* - dakle, knjiga za svaku kuću, nešto kao *Biblija*. Pisao je o Titovoj veličini, Titovoj nezavisnosti i samostalnosti, Titovu demokratizmu i humanizmu, da bi se na kraju, što odudara od forme predgovora, razotkrio kao talentirani agitpropovac: “Biti Titov sledbenik znači imati titovski stav prema životu, titovski misliti, titovski se boriti u svome vremenu, u svojoj sadašnjosti, uvek.” To je sve pisao čovjek koji sada, bez drhtaja u glasu, mirno izgovara da je “titoizam obezglavio srpsku naciju”, kao da u tim obezglavljenostima nije nikad sudjelovao. Da bi se takvo što izustilo, mora se biti natprosječno nepošten.

U intervjuu za talijanski *Il Tempo*, u broju od 27. srpnja 1989., Dobrica Ćosić izjavljuje da to *biti zauvek Titov* napušta već 1960. i postaje opozicionar, premda je knjiga *Četrdesetprva*, s njegovim predgovorom, objavljena 1961. godine, a te šezdesete, kada misli da je postao opozicionar, plovio je s Titom na *Galebu* kao dvorski pisac. Ali on to izjavljuje za stranu novinu, jer tko će to ondje provjeravati, premda mu ne smeta kad ga i kod kuće uhvate u laži. A nadasve, zapadnjačke novine nije grehota lagati, pa je zgodno lansirati o sebi ponešto od onoga što bi i sam želio da je tako.

Pa ipak je kasnije za domaću javnost korigirao barem tu godinu kada se probudio kao antititoist, i pomaknuo je na šezdeset treću ili četvrtu, ali još ne kani potanko objasniti kako je kao antititoist dospio do Centralnog komiteta Titove partije. Ili je to opet bilo neiskreno, te možda samo pogodnost da se rovari iznutra, kako danas obično govore sve same "komunističke krtice". Ćosić je lažac koji često priziva istinu i to je dobar način da se istina parodira. U tim malim seljačkim lukavostima ponajčešće je sam *Gedža*[*] ispadao groteskna figura.

Ta zgoda u biografiji "velikog pisca" da je krstario s Titom na *Galebu* bila je za kritičare neka vrsta tabua, barem za života brodovlasnikova, jer tko bi se usudio šegačiti na temu te plovidbe, to prije što su mu kolege zavidjele na takvoj carskoj milosti, a sunarodnjaci se divili kako se njihov zemljak otisnuo na političku pučinu i odmah sjeo uz skut vladara. Sada, s naknadnom pameću, kad su svi mudri i pronicavi, Ćosić i njegovi nastoje to krstarenje učiniti bezazlenim, jer da u tome činu plovidbe s diktatorom nije bilo ničeg udvoričkog. Štoviše, veli ražalovani marksistički "mislilac" Tadić Ljubomir, "apsolutni velmoža želeo je da ima 'uza se' istaknutog partizanskog borca i već priznatog književnika, sve u nadi da će mu to povećati prestiž u svetu.

Ali epizoda je trajala kratko jer je Piščevo oštro oko namah opazilo da dvorski sjaj skriva bedu Broza i njegovog režima.”

Je li doista Ćosić morao ploviti sedamdeset dana i noći oko Afrike i proći afričko trnje i kamenje, općiti s crncima u Gani, Togou, Liberiji, Maliju, Maroku, Tunisu i Egiptu, kamo ga je sve maršal vodio, da bi njegovo “oštro oko namah opazilo da dvorski sjaj skriva bedu Broza i njegovog režima”. Ako je D. Ć. *namah* opazio, onda bi valjalo znati kad se to zbilo - na početku ili na kraju krstarenja. *Namah* znači odjedanput, neočekivano, smjesta, istog trena, pa ako je to bilo namah i na početku, tek što su zaplovili, onda je morao na prvome pristaništu napustiti brod. A ako je to bilo na samome kraju plovidbe, ako je tada *namah* opazio tu bijedu, onda to oko više nije oštro kad mu je trebalo 70 dana i noći da bi opazilo kako je velmoža zapravo *bedak* koji drži uza se “istaknutog partizanskog borca”, kako bi se taj anonimus ogrijao na Ćosićevoj partizanskoj slavi i književnoj veličini. Jer nakon toliko godina, te i poslije velmožine smrti, u novoj srpskoj rasističkoj ideologiji, čiji je niži službenik bivši marksistički filozof Tadić Ljubomir, sve se glasnije zanovijeta da je velmoža bio agent ili samo “ustaša u partizanima”, jer kako bi Hrvat mogao biti antifašist, pa je velmoža stoga, kao pokriće, držao uza se na brodu “istaknutog partizanskog borca”. Ili je skovana još jedna nacionalistička cinična dosjetka kako je Ćosić na tome brodu bio “krtica” koja se onamo ušuljala da bi podrivala titoizam, pa je odmah, tek što se bjehu otisnuli niz pučinu, darivao mrskom domaćinu svoj roman *Deobe* i svojeručno mu napisao posvetu koja glasi:

Drugu Titu, pod čijom sam zastavom osmislio svoj život, sa čijim je idejama narod moga jezika porastao u vekove sebi i svetu

Deobe

Sa poštovanjem, ljubavlju i odanošću

Dobrica Ćosić

14. februar na Galebu

ploveći u Afriku

Možda nekih dvadesetak godina od toga potpisa na *Galebu*, ploveći prema Africi, 14. veljače 1961. godine, mangup Ćosić, vele da je Lenjin rekao da su “najopasniji mangupi u našim redovima”, došao je do spoznaje, ili kako sam kaže do “prosvetljenja” da je “laž srž srpskog bića”, pa je i posveta knjige Titu bila puka laž i zajebancija, “kakvo poštovanje, kakva ljubav, kakva odanost najvećem zločincu dvadesetog veka, šta je vama, ljudi, ja sam mislio na prezir, mržnju i odbojnost, samo to nisam smeo napisati, ode glava, diktator je to i zločinac”. Nakon smrti vlasnika jahte, Pisac je izgradio cijelu filozofiju i definirao neke karakterne crte svoje etnije, pa je više poetski nego znanstveno ustvrdio da je za njega i njegov narod laž najviši stupanj poštenja, trijumf inteligencije i hrabrosti; u tome je kontekstu i ta podvala s posvetom knjige omraženom maršalu, a istodobno i Piščev doprinos nacionalnom karakteru. *Politika* od 22. studenog 2003. godine donijela je nekoliko izvadaka te filozofije svojega omiljenog Pisca koji kaže: “Lažemo iz ljubavi i čovečnosti, lažemo zbog poštenja. Lažemo zbog slobode. Laž je vid našeg patriotizma, potvrda naše urođene inteligencije. Lažemo stvaralački, maštovito, inventivno.” Da bi opravdao sebe sama kao nitkova, ližisahana, laskavca, prevrtljivca i kukavicu, on je u to svoje licemjerje uvukao i svoj narod kao kakvu hrpu moralnog smeća i svijeta koji ne zna što je istina.

Ćosićev “drveni advokat” Tadić Ljubomir veli: “Zluradi osporavaoci Ćosićevog dela kazaće da je bio gost na Brozovom *Galebu*.” Da bi se to kazalo, nije nužno biti osporavatelj Ćosićeva djela, jer pisac može biti moralni nitkov kakav je D. Ć., a da to ne ugrožava njegovo literarno djelo. Ili bivši marksist misli da je svatko tko kaže da je Ćosić

bio na Brozovu *Galebu* osporavatelj njegova djela, te istodobno srbožder i neprijatelj srpske nacije, urotnik i zavidnik. Bivši marksist Tadić Ljubomir drži da je posve moralno jednim oštrim okom motriti i snimati velmožu i njegovu bijedu, a drugim čitati ono što je napisao u nekom zakutku brodskog salona, a napisao je: “Titov demokratizam u određivanju i razvijanju političkog kursa NOB-e, zalaganje i humanost u najsvirepijim uslovima života i borenja, politička širokogrudost i elastičnost u pridobijanju najširih slojeva naroda, verskih, političkih i idejnih formacija te mnogonacionalne i u svakom pogledu izuzetno složene jugoslovenske zajednice, načela su koja su se u miru samo snažnije, plodotvornije i sveobuhvatnije ostvarila.”

Da bi se takvo što napisalo, a istodobno jednim okom snimalo bijednika kojemu se piše oda, to spada u moralnu perverziju, ili pak u čistu teratologiju. Ćosić je mogao odbiti velmožin poziv, uskratiti mu sjaj koji je trebalo baciti na tu bijednu i anonimnu figuru, ali nije. A zašto nije? Jer mu je bila čast što je velmoža upravo njega vodio u svoju misiju. Bila je to velika čast za njega, njegova oca Žiku, za dalju i bližu rodbinu, za cijeli trstenički kraj. Uostalom, sam je Ćosić rekao: “Priznajem, nisam prikrivao da me je ovaj poziv obradovao.”

Moralo je proći četvrt stoljeća da bi netko ismijao pisca na brodu, seljaka u fraku,[*] pa je to u potaji učinio Danilo Kiš i napisao zgodnu satiru *Pesnik revolucije na predsedničkom brodu*, koja se nedvojbeno odnosila na Gedžu. Autor se duhovito sprda s “pjesnikom revolucije” kao skorojevićem i pravi neku vrstu satiričnog protokola o uljudnom ponašanju na brodu, pa dijeli savjete o konverzaciji, odijevanju, higijeni, društvenim igrama, bontonu, itd. U toj poemi šef protokola obraća se Gedži:

Prosto, čovječe, nije

red u otmjenom društvu

da se po nosu rije

ili

kako se to kaže tamo kod vas

u okolini Čačka

ne smije

nos da se čačka.

I još ponešto iz bontona:

ne smije se…

(a, to san već reko,

ne mari):

pljuvati štono kažu "po podu",

niti s palube u more,

niti po brodu…

Ćosić se kasnije, poglavito nakon brodovlasnikove smrti, sit napljuvao i po palubi i po podu broda i po maršalu, ponašajući se kao da je bio otet i silom priveden u Titovo društvo.

2. Čudni disident

Srpski pisci iz patriotske lige, s jakim nabojem rodoljubnih emocija, nekako su po tradiciji oduvijek bili u dosluhu s policijom, spremni na svaku zloću, ako im je nacija pokriće. Prikloniti se naciji, pravo je zadovoljstvo; tu je svaki zalogaj sladak, a svaka banalnost dobiva neki viši smisao. U okrilju te ideologije može se, bez osjećaja krivnje, počiniti niz gadosti, jer "otadžbinska zajednica" oslobađa svih stega, pa su ondje mnogi pisci našli utočište, a Dobrica Ćosić i svoj divan na kojemu je gradio mit nacije i vlastiti mit *oca nacije*.
I dok su njegovi sljedbenici uživali u kavanskom nacionalizmu, mahom pijani i vulgarni, najčešće doušnici,

njihov je guru uvijek bio negdje visoko, intiman s čelnicima UDB-e, povlašten kao pisac i jedini koji je u ono vrijeme mogao posjetiti zloglasni logor na Golom otoku.

Davno, još 1964. godine, kada je u prometnoj nezgodi poginuo Slobodan Penezić, prvi udbaš Srbije, Dobrica Ćosić napisao je u *Politici* nekrolog o smrti junaka na “gvozdenom konju”. Odolijevam kušnji analizirati taj nekrolog, bilo bi zabavno, moglo bi se govoriti o stilu i stilskim figurama, o maloumnoj rečenici i njezinu ritmu, pa i o toj metafori kako se crni mercedes preobraća u krilatog i “gvozdenog konja” na kojemu u nekom strašnom galopu gine junak, ali to ostavljam čitatelju i donosim u cjelini Ćosićevu “posmrtnicu” svojemu prijatelju i njegovoj junačkoj smrti. Moram reći da sam se, čitajući tu “posmrtnicu”, smijao i čudio kako je moguće nešto takvo napisati, pa ipak je od svega toga ostao gorak okus i mučan osjećaj, jer kada u komunističkom svijetu utjecajno književno pero napiše nekrolog u slavu glavnog policajca, koji je za sobom ostavio ljudske nesreće i drame, onda bi takav pisac posvuda bio prokazan kao hulja, bez prava na javnu riječ, ali u Srbiji, gdje se vrijednosti naopako očitavaju, takav pisac samo dobiva na ugledu*.

Jedno nemušto i ponizno pismo što ga je Dobrica Ćosić uputio Josipu Brozu, balkanskoj svjetiljki, u kojemu je iskazao svoje osjećaje prema Aleksandru Rankoviću** i zabrinuo se zbog njegova uklanjanja s političke scene, u Srbiji je primljeno kao “hrabar čin”, “moralni gest”, “žrtvovanje za srpstvo”, pa se krišom čitalo i širilo podzemnim putem kao zabranjena literatura. Po svoj prilici to pismo nikada i nije stiglo do Svjetiljke, ali je mit autora pisma rastao, kao god i mit palog policajca na čijem će se sprovodu 1983. godine okupiti masa svijeta od nekih dvjesto tisuća ljudi. Bila je to prva velika javna manifestacija srpskoga nacionalizma, koja će krajem osamdesetih prerasti u tzv. antibirokratsku revoluciju, a s početka devedesetih u okrutni rat protiv drugih naroda.

Priznao je Dobrica Ćosić kako nije imao hrabrosti slijediti ideje Milovana Đilasa,*** jer tada je, kako sam veli, još bio neuk, a onda je sazrijevao i već počeo čitati Crnjanskog, čuo je za Goyu i Velazqueza, slušao Beethovena, pa kada se potkovao znanjem i iskustvom, odmah se stavio u obranu glasovitog i ozloglašenog komunističkog ministra unutarnjih poslova, kojemu je pripisao ulogu zaštitnika “srpskih nacionalnih interesa”. Tada je Dobrica Ćosić pribavio komotnu poziciju disidenta; u to nije mnogo uložio, niti štogod riskirao, pa je jedan od rijetkih otpadnika kojega njegovi nisu kinjili. Stavljan je na led taman toliko da bi mu narasla karizma. Nije zapadao u teškoće zbog svojih ideja i svojega disidentstva; štoviše, to mu se isplatilo, pa je nedavno mogao reći: “Hvala mojim čitaocima koji su me svih ovih godina hranili.”

Nikad nije bio priveden ili saslušan, nije proveo dana u emigraciji, mogao je putovati kamo je htio, mogao je pisati što je htio. Bila je neka afera kada je “disident” podigao galamu, jer je navodno u svome stanu u Palmotićevoj, i u ladanjskoj kući u Grockoj, pronašao prislušne uređaje. Pisac je uistinu digao glas protivu prisluškivanja, jer je to njega snašlo, a dotada je mučao i nije se previše uzrujavao što su te prislušne kutijice postavljane u domove osumnjičenih i što su mnogi stradali uz dokazni materijal iz tih naprava, a sve, dakako, pod nadzorom njegovih prijatelja udbaša. Ta je afera silno naljutila “disidenta”, pa je napustio ozvučeni stan i kupio vilu na Dedinju.

Istina, nije mu bilo dopušteno da osniva, poput nekadašnjih srpskih romantičara, ligu Društva Velike Srbije, ali je tajno i bez nadzora UDB-e (ili pak s blagoslovom UDB-e), radio na projektima koji su bili uvod u krvoproliće što su ga Srbi započeli i prakticirali gotovo cijelo posljednje desetljeće prošlog stoljeća. U tome krvoproliću veliku je ulogu odigrao “meštar sviju hulja”, čak je godinu dana zapovijedao ratom, s prozirnom lukavošću kako sve čini da se uspostavi mir.

Početkom ožujka 1992. godine u Sarajevu je održan Kongres srpskih intelektualaca, a brzojavna poruka "oca nacije" glasila je: "Razdvojte se, podelite se, da biste živeli kao ljudi." Tek će kasnije autor *Deoba* reći da nije mogao slutiti da će to sve ispasti tako krvavo, da će razdioba dovesti do klaonice. On uvijek s lakoćom prelazi preko svojih zabluda, iako često ističe kako "moramo kao narod da preispitamo svoje zablude".

3. Do Golog otoka i natrag

Dobricu Ćosića je, tako barem piše Slavoljub Đukić u knjizi *Lovljenje vetra*,[*] u kojoj bilježi Gedžinu ispovijest, negdje s početka pedesetih, najednom počela da "uzbuđuje drama i tragika *informbirovaca*", pa je tu opsesiju izložio prijateljima književnicima, a kako od njih nije dobio podršku, obratio se partijskim kolegama Milovanu Đilasu i Veljku Vlahoviću,[*] pošto ga je "ovaj motiv sve više mučio", ali i oni su ostali gluhi na umjetnikove muke i opsesije, jer ih kao političare nije uzbuđivala "ljudska drama", nego su u tome vidjeli samo političko pitanje. Pa ipak je u Đilasu prevagnula pjesnička žica; pripomogao je književniku i spojio ga s ministrom unutarnjih poslova Rankovićem, koji mu je dao dozvolu da posjeti logor za informbiroovce, te je tako Gedža ispao prva civilna osoba koja je u ljeto 1952. godine skoknula do Golog otoka kako bi ondje spoznala svu tragiku i "pojmila ljudsku dramu".

U toj knjizi Đukić zaključuje da je književnik bio "iznenađen i uznemiren" onim što je vidio u logoru. Sam izletnik do Golog otoka veli da je bio ne samo "iznenađen i uznemiren" nego i uplašen tako da nije izlazio iz upravne zgrade dva ili tri dana, a za to vrijeme čitao je zapisnike da bi zaključio kako je tu riječ "o jednom, za nas na kopnu, nepojmljivo svirepom ostrvu". Ali tu je "veliki pisac" shvatio da od njegova

“literarnog projekta nema apsolutno ništa”, pa je još poželio obići ženski logor na Sv. Grguru; odsjeo je u upravnoj zgradi i ondje proveo dva dana. Pisac kaže da je smještaj u ženskom logoru također bio loš, pa je onda odlučio održati ženama “jedno sramno optimistično slovo”, kako to sada, prepredenjak, samokritički priznaje.

Nije Ćosiću bilo dovoljno da nas masira knjižurinama o svojim grijesima i svojim zabludama, nego je to nametnuo kao “dramu epohe”, sudbinu naroda i njegovu historiju, pa kako je tu sve grešno, sve sramno, sve puno zabluda i zala, onda je samo on mogao postati liderom te nesreće, te grozne dijalektike, nametnuti se kao mesija i kao “otac nacije”. Kajući se, on je uvijek ispadao nedužan, istinoljubiv, jer se eto nosio s onim što je bilo jače od njega, s komunizmom i titoizmom, sa zavjerama, s velikim silama koje su uvijek gazile Srbiju “zato što im je bila na putu”, kako pisac danas misli. To što je sam Ćosić u svim nesrećama imao udjela, što ih je uzdizao, a potom rušio - nikomu ništa; ta pisac će to sve okajati u svojim knjigama. On misli da je prije ostalih spoznao zablude i o njima javno progovorio, pa ih vrlo često spominje i drži da su to normalne ljudske slabosti, a ako znamo da ih se otarasimo, mogu postati čak i vrlinom. Njega manje zanima zašto je netko dospio u zabludu i što je sve činio kao “ideolog zablude”, ako je na kraju umio osloboditi se toga udesa. Ćosić je na zabludama napravio karijeru.

Moram priznati da sam uvijek s mukom čitao pisce, tzv. disidente, koji u knjigama razglabaju o svojim zabludama i vade se što su bili, primjerice, komunistički *vjernici* ili *grešnici*, pa onda *otpadnici*; ta vrsta literature naprosto gnjavi. Knjiga koja se razračunava sa zabludama, s “opakom mladošću” ili počinjenim grijesima može imati doseg samo ako njezin tvorac prijeđe u duboko ispaštanje, u neku vrstu svetosti, kao što je to bio slučaj sa sv. Augustinom. Sve

ostalo je koketiranje sa zabludama, “naplata zabluda”, te prezir prema onima koji su znali izbjeći takve zamke.

“Razmišljajući o svojim i srpskim zabludama, greškama i krivicama, ja još nisam dosegao do istina koje me čine spokojnim”, izjavio je, tu skoro, Dobrica Ćosić. U toj balkanskoj dijalektici izopačivanja istina, onda bogme istine mnogo češće uznemiruju i bole nego što čine čovjeka spokojnim, ali Dobrica Ćosić može biti sretan što nije “dosegao do istine”, jer to bi posve razobličilo njega i njegovo pleme. Dobrica Ćosić nije nikako mogao dosegnuti istinu, jer je cjelokupnu svoju “energiju zablude” utkao u laž. Lagao je samoga sebe, lagao je svoj narod. Uza sve, teško se do istine dolazi veličajući laž, a on je to činio i tvrdio da je “laž održala srpski narod”.

Vratimo se još nakratko izletniku do Golog otoka. Trebalo je ondje ostati dva mjeseca, ali on je pohitao natrag i bogme odmah ukazao svojim partijskim drugovima Đilasu i Rankoviću da je to, gledano s kopna, “jedno svirepo ostrvo”. Đilasu je sve ispričao u Niškoj banji, a Rankoviću u njegovu kabinetu. Dok je književnik sjedio u fotelji i pričao, Ranković je slušao, a onda je najednom rekao kako bi zgodno bilo da to čuje i Bevc,[*] pa je otvorio vrata susjednog kabineta i pozvao Bevca. Bevc je došepao, a naš je književnik nastavio priču o “svirepom ostrvu”. Tada je Bevc rekao: “Pa dobro, Marko[*], kakve su to pizdarije tamo!”

Pisca je malo iznenadio taj rječnik, a moralna srpska vertikala Aleksandar Ranković uzvratio je Bevcu: “Kažem ja Ćeći[*] da stvari tamo nisu u redu, a ti znaš Ćeću!” Iz svega toga pronicavi književnik izveo je jednu svoju spoznaju: “Ako se meni može verovati kao čoveku i piscu koji nešto poznaje ljude, bez kolebanja kažem da su me u razgovoru Ranković i Kardelj ubedili da nisu znali pravo stanje na Golom otoku.” Svakome je, osim Dobrici Ćosiću, “piscu koji nešto poznaje ljude”, jasno da su se tvorci Golog otoka zajebavali; za

Bevca su to bile pizdarije, a Marko je, po starom srpskom adetu, svalio krivnju na drugoga, ovaj put na Ćeću.

Putujući kopnom i morem, Dobrica Ćosić nije tada pronašao roman, jer za roman nije dovoljno imati samo odobrenje ministarstva unutarnjih poslova, pa je cio biznis propao. Takav putnik nije mogao napisati knjigu, jer nije smio. Bilo bi to rizično, a on se nikad nije upuštao u rizike. Od toga putovanja po materijal ostalo je samo ono što je njegov Eckermann zabilježio, a to je jeftina publicistika koja vrvi općim mjestima. Za pregršt takvih priča nije morao putovati do "svirepog ostrva".

A sada pitam pažnje vrijednoga čitatelja: je li Ćosić mogao u potaji napisati roman o toj tragici o kojoj sada nonšalantno brblja, iz udobne pozicije, u svojoj vili na Dedinju? Štovani čitatelju, zar nije mogao "naš Gedža" krišom napisani roman zakopati negdje u vinogorju, u Velikoj Drenovi, i čekati priliku da ga izvuče iz zemlje i objavi? Ne, nije mogao, jer je bio kukavica. I bilo mu je preče prijateljstvo s Markom, Krcunom, Ćećom i drugim udbašima nego istina o Golom otoku.

Možda su te slike što ih je pisac doživio u logoru razorno djelovale na njegovu psihu, možda je bio potresen, možda se baš tada počeo kolebati oko komunističke utopije, ali on ništa nije učinio, nikakav duboki rez nije napravio, osim što je baljezgao po kabinetima, u društvu takvih opskurnih faca kao što su Marko, Bevc i drugi. Velim, možda su ga prizori s Golog otoka potresli, ali on je u toj partiji, tako potresen, ostao još petnaestak godina. U svojim zabilješkama od 21. siječnja 1982. godine, premda ne treba biti eskpert i vidjeti da su naknadno pisane i lažno datirane, Ćosić veli da se tada, nakon izleta do Golog otoka, pobunio protiv nasilja, "valjda jedini u Jugoslaviji toga doba", ali je nakon trideset godina uvidio da ta pobuna nije bila djelotvorna, jer ju je obznanio samo na uho Rankoviću i Kardelju, jer da je to učinio na drugi način, i sam bi, veli, završio na Golom otoku. "Moja pobuna protiv Udbinih logora, iako je, na sramotu

vremena i generacije koja tobože nije znala za Goli otok, bila jedina u to vreme, nije bila adekvatna zlu koje je činjeno u mojoj zemlji.” Takvo što može napisati samo moralna ništica. Da je to njegovo šaputanje na jastuku s Rankovićem i drugim tvorcima Golog otoka bila pobuna, javnost je doznala ne tako davno, iz *Večernjih novosti* od 11. travnja 2002. godine; do tada nitko nije znao da se lažac pobunio nakon povratka s izleta, ali taj čovjek danomice pokušava uljepšati sve svoje misije i frizirati sve svoje postupke.

A sada, uvaženi čitatelju, zamisli za trenutak pisca koji sjedi u Himmlerovu kabinetu i nešto mrsomudi o logoru Dachau, a onda naiđe šepavi Goebbels i tobože se obrecne na Himmlera, kao kakve su to pizdarije u Dachauu… O, kako bi svi graknuli na književnika koji divani s takvim društvom; prokleli bi ga što im je obeščastio rod. Jedino je “naš Gedža” pošteđen bilo kakvog gnjeva; štoviše, rasla mu je slava što je dublje tonuo u amoralnost. Jer on je s lakoćom otkrio da je pod okriljem nacije sve dopušteno, tu su moguće gadosti, laži, čak i zločini, jer sve što je u ime te apstrakcije, te “maske za pokriće nedjela”, ma koliko bilo naopako - ostat će nekažnjeno. Uza sve, on je znao da je populizam ključ uspjeha u Srbiji. Kad se jednom u taj vlak uskoči, iz njega te može izbaciti samo neka velika nacionalna katastrofa.

Možda Ćosić mnoge stvari nije činio iz koristoljublja, ali taj misterij ljubavi prema svome rodu nije posve jednostavno objasniti, posebice kad ljubav postane pretjerana, previše javna, kad se svaka krajnost čini normalnom, jer to onda postaje patološko stanje, gazi se sve dublje i dublje, i više povratka nema. Za D. Ć. nacija je postala poziv; osjećao se pozvanim da je dovijeka zastupa. Tu je pronašao strast kakvu mu nije mogla priuštiti komunistička utopija. Tu svoju opsesiju koja u sebi sažima akciju i književnost, gradio je na solidnim temeljima samonegacije. Sve ispadne bolje i jače utemeljeno ako je polazište negacija vlastitih stajališta, jer tu se uključuje još jedno lijepo svojstvo, prividno mudro, a to

je patnja. Tako je D. Ć. bio patnik zbog sukoba s titoizmom, jer je bio titoist, zbog sukoba s jugoslavenstvom, jer je bio Jugoslaven. Pa ako se takav čovjek sukobio sa samim sobom, ako je žrtvovao svoja nekadašnja uvjerenja, onda je to učinio žrtvujući se za druge, za svoj narod i srpstvo. Patnik je raspeo samog sebe na križ Nacije.

U tekstu “O savremenom nesavremenom nacionalizmu”, prosinca 1961., Ćosić je pisao: “Čest oblik srpskog nacionalizma danas je ‘jugoslovenstvo’; najtragičnija posledica tog jugoslovenstva je kompromitovanje stvarnog i pravog jugoslovenstva kao oblika internacionalizma. Srpski ‘Jugosloveni’ umanjuju razlike među jugoslovenskim nacijama, oni su za ujedinjavanje; ujedinjavanje je za njih ostvarivanje privilegije svog jezika i asimilacija manjih nacija; ujedinjavanje za njih nikada nije prevazilaženje svog ‘srpstva’; u ujedinjavanje oni ulažu samo svoje ‘istorijske zasluge’ i ‘državotvorstvo’. Srpski ‘Jugosloveni’ nose svest o svojoj ‘istorijskoj misiji’, uvek su za ‘jaku i jedinstvenu državu’; oni su uvek politički ‘zabrinuti’ za sreću i sudbinu ostalih naroda; oni smatraju svojom moralnom dužnošću da ujedinjenjem usrećuju druge nacije; oni su uvek za ‘državotvorstvo’ na račun demokratije.” Pisao je Ćosić o tome da je srpski nacionalizam u jugoslavenskim okvirima “najopasniji društveni oblik. Prividna i deklarativna ‘nesebičnost’ srpskog nacionalizma, demagogija njegovog morala, otežava borbu protiv njega.”

Ako je to pisao na Titovu brodu, a moglo bi biti, jer to su godine njegove fascinacije Brozom, onda je na toj solidno postavljenoj kritici srpskog nacionalizma, istovremeno postavio temelje za svoju akciju, jer će negacijom započeti čin obnavljanja, jer je kritikom prizivao demone nacionalizma, pa je tako i u samome sebi otkrio demona te sorte. To nikako ne znači da kritika priziva ono što kritizira, bila bi tako obezvrijeđena, ali svako nijekanje, ako se jošte oslanja na nemoral i demagogiju, nosi stanovitu

“kontradiktornu zavisnost koja vraća u život vlastitog neprijatelja i to u času kad je povjerovala da ga je ubila”. Sve ono što je “na predsjedničkom brodu” D. Ć. postavio kao opasnost i izvor zla, mnogo godina kasnije, u dokumentu SANU zvanom *Memorandum*, postalo je vrlina i preraslo u stvarnu opasnost. Ne više kao izvor zla, nego kao zlo samo. Razarajući vlastita uvjerenja, Ćosić nije postao grobar nacionalizma, nego njegov preteča i utemeljitelj. Osporavatelj je postao prva ličnost u onome što je osporavao.

4. Sve dalje od istine

Dobricu Ćosića tetošili su književni kritičari, i to zbog njegova iznimnog položaja, najprije kao partijskog moćnika, a potom “disidenta”, pa je tako cjelovita i kritička procjena njegova djela donekle izostala. Tek je možda Slobodan Blagojević, u jednoj seriji tekstova, najavio ozbiljnu analizu duha i jezika te i takve *literature vremena smrti* i njezinih tvoraca, pa ih je točno nazvao “narodnjačkim uzurpatorima tradicije”. Taj daroviti pjesnik, esejist i erudit pisao je o Ćosiću, Bećkoviću, Aralici i drugim iz te branše narodnjaka i nacionalnih veličina kao o piscima koji su “zapravo definicija potpune propasti kulture”, jer “zataškavaju karakterne nacionalne mane i tako odbacuju vlastiti intelektualni razvoj, a postajući takvi, nacionalni pisci, naciju zaustavljaju u prirodnoj evoluciji”.

Nisam nikako taj koji bi se baktao romančinama Dobrice Ćosića, ali morat će jednom doći na red i ono što se naziva stilom, umijećem, “razvojem sižea”, postupkom i uopće literarnom građom. Njegove su knjige uvijek imale zaštitni znak: pisao ih je disident, posvećene su “srpskim raskolima”, u njima se ruše tabui i dominira *duh-narod* itd. Onda, tko bi se usudio cjepidlačiti oko stila i spisateljskog

zanata, kad je jednom i sam autor rekao eda se nema kad baviti stilskim finesama, jer žuri da bi saopćio temu.

I doista, što bi to činio, što bi glačao svoje rukopise, kad su njegove knjige uvijek dočekivane panegericima, i to iz pera neospornih književnih autoriteta. O njemu se govorilo kao zabranjenom piscu, ali zar i to nije neobično: sloviti stalno kao zabranjen, a objavljivati posvuda u ondašnjoj Jugoslaviji! Biti disident kojega nikada nije vrebala nikakva opasnost zbog svog disidentstva. Biti opozicionar, odmetnik, a imati na raspolaganju čak i takve institucije kao što je *Srpska akademija nauka i umetnosti*.

Uza sve, bio je vrlo vješt u doziranju sitnih skandala kako bi izazvao mala partijska piskarala da udaraju po njemu i stvore mu aureolu mučenika. I dok su mala piskarala vježbala na Ćosiću svoju odanost partijskim šefovima, udarajući po piscu samo s političke strane, dotle je Gedža divanio upravo s tim šefovima. Palilo je njegovo izazovno ponašanje, a on je točno znao dokle može i smije. Na tome ograničenom polju igrao je vješto i postavio prilično dobro obranu svojih političkih eskapada koja bi mogla glasiti da nema istine bez zablude. Vrlo privlačna definicija. Jedino se prevario u rokovima; zabluda je potrajala toliko da je definitivno udaljila istinu.

Da srpsko intelektualno društvo nije zaostalo i da nije tako zaluđeno, sada bi, nakon toliko nesreća koje su Srbi u ovom potonjem ratu nanijeli drugima i sebi samima, moralo nešto učiniti s Dobricom Ćosićem i nekako izolirati taj model mišljenja. Da je to društvo ozbiljno, sada bi moralo ispostaviti račune Dobrici Ćosiću za obmane i ćorsokake duha u koje je uvalio vlastitu naciju, i to kao njezin otac. Ali intelektualna elita, uz časne iznimke, kljukana je istom smjesom, te nije u stanju sagledati svoju poziciju, jer ona je jezgro oboljelog društva u kome su se razlike, pa čak i krajnosti, sjedinile u jedinstvenu nacionalnu gomilu. Prisjetimo se onoga prizora s početka devedesetih godina u

Sava-centru u Beogradu, na Saboru “svih Srba sveta”, kada se srpska intelektualna i duhovna krema - pjesnici, akademici i vladike, listom digla na noge kličući i plješćući jednoj magarici* koja je ušla u dvoranu i pristupila govornici. *Niskoumlje* i *visokoumlje*, kako vole mudrovati episkopi, našlo se u “otadžbinskoj zajednici” i potpunoj jednakosti u praksi savršenog srpskog komunizma.

Ćosić pokatkad umije ispasti “hrabar”, umije se predstaviti pravednikom, voli kritički progovoriti i o slabostima svog naroda, što samo znači da je nepristran i kao Bog objektivan, pa je tako, mudri starac od osamdeset ljeta, svodio bilancu dvadesetog stoljeća i pozivao Srbe “da spoznaju istinu”, i tada im je uvalio nešto o odgovornosti za zla “koja smo drugima počinili”. Već toliko pa je heretično u njegovoj intelektualnoj državi u kojoj vlada uvjerenje da su Srbi nevina janjad i jedva živi izdanci “zaklanog naroda”, ali mudri starac nije ustuknuo, pa je bome nastavio o srpskim zlima. “A počinili smo ih, i ne pravdajmo se tradicionalnom simetrijom u međusobnim zločinima; u toj savesti suvišno je svako nazarenstvo. Žrtve jesmo. Ali nismo samo žrtve. I mi smo svojim neprijateljima počinili velika zla. I kad smo se borili za svoja prava, često smo se ponašali iznad svojih prava i nedostojno svog etosa.”

Čujem neki huk, vjetrovito je u dvorani dok otac govori i priznaje da su žrtve i pravednici znali da kolju i nanose zla drugima, pa mu je ispalo žao, jer to je “nedostojno svog etosa”. Freud bi rekao da takvo moraliziranje i kajanje “podsjeća na barbare koji su tokom svojih osvajanja ubijali, a onda se kajali, pa je tako kajanje postalo metoda ubijanja”. Ćosićeva grizodušja što su žrtve i pravednici počinili zla sastavni su dio počinjenih zala. Sve su to Ćosićevi isprobani marifetluci. Prisjetimo se onoga intervjua na prvoj stranici *Politike* (26. srpnja 1991.), kada se zalagao da se ratni sporovi u Hrvatskoj razriješe mirno, da bi časak kasnije, u istom intervjuu, pozvao Srbe u rat, a mirovnjake

koji su tada demonstrirali u Beogradu protiv rata, bio sam jedan od tih, nazvao “lažnim pacifistima i izdajicama”. Ćosićevo pozivanje na mir sastavni je dio rata. Njegova dvolična prepredenjačka priča traje dugi niz godina. I opstaje među Srbima, jer to je vječna priča koja samo nadograđuje isti “kulturni model” i uvijek pada na plodno tlo.

5. Tko je obezglavio srpsku naciju

Dobrica je Ćosić od onih koji nogom šutiraju mrtvog despota, pa je nakon Titove smrti počeo hrabro galamiti kako je *detitoizacija* goruće srpsko pitanje. Ne bavi se Gedža komunističkom ideologijom, jer je svodi samo na titoizam, pa je njegova *detitoizacija* vukla u primitivni nacionalizam i četništvo, što je mnogo više “obezglavilo srpsku naciju” nego titoizam i dovelo je do “beznađa koje nas je oplavilo, depresije koja nas je obuzela”, kako je sam rekao na svečanom dočeku *Trećeg milenija*. Osobno mislim da je Dobrica bio pametniji onda kada je pisao o “Titovom demokratizmu u određivanju i razvijanju političkog kursa”[*] nego u ovih posljednjih dvadesetak godina otkako gusla da je Tito “obezglavio srpsku naciju”.

Rade Konstantinović, kojega Ćosićevi “narodnjaci” kunu kao modernog pisca i filozofa, jer je još s kraja šezdesetih objasnio korijene “srpskog nacizma” iz kojega proizlazi palanački duh, a onda mržnja i krv, nikada se nije zaklinjao da će “titovski misliti, titovski se boriti”, kao što je to činio Gedža, ali je manirom mislioca postavio to razdoblje u historijske okvire, jer svakog od nas “nesreće pretvaraju u istoričare”. Posve suprotno Dobrici Ćosiću, koji tvrdi da je srpsku naciju obezglavio Tito, Konstantinović veli “da smo s Titom dosegnuli sami zenit naše svetske istorije, našeg učešća u svetu”. On bez dvojbi ukazuje da se nijekanjem

svijeta stupa u pakao samonegacije, te da u tome vidi klicu srpskog ludila. “Naš raskid sa svetom, naš rat sa svetom (jer nije to bio samo rat sa Muslimanima i Hrvatima, nego rat sa svetom), šta je to drugo nego ludilo, i koja bi druga sila mogla taj rat da vodi, ako ne sila ludila”, kaže Konstantinović. Ako je netko kumovao tom ludilu, onda je to Dobrica Ćosić, jer za njega je svijet nešto neprijateljsko i srbofobično, on je sam anti-svijet, a Konstantinović veli da “anti-svet jeste kriminalni svet”. Jedan Ćosićev junak u romanu *Vreme smrti* uzvikuje: “Evropa je naš smrtni neprijatelj”, što je samo preuzeta misao najvećeg srpskog “besednika” i teologa Nikolaja Velimirovića,[*] koji je napisao: “Srbija je sused Evrope, ali Srbija nije u Evropi” i koji je smatrao da je za Srbe smrtni neprijatelj “izrailjska i evropska kultura”.

Nije mi bila nakana suditi o titoizmu kao “svetlu Balkana”, kako je Dobrica govorio šezdesetih, niti o tome fatumu koji je “obezglavio srpsku naciju”, kako je isti čovjek poslije govorio, a isto tako ne bih olako prihvatio ni mišljenje R. Konstantinovića da ono nije izrečeno na jednom antifašističkom simpoziju, prosinca 1995. Konstantinović je veliki pisac i moćan duh, zna on što su nasilni režimi i što je totalitarizam, ali on je govorio o jednom segmentu višeslojne povijesti i to u času “paranoidne izolacije Srbije” i nasilja brutalnijeg nego u najcrnjim fazama komunizma. Konstantinović govori o svijetu i srpskom udjelu u svijetu iz stanja depresije “kad smo se našli usred samoće kao usred nekog ponovoljenog ledenog doba”, kako to sam veli, pa je tako njegovo izlaganje moglo samo dobiti na vjerodostojnosti. I to nije izrekao onaj koji je pisao ode Titu, nego gospodin iz srpske građanske porodice, otac mu je bio profesor sveučilišta, djeda ministar, pa je njegovo stajalište tim više iskrenije, jer se ne obračunava s vlastitom prošlošću i grizodušjem, nego svojim filozofskim mozgom razmišlja i

zaključuje da je moguć srpski povratak u svijet jedino "totalnim porazom *Velike Srbije*".

Gedžin je, pak, antitoizam neobuzadn i to je najbolja dijagnoza te osobe koja nakon toliko brbljanja još nije uspjela o Titu ubosti ništa osim pukih etiketa, uvreda i općih mjesta, ali je o sebi, vala, uspjela reći dovoljno i previše. S Titom u zagrljaju Ćosić je imao velike muke, bilo onda kad ga je doživljavao kao božanstvo, kao svjetlo u balkanskoj krčmi, kad ga je uzbuđivao njegov "gnevni i meki glas", kad mu je pisao posvete s ljubavlju, pezeći pred onim "pod čijom je zastavom osmislio svoj život", bilo u ovom razdoblju otkako ujeda i grize svojega maršala. Muke su u tomu što ga je onda zagušio jezik propagande, a sada jezik psovke. Onda nije ništa bitno rekao o Titu, a sada ponavlja ono što su kavanski meštri u svojim budžacima, još za života maršalova, prežvakali. Fasciniran njime "naš je Gedža" oba puta ispao žrtvom vlastite fascinacije. Nije uspio obuzdati jezik gluposti onda ni sada. S Titom u naručju Ćosić nije imao sreće. Ta je ljubavna avantura neslavno završila. Ćosić se razotkrio kao prezreni ljubavnik; toliko gnjeva, a od svega toga ništa. Tračanje povijesne figure spada u besmislice, a za ozbiljnu analizu Gedža nije imao kapaciteta.

Naravno, nitko ne može zamjeriti Dobrici Ćosiću što se razočarao u Tita i titoizam; pisac ima pravo odreći se svojih tekstova, korigirati mišljenje, otresti se zabluda, ali onda mora imati toliko pameti da se razborito postavi prema sebi i svom "objektu zablude", i pokaže otmjenost u samospoznaji svoje sa žarom izrečene ljubavi onome kojega je doživio kao "svetlo Balkana", onome tko je za njega bio "izuzetni tvorac" i tko mu je "osmislio život". Ta velika tema divljenja i obožavanja mora se postaviti točno, s mjerom i ukusom, jer svako pretjerivanje vuče u kaotični obračun i napokon u samomržnju. Dobrica Ćosić ima problema sa samomržnjom, od koje je napravio javni slučaj i u svoj kaos uvukao i svoj narod. Nitko mu ne zamjera što je od svojih

zabluda, nesporazuma sa samim sobom i svojim vremenom, napravio biznis, jer književnost crpe iz nesporazuma, ali je barem morao pokazati u tome poslu neki rafinman i stanoviti odgoj, te mnogo više kriviti sebe nego druge i pisati perom, a ne motkom. Da je umio u prvom licu napisati ispovijest, sve bi to stalo na dvjestotinjak stranica, a ovako je iza Dobričinih tračeva ostao gorak okus manije. Chesterton bi rekao da je teško ostati normalan u tamnici jedne jedine ideje.

6. Srbi kao gubitnici

Jer gdje bi to još mogla, osim u blesavom Ćosićevu društvu, da se tako potpuno, tako zdušno i bez zadrške udomaći njegova krilatica kako *Srbi dobivaju u ratu, a gube u miru*? Ta smiješna, neozbiljna, ničim utemeljena kavanska dosjetka na koju su se palili naciofili, bez znanja o povijesti, tako je uzdigla svoga tvorca da se više nitko nije usudio provjeriti je ili preispitati, jer je prihvaćena kao fakat, kao nepobitna istina, kao lucidni trenutak prorokov. A onda se glasnuo i sam tvorac mudre izreke i pridodao kako je u tu misao utkao cijeli svoj život i "sažeo svoje iskustvo i godine razmišljanja".

Dakle, Dobrica je u tu, kako sam kaže, "paradoksalnu misao" utrošio godine razmišljanja, dok je njegovim šegrtima, vicmaherima Bećkoviću ili Crnčeviću, dovoljno ciglih pet minuta da bubnu takav paradoks zabavljajući pajdaše na sijelima i u krčmama. Ćosić je pak godinama razmišljao, a onda se udario dlanom po čelu, jer mu je sinula misao: "Pa da, bogati, mi Srbi dobijamo ratove, a nadrapamo u miru, jer nam velike sile ponište pobede!" Naš je žalosni mislilac "sažeo svoje iskustvo i godine razmišljanja" u jedan vic. Sada se u tome vicu još mogu prepoznati ratni zločinci i bjegunci od zakona, jer misle da

im je mir oduzeo “slavu” koju su stekli u ratu. Ali to misli i Dobrica Ćosić.

Da još malo razmotrimo što bi sve mogla značiti ta “paradoksalna misao” u koju je “naš Gedža” utrošio tolike godine i “sažeo svoje iskustvo”. Taras Kermauner, slovenski pisac i filozof, davnih je godina rekao da ta “paradoksalna misao” vuče na to da je Srbima potreban permanentni rat. To valjda znači da će im se jednom posrećiti da naplate u miru ono što su dobili u ratu, premda mi nije posve bistro što se i koliko dobiva ratovima i dobiva li se bilo što. Isto tako, ne pašu mi ti pojmovi *gubiti* i *dobivati*, barem kad su narodi u pitanju, jer to nekako dođe više kockarski nego filozofski, usprkos skepticima koji drže da je i sam život kocka. Pa ipak, netko se uvijek kocka sa sudbinom cijelih naroda.

Povjesničarka Latinka Perović misli posve drukčije i veli da će prije biti da Srbi gube u ratu ono što su nekako i jedva skrpili u miru. Ona kaže da je Srbija od 1876. svakih četrnaest godina vodila jedan rat. Onda ispada da Srbi nemaju smisla za politiku. Latinka veli da je politika, između ostalog, i izbjegavanje rizika. A rat je rizik i nesreća koja sve baca unatrag. To što Srbi gube u miru, znači da nemaju sluha za kompromise, da nemaju diplomaciju, da ne znaju što je dijalog, da se kolju oko teritorija, da su nesposobni živjeti u miru sa susjedima, itd. Ta oholost gubitnika zapravo je osjećaj niže vrijednosti, otuda bezglavo srljanje u ratove. Rat je stanje neodgovornosti, mogućnost zločina, neka vrsta primitivne hajke i lova na drugog i drukčijeg. Ako Srbi dobivaju u ratu, a “rat je gomilanje mrtvih” (Canetti), onda narasta i “ideja gomile” i postaje dominantna sila u društvu. Oni narodi koji su skloni gradnji nisu ratoborni. Canetti veli da su se Egipćani bavili piramidama, a ne osvajanjima.

Svetlana Slapšak, publicistica i teoretičarka književnosti, kaže kako se iz te Ćosićeve “paradoksalne misli” da *Srbi gube u miru ono što dobiju ratom*, misli bez ikakve teorijske

podloge, “može zaključiti da rat za Srbiju više vredi, što jeste simptom agresivnog nacionalizma”.[*] Osobno mislim da je tom mudroserinom Ćosić ocrnio vlastiti narod i kukavički mu poturio temu samosažaljenja i prokletstva (proklet da je svijet koji Srbima uzima ono što su dobili ratom). Ta laž ohrabruje da se ponovno ide u rat, a istodobno traži opravdanje za sve izgubljene i uzaludne srpske ratove. Staro je pravilo da nitko ne može ogaditi naciju kao nacionalisti.

U knjizi Vidosava Stevanovića[*] nalazimo podatak da je Srbija u modernoj povijesti vodila trinaest ratova, od kojih barem devet posve nepotrebno. Ali i “opet će ako bude sreće” Srbi ratovati, jer nacionalni pjesnik i prorok ne gudi uzalud: *ćeraćemo se još!* Ne gudi uzalud na žicu nedovršenog rata. Dakle, još “jedan traljav, drljav i vrlo krvav rat za dovršavanje nedovršene istorije - još jedna ostvarena životna čežnja, još jedno ostvareno životno delo Dobrice Ćosića - jedan starački rat, u koji će bestidno biti odašiljani mladi ljudi, doprineće da se samouniženje, pa možda i samouništenje Srbije obavi besprekorno i neopozivo. A da stvar bude još gora - ne odjednom, već na mučne i krvave rate.”[*]

7. Milošević, najpopularniji Srbin XX. stoljeća

“Dok su mnogim intelektualcima širom otvorena vrata Miloševićevog[*] kabineta, Ćosić se nije sa njim sastajao sve do početka 1990. godine”, tako piše Gedžin Eckermann u već spomenutoj knjizi *Lovljenje vetra*. Moram priznati da sam mislio kako su vrata Miloševićeva kabineta bila zatvorena za intelektualce, a širom otvorena za njegove pajdaše: Kundaka, Sokolovića, Badžu, Bulatovića, Stanišića, Vučelića, Stojiljkovića, Arkana i dr.,[*] ali evo, Eckermann mi otvara oči. Dakle, ondje se divanilo, vrata su bila širom otvorena za srpsku inteligenciju, jedino je njezin najviđeniji

predstavnik, nesretni Dobrica Ćosić, morao čekati gotovo tri godine da ga Vožd primi i da konačno uđe na širom otvorena vrata, premda se on prvi preporučio, a zadnji dospio na taj orijentalni divan na kome se, očito, krojila povijest, u harmoniji i sprezi srpske inteligencije i Vožda. Ali, ne berimo brigu, najviđeniji član srpske intelektualne bande kasnije će izbiti u prvi plan, jer je nezamislivo da se bez njega može obaviti bilo kakvo nevaljalstvo; on je neizbježan u svemu što je nečasno. Publicist Stanko Cerović točno je rekao da s Dobricom Ćosićem izlazi na vidjelo "truli korijen srpske kulture".

Rekoh maločas da se Dobrica prvi preporučio laskavim mišljenjima o Slobodanu Miloševiću. To je posve normalno, jer on u krivim procjenama ne može omanuti. Naravno, kasnije će (kad dođe pogodan čas) svoje izjave demantirati, kao što je to uvijek činio. On svoje greške i zablude ponavlja, ali to nikome ne smeta; štoviše, to je postalo simpatično i traženo. Da je čovjek otresit i pronicav, ne bi ga nikad tako zdušno prihvatili, niti bi u takvoga išta uložili, osim što bi mu na svakom koraku podmetali nogu. Ali kako je mutljavina, onda se tu veselo ulagalo. Kako je lažac, onda mu se vjerovalo. U svojoj britkoj analizi Gedžina lika Stanko Cerović veli: "Postoji javni i tajni Ćosić. Javni je banalan, tajni smiješan. Ali, banalno i smiješno se uzdižu do tragičnog - ili do tragične groteske - kad se sruče kao smrtna presuda na cio narod. Javni je pisac, tajni političar. U knjigama i svim javnim nastupima, Ćosić je frazerski humanista, sav od tolerancije, demokratije, poniznosti, ljubavi i požrtvovanja za bližnje. To se zove hipokrizija. U politici je samoljubivi intrigant koji barata ljudima i narodima kao krpama. To se zove podlost." (*Monitor*, 26. lipnja 1992.)

U talijanskom listu *Il Tempo* od 27. srpnja 1989. godine, novinar Giorgio Torcia donio je na trećoj stranici intervju s Dobricom Ćosićem. Naravno, Gedža je opet pričao o demokraciji, toleranciji, humanizmu - o svemu onome iz

svoga repertoara hipokrizije. O Miloševiću je rekao da ga osobno ne poznaje; dakle, točno je da još nije bio stupio na širom otvorena vrata Miloševićeva kabineta, ali iz talijanskih novina došao je rukoljub: “Klanjam se, Vaša Visosti, evo mene, evo mene na Vaša širom otvorena vrata, klanjam se ponizno i počujte što sam o Vašoj Visosti rekao Talijanima, a to će pročitati i naši smrtni neprijatelji u Vatikanu!” I doista, Dobrica je opet zapjenio kao ono svojedobno “biti Titov, titovski misliti”, pa je o Miloševiću rekao: “Mlad je, hrabar, odlučan, inteligentan. Dobro govori. Ima izuzetnu sposobnost komunikacije s masama. On je nesumnjivo najpopularnija ličnost koju je srpski narod imao u XX veku.” Kad tako zbori “veliki Srbin”, “otac nacije”, akademik, narodni književnik, što drugo preostaje njegovim malim običnim sunarodnjacima nego slijediti “najpopularniju ličnost koju je srpski narod imao u XX. veku”, te ginuti i ratovati za nju, to prije što se već zbio Gazimestan, na Vidovdan, lipnja 1989. godine, kamo je hodočastilo dva milijuna Srba i gdje je Vožd najavio da će biti ratova, da oružje nije zamuknulo. Otada rat postaje opsesija i “kolektivna fantazija” ratobornog puka.

Dobrica u istom broju lista *Il Tempo* prijeti Albancima i veli da “ćemo morati upotrebiti silu”, a onda stari podlac dodaje kako je to “bolan put koji u sebi nosi ogromne nesreće”. Još je u toj novini baljezgao nešto o “talijanskoj Istri”, prostački i površno, pa se oko toga digla galama, a potom se počelo govoriti kako je novinar izokrenuo smisao Gedžinih riječi i učinio ga prizemnim. Onda se i Ćosić oglasio u *NIN*-u od 10. rujna 1989. godine, otklonio je nedoumice i potvrdio da stoji iza svega što je rekao: “Suština objavljenog teksta je verna našem razgovoru.”

Ali kada sam, negdje u vrijeme ožujskih demonstracija 1991. godine i tenkova na ulicama, javno citirao njegovo divljenje Miloševiću, on je rekao: “Kovač laže i podmeće.” Zasigurno se bio uplašio da će demonstracije pomesti Miloševića, pa

se već bio spremio okriviti me za svoju izjavu. O tome sam nešto govorio u *Borbi* (3. travnja 1991.) kada mi je novinarka Vesna Roganović postavila pitanje: “Ovih dana Vas je u štampi ne baš nežno ‘dohvatio’ Dobrica Ćosić. Rekao je da podmećete, jer ste napisali da je izjavio za Miloševića kako je to najpopularniji Srbin XX. stoleća. Da li zaista podmećete?”

Evo dijela mog odgovora: “Čuo sam da me ‘otac nacije’ negdje dokačio, zapravo mi je netko telefonski pročitao to što je izašlo u *Politici*, jer taj list iz higijenskih razloga već tri godine ne uzimam u ruke. Ako sam dobro čuo, tamo je rečeno kako izričem ‘svakojake presude’, te kako Ćosić ne polemizira s neistomišljenicima i kako nema namjeru braniti se od mojih podmetanja. Ne vidim da sam izrekao bilo kakvu presudu ako sam napisao da je izjavio to što je izjavio i nije lijepo od njega što sad mene okrivljuje zbog svoje izjave. Nisam uopće osporavao njegovo pravo da tako misli, samo sam izrazio neslaganje i blagi prijekor što se pisac takvog kalibra slabo snalazi u političkim procjenama. Možda se Dobrica nije precizno izrazio kad je rekao da podmećem, možda je tu trebalo da stoji *predbacujem* ili *podsjećam*, ali preciznost nije njegova jača strana.”

Onda sam naveo podatke iz lista *Il Tempo*, te iz *NIN*-a (broj 2019 od 10. rujna 1989. str. 66-67). Taj moj intervju u *Borbi* onda je bio dobro primljen samo od opozicije, dok su nacionalisti režali na mene i slali mi poruke da što još tražim u Beogradu. Sada mi se čini da sam bio nježan i blag u svojoj samoobrani; danas bih žešće uzvratio da me netko tko je već mnogo griješio i komu sam podastro dokaze za grijehe, naziva lašcem.

8. Bijeda mita

Tada su, s kraja osamdesetih, ali i kasnije, srpski književnici bili listom uz svoga Gedžu i svoga Vožda. Akademik i pjesnik-oficir Matija Bećković dopunjava Ćosićevo ulizivanje i veli kako je Vožd sačinjen od "dve svete srpske reči: *Miloš* i *Sloboda*". Milorad Pavić, autor *Hazarskog rečnika*, pohitao je prije svih i pridružio se radnicima, radnim organizacijama i partijskim komitetima koji su slali "telegrame podrške" Osmoj sjednici srpskih komunista 1987. godine, na kojoj je Milošević izveo puč i preuzeo vlast.

Tri godine kasnije Pavić ide dalje, pa kao stručnjak za srpsku srednjovjekovnu povijest, u knjizi *Hazari, ili obnova vizantijskog romana* (BIGZ, Beograd, 1990.) dolazi do spoznaje da je "Milošević Sveti Sava našeg vremena", te da će novi srpski svetac "zaustaviti zahuktali genocid nad pripadnicima civilizacije istočnog hrišćanstva". Godinu dana kasnije, u *Politici* od 13. rujna 1991., izjavio je da je "gospodin Milošević prvi i poslednji političar koji je usred antisrpski nastrojene komunističke Jugoslavije učinio nešto dobro i veliko za Srbiju. Svi znamo pod kako teškim uslovima, koliko i kako u veoma kratkom vremenu. Ali ja ne vidim samo njega samog. Kao vladu srpskog naroda vidim i Raškovića i Babića, i Karadžića i Jovića, i Hadžića, i Draškovića, i Šešelja i Mićunovića, i Košutića i Paroškog, i tolike druge".* Kada je Milošević izručen Haaškom tribunalu, Milorad Pavić, zvani Cici, okrenuo se protiv "Svetog Save našeg vremena". I on, kao uzor mu Ćosić, šutira mrtvog despota.

Publicist Dragoš Kalajić, nekoć vojni savjetnik u poraženoj Martićevoj Krajini i armiji, pisao je o Miloševiću ushićeno i s mističnim natruhama. Kosovsku noć iz 1987. godine u kojoj je Milošević drhtao**, nazvao je činom *velike inicijacije i novog iskustva*, pripisao je banalnom partijskom potrčku "vizije o spoznaji istine", pa mu je onda, nakon te historijske promocije na Kosovu, posvetio jedan panegirik u zagrebačkom tjedniku *Start* pod naslovom "Osmijeh koji

grije”. Tekst se završava u maniri socrealističkoj, kako neki radnik grije prozeble ruke nad fotografijom Slobodana Miloševića na kojoj blista osmijeh novog vođe.

Ni miljenik beogradske čaršije, Boba Selenić, nije smio zaostati u hvalama, pa je u *NIN*-u izjavio kako mu je “Milošević vratio dostojanstvo”. Njega sam također javno citirao onda kad mu to više nije pasalo, ili kad je već promijenio mišljenje, pa se i on ražestio na mene. U maloprije spomenutom intervjuu u *Borbi* morao sam i Seleniću odgovarati, jer me potkačio što sam netočno tumačio njegovu oštroumnu misao kako se netko pojavljuje da mu vraća dostojanstvo. Novinarka mi je postavila pitanje: “I književnik Slobodan Selenić je reagovao na vaš tekst. O čemu se tu radi?”

Rekao sam: “Selenić nije imao potrebu dokazivati ono što sam ja već iznio. Htio je da me opovrgne, a samo je stvari proširio i objelodanio i ono što nisam kanio spominjati. Dakle, ja sam rekao da je on izjavio kako mu je Milošević vratio dostojanstvo, a on je donio dio tog intervjua iz *NIN-a* i objavio ga nedavno u *Borbi* kako bi dokazao da je to što sam rekao neistinito. On me tu ispravio, ali samo utoliko što je rekao da to dostojanstvo nije njemu osobno vratio, već da takvo mišljenje vlada u svijesti srpskog puka…” Sa Selenićem sam uvijek imao korektne odnose i nužnu distancu, a kasnije mi je priznao da sam bio u pravu, te da se ta ništarija Milošević nije smjela uzdizati do mita. Ali, Selenić je ugradio barem jedan kamenčić u taj mit.

9. Hrast kojega obaraju

Na širom otvorena vrata Miloševićeva kabineta, na koja su hrlili i hodočastili srpski intelektualci (slikari Mića i Ljuba Popović poklanjali su mu monografije, Olja Ivanjicki raspačavala je njegove portrete, pjesnici su mu pjevali ode i

“himne na ledini” o tomu kako “pristiže lep i mlad govornik”, a zlaćane zrake sunca pale mu “nakostrešenu kosu”), napokon je uveden i poklonik Voždov Dobrica Ćosić, a uvela ga je famozna Klara Mandić, zubarica i pomajka stanovitog Dragana kapetana, “ratnika za srpsku stvar” i ratnog profitera, nekoć “devojka”[*] filozofa Tadić Ljubomira, marksističkog “mislioca”.

Taj ishlapjeli filozof hvali se (*Politika*, 28. prosinca 2001.) kako je još prije četvrt stoljeća nazvao Dobricu Ćosića “Piscem” i to se uz Gedžu zalijepilo. Evo kako “umna glava” piše: “Pre više od četvrt veka nazvao sam ga ‘Pisac’ i taj generički pojam otada prihvatiše mnogi njegovi prijatelji.” U *Pravopisnim pravilima srpskoga jezika*, u odjeljku interpukcije, u jednom članku o uporabi navodnika stoji da “kad se želi istaći da se neke riječi kazuju u sumnji ili podrugljivo, s ironijom, i kada nečemu hoće da se dade suprotan smisao, onda se one također stavljaju među navodnike”. Nadalje se veli u *Pravopisu* “da navodnike ne treba pisati kad je u tekstu veliko slovo dovoljan znak o čemu je riječ”. Kad ja pišem o Tadiću, pod navodnike stavljam “mislilac” i “umna glava”, jer je to podrugljivo i s ironijom, želim tome dati suprotan smisao, ali pod navodnike ne stavljam filozof, jer je to njegovo zanimanje, ma kakav filozof bio.

Možda on hoće reći da je “Pisac” stavio pod navodnike i piše ga velikim slovom zato što mu je to nadimak, a potom filozofski kaže da je to “generički pojam”, što bi valjda trebalo značiti da je to pisac posebne sorte, nečuvena roda, da mu je to prirođeno, jer je bogomdani “Pisac” kojega je tako marksist krstio. (*Genus*, *generis* - rod, vrsta, porod, pleme, koljeno, podrijetlo, porodica[*]). Ako mu je dao nadimak Pisac, ako je on Pisac njihova plemena, ako ga od milja zovu Pisac, nije bilo potrebno stavljati ga pod navodnike; svaki bi pakosnik mogao tumačiti kako ti navodnici potenciraju nešto dvojbeno, jer filozof je to, tko

zna na što cilja, još prefrigani marksist, premda ja takvo što ne mislim, jer znam koliko je narečeni filozof fasciniran Gedžom.

Ali da vidimo kako je Tadić Ljubomir, “crveni vođa” studentskih gibanja iz 1968. godine (sjećamo ga se na nekom balkonu s bijelim turbanom na glavi), došao do toga da Dobrici Ćosiću nadjene ime “Pisac”? To mu nije bilo teško, jer “ime ishodi iz dela”, veli srpski akademik “crnogorskog porekla”. Dakle, prema spoznaji akademikovoj, Ćosić je napisao “antologijski roman *Daleko je sunce*”, pa iz toga proizlazi da ga je napisao pisac, a onda je dijalektičar gramatički intervenirao i stavio veliko P kako bi nam sugerirao da to nije samo zanimanje nego i osobnost, te da to nije napisao pisac, nego “Pisac”, koji još otada, otkad mu je marksist nadjenuo to ime, uspravno hoda. Da točno navedemo kako to filozof veli: “Tada je otpočeo uspravni hod Dobrice Ćosića i tinjanje njegovog književnog talenta.” Iz toga ispada da je on prvo napisao “antologijski roman”, a onda je njegov talent počeo tinjati kao zapretana vatra. Znači, “četvrt veka” Dobrica Ćosić uspravno hoda, a za to vrijeme, dok uspravno hoda, njegov talent tinja. Neka sam filozof odluči što podrazumijeva pod tim *tinjati*.[*] Možda ima neko novo značenje te riječi.

U tekstu kojim čestita rođendan autoru *Deoba*, čiji talent valjda još tinja, filozof više puta inzistira na tome da Ćosić “uspravno hoda” ili “grede uspravno”, kako na drugom mjestu veli stilist Tadić, valjda stoga da se ne bi ponavljao. Čudi me kako nije, kao znalac srpskoga jezika, što smo vidjeli po uporabi glagola tinjati, nanizao još sinonima glede Ćosićeva uspravnog hoda, jer je za Hrast (kako ga filozof vidi i doživljava[*]) nekako malo da takav Hrast samo “hoda uspravno” i “grede uspravno”, kad je mogao još da *jezdi* uspravno, *gazi* uspravno, *korača* uspravno, *putuje* uspravno, *kreće se* uspravno, *ide* uspravno, *grabi* uspravno, *tabana* uspravno, *krstari* uspravno, *čeplje* uspravno, *klisara*

uspravno, *gevelja* uspravno, *brodi* uspravno, *zloputi* uspravno, itd. Ali bojim se da već zanovijetam oko jezika, finese u prigodnoj zdravici nisu važne, dovoljno je Hrastu samo čestitati rođendan, odguditi “na mnogaja ljeta”, pa se filozofu pridružio i Vojislav Koštunica, Ćosićev miljenik i sljednik, u tom času predsjednik SR Jugoslavije koja se tako više ne zove, a trenutačno srpski premijer, te je i on jadan sročio čestitku, najpoetičnije što je znao i umio.[*]

Vratimo se sada krvnoj i duhovnoj vezi Ćosića i Miloševića. Eto, znamo da ih je pokojna Klara spojila; otada je vlast u Srbiji u rukama Miloševića, premda se o sudbini Srba odlučuje u domu Ćosićevih, tako barem Eckermann veli. On će reći kako pluralizam buja, “niču heterogene partije suprotstavljenih programa, sa ljudima malo poznatim širokoj javnosti”, a pravi tipovi Gedža i Đido suzdržani su i nezainteresirani. Međutim, Eckermann laže. Sam D. Ć. veli u svojim zapisima (*Večernje novosti*, 15. travnja 2002.) da je imao sreću da s Jovanom Raškovićem osnuje SDS i napiše program stranke, da s Karadžićem danonoćno radi na utemeljenju SDS-a u Bosni i Hercegovini, da piše peticije Srbima s Kosova itd. Ovako se hvali: “Moje ilegalno ime za Srbe na Kosovu bilo je ‘Deda’. Čak su me i moji vršnjaci i starci zvali Deda.” Ako ništa drugo, Deda je ilegalno sudjelovao u “pluralizmu koji buja”. Uz to, njegova supruga Božica jednom je rekla da su sve partije nastale u njihovoj kući, ne samo one doma nego i izvan Srbijice. Gospođa Božica to je izjavila tek da se zna da je bez njezina utjecajnog supruga nezamisliv politički život Srbije i ostalih “srpskih zemalja”, kako je tada bilo poželjno govoriti. Onda, u vili Ćosićevih na Dedinju sve započinje, kako marksizam i antititoizam tako i pluralizam. I doista, već s početka devedesetih, kroz tu su kuću prošle sve “slavne” srpske povijesne ličnosti i vojskovođe od Raškovića, Karadžića, Koljevića, vojvode Vučurovića, Martića do đenerala Mladića, Plavšićke i najutjecajnijeg Srbina Ekmečića,[*] koji je zastupao

stajalište da za ideju Velike Srbije nije preskupo planirati oko milijun mrtvih Srba.

10. Vampiri srpske politike

Prvi duži razgovor s Miloševićem Ćosić je imao negdje u proljeće 1990., tako stoji u Đukićevoj knjizi, pa je nešto od toga unio u svoj *Dnevnik*, povremeno čak i kritički, to je ona kritika sa simpatijama, ali su dojmovi bili povoljni, kao i onda dok ga nije poznavao. Još se jednom uvjerio da je Milošević inteligentan i čovjek jake političke volje. To je samo floskula, jer nitko nema, pa ni Ćosić, nijednoga dokaza o toj inteligenciji, čak i da je njezin laboratorijski kvocijent visok. Ta inteligencija koja zanemaruje “emocionalnu inteligenciju”, o kojoj je Daniel Goleman napisao opsežnu studiju, može biti samo “karikatura intelektualca”. Tipa s niskom razinom emocionalne inteligencije karakterizira ambicioznost, ustrajnost, tvrdokornost, agresivnost, izražena “volja za moć” i svojstvo da ga ne muče pitanja o sebi samome. Goleman veli da takav tip “voli oko sebe gledati svisoka, sitničav je i inhibiran, osjeća nelagodu u vezi sa spolnošću i senzualnim iskustvima, bezizražajan je i otuđen, emocionalno prazan i hladan”. Zar to nije Miloševićev psihološki portret?

Ali Ćosić ga vidi drukčije i u svom *Dnevniku* zapisuje: “To je prvi srpski komunista koji ima modernu koncepciju ekonomije, komunikacije i razvoja.” Ima li sada smisla rušiti prorokove vizije, kad svatko može vidjeti kamo se djenula ta moderna gospodarska koncepcija. O razvoju Srbije više ne moraju govoriti stručnjaci, jer o razvoju se nema što reći; “moderna koncepcija ekonomije” dovela je Srbiju na dno. Jedina Miloševićeva komunikacija bila je rat. O čemu to onda bulazni “Pisac”? Sve su njegove nebuloze te vrste, ali svejedno - to njemu ne može nauditi. Nema pogreške, nema

banalnosti koja mu može nauditi. Nitko mu za gluposti neće prigovoriti; štoviše, njegov će ga zatucani soj uvijek podržati i reći: “Ako Gedža kaže da je Vožd intelegentan, da ima veliku volju, onda se tu nema šta misliti, ima svi da ginemo za Vožda!” I kad sve to tako stoji u Srbijici, nije nikakvo čudo što njezini građani nepogrešivo biraju najgore.

Rekli smo da je “Pisca” u Miloševićevu rezidenciju uvela pokojna Klara, ali otada se Gedža sam snalazio u dvorima, pa je tako započelo razdoblje međusobnog uvažavanja; jedan drugome rekli su da se poštuju, tako Eckermann bilježi. Pa ipak, barem kad je javnost u pitanju, Milošević je bio oprezan i suzdržan, nije se javno razbacivao pohvalama, niti je Gedžu uspoređivao s kakvom znamenitom ličnošću, dok je “Pisac”, brzoplet kao i uvijek, negdje u to vrijeme srdačnih odnošaja, dometnuo onoj da je Milošević najpopularniji Srbin XX. stoljeća još jednu, nešto precizniju natuknicu: “Milošević je uz Nikolu Pašića[*] najznačajniji srpski političar.” Ako znamo da je Nikola Pašić Ćosićev politički uzor, onda je to bio kompliment od srca, jer Milošević je tada već uvelike zagazio u rat i krenuo koracima legendarnog Baje. Ćosić je pogodio: Milošević je doista bio ne samo najpopularniji nego i u Srba najomiljeniji, zapravo obožavani političar, a u svijetu, uz Karadžića, najpoznatiji Srbin XX. stoljeća. Osobno mi je blisko to da je Milošević novi Pašić, jer je i on *trgovac leševa na veliko i na malo*, kako je to Krleža lijepo rekao za Baju.

U knjizi *Lovljenje vetra* Đukić kaže da je Milošević odmah počeo nagovarati “oca nacije” da se prihvati neke dužnosti u državi. U jednom je trenutku rekao: “Učite nas kakva treba da bude demokratija!” Ali Dobrica Ćosić, “inžinjer ljudskih duša”, koji je portretirao mnoge likove u svojim romanima, nije mogao osjetiti onu seljačku žaoku priprostog, a tada moćnog Vožda, koji se zajebava ne samo s učiteljem demokracije nego i s demokracijom, jer mu nije bilo stalo ni do učitelja ni do demokracije, što se pokazalo točnim samo

godinu dana kasnije kada ga je najurio s mjesta predsjednika države. Srpski komediograf Dušan Kovačević veli: “Dobrica ga je opslužio, a onda ga je ovaj isterao. Bukvalno ga je najurio. Mlad je čovek najurio dedu. To se u srpskom narodu ne prašta.” Ali o tome ćemo kasnije, jer to je najtužnija stranica Gedžina života; trenutak kad romanopisac prelazi u romanesknu ličnost. Ta je farsa dostojna darovitog Nušićeva nasljednika Dušana Kovačevića.

Ćosićev odani čovjek, njegov medij, Jovan Rašković, čija kćerka kaže da je presvisnuo od tuge, rekao je, prema pisanju banjalučkog *Reportera*, da je “Ćosić ostao lojalan Miloševiću u duhovnom smislu”. Ima li išta poraznije za književnu branšu, za ljudsko dostojanstvo, za pamet, nego biti u duhovnom smislu lojalan diktatoru, masovnom ubojici kojemu se sudi za zločine protiv čovječnosti. Dobrica Ćosić duhom je ostao lojalan Slobodanu Miloševiću, to kaže vjerni prijatelj Ćosićev, onaj koji ga je izbliza znao, što bi posvuda bilo sasvim dovoljno da se tako bijedna figura, lojalna ratnom zločincu, smjesti u fusnotu povijesti kao negativna činjenica, kao sramota jednog naroda, ali u tom narodu stvari su drukčije i definitivno naopake. U tome narodu profesori Pravnog fakulteta, akademici, književnici, slikari i dr. prave Odbor za zaštitu zločinačkog djela Radovana Karadžića. Takvo moralno posrnuće nije više pojedinačna priča; već bi se moglo govoriti o kolektivnoj bijedi. Svi su oni, od Dobrice Ćosića, SANU, Pravoslavne crkve pa do kulturnih institucija, umjetničkih esnafa - likovnih, glumačkih, muzičkih, dramskih, književnih - doveli Miloševića na prijestolje kako bi im ostvario *Memorandum*, ali on ih je nakon trinaest godina iznevjerio i sveo njihove snove na realnu činjenicu, na golu stvarnost, razotkrio ih u ništavilu, i ostavio im, prije nego je odmaglio u Haag, “Srbijicu oko dvije Morave”, kako joj tepa Koštunica - Srbijicu i u njoj pogašena svjetla.

Nekoć ljubljeni Vožd sam samuje u tamnici, ispašta za sve njih i još jadan spominje na saslušanjima “moj narod”, “moju zemlju”, ali on više nema ni svoga naroda, ni svoje zemlje. Svijet koji nešto razumije ne suosjeća s njim, niti ga žali; “srpska laž” utkana u njega truli s njim u tamnici. Žao mi je, makar to zločesto zvučalo, što ne dijeli ćeliju s “ocem nacije” i ratnim predsjednikom, zapovjednikom Vojske Jugoslavije iz vremena pokolja, rušenja gradova, sakralnih objekata, uništavanja čitave jedne mediteranske civilizacije. Ili je možda Dobrici Ćosiću namijenjena uloga vampira?

11. Vječiti sluga

Đukić-Eckermann još je 1989. godine postavio pitanje književniku i “Piscu” Dobrici Ćosiću kani li se vraćati “u aktivnu politiku”? Što li je odgovorio Gedža, čovjek od riječi? Svojemu je Eckermannu čovjek od riječi odrješito uzvratio, dosljedno kao i uvijek, energično da zaboli naciju, kao da joj je bodež zario u srce: “To ne dolazi u obzir ni pod kojim okolnostima. Slobodu svog pisaćeg stola ne bih zamenio ni za kakvu moć, pogotovu za moć koju daje vlast.”

Ćosiću se nikad ne zna kad je iskren, kad dvoličan. Možda je to preko Eckermanna otposlao u javnost kako bi se nacija obratila svojemu ocu da se vrati, da ne ostavlja stado u času kad “svaki Srbin konačno smije javno reći da je Srbin”. Otac je neumoljiv, ne može “slobodu svog pisaćeg stola” trampiti za moć i vlast i stoga je on odlučno rekao: “To ne dolazi u obzir ni pod kojim okolnostima!” Ali kako odoljeti “najpopularnijem Srbinu XX. veka”, kako reći “ne” novome Nikoli Pašiću, kako gazda-Slobu iznevjeriti? Književnik bi morao, ta “Pisac” je, smisliti neko opravdanje zašto je prekršio zavjet slobodi svog pisaćeg stola i prihvatio se postati dužnosnikom nepriznate zemlje s lažnim imenom Jugoslavije. Dumao je, mozgao je Gedža, pozvao svog

Eckermanna i rekao mu: “U životu se dogode stvari koje ne mogu da se izbegnu. U situaciji u kojoj sam se našao, nisam mogao da odbijem predsednički položaj.”

I doista, postao je predsjednik tzv. “žabljačke”* Jugoslavije, 15. lipnja 1992. godine. Na inauguraciju je stigao taksijem; to je samo jedan detalj te farse, scena prozirne demagogije, a prisežući, Ćosić je obznanio da se u sve to upleo jer on nije ništa drugo i nitko drugi doli sluga i samo sluga svojega naroda. Tu je, na tome je mjestu samo zato što želi služiti.

Bilo kako bilo, taj predsjednik u livreji konačno je ušao u Titov kabinet. Sam piše kako u početku nije znao rukovati telefonom, ali mu je tajnica rekla da on to i ne mora činiti, jer ona je tu da opsluži slugu, da mu pomogne, da ga uputi i objasni mu tko je tko u kaljuži, u žabljaku njegove države. Tu se slugi još jednom zgadila Brozova grandomanija, jer je njegov kabinet, tako priča svojemu Eckermannu, veliki “kao fudbalsko igralište”, tako da se novoustoličeni predsjednik osjetio malim, pa je izrazio želju da bi najviše volio služiti narodu u nekadašnjem kabinetu svojega prijatelja Aleksandra Rankovića. Nećemo gaziti na simboliku, to su već zanovijetanja i žaoke, kako je, eto, “demokratski” predsjednik zasjeo u policijski kabinet, kako je “slobodu svog pisaćeg stola” zamijenio policijskim stolom - dovoljno je konstatirati da je Dobrica Ćosić stolovao u kabinetu Aleksandra Rankovića, a njegovoj je raji to imponiralo, jer njihov Gedža nije htio u “ustaški kabinet”, nego je izabrao stolac na kojemu je sjedio pravi Srbin!”*

Nisam pozvan, i ne mogu se baviti finesama vladavine za jednogodišnjeg Ćosićeva mandata; možda će neki povjesničar tu epizodu uključiti u srpsku “historiju beščašća”, ali na osnovu onoga što Eckermann iznosi, čini se da je sluga, najvjerojatnije u Ženevi, išao na nerve gazda Slobi, koji ga je otada doživljavao kao smetnju, jer ne mogu dva Pašića vladati istom zemljom. Gazda Sloba je zaposlio

Ćosića, gazda Sloba će ga i otpustiti. On ga nije doveo kao “oca nacije” (u Slobinu kraju Srbije, nekad prije, u prošlosti, ostarjelog oca odvodilo se u šumu, “na lapot”*[*]), nego je spašavao vlastitu poziciju, jer je međunarodna zajednica pokušavala malog smiješnog diktatora skloniti iz politike i naći kakvu-takvu demokratsku formu za Srbiju. Vjerovali su da je Ćosić prava faca, opozicionar, lukavac koji će vlast prenijeti u kabinet Savezne države s već uhodanim institucijama, dobrim “žabljačkim” Ustavom, moćnom armijom čiji vrhovni zapovjednik postaje novoizabrani predsjednik. Kako je Milošević, dovodeći ga, spašavao svoju poziciju? Pa tako što je tim činom poručio: “Gospodo, ja ću se posvetiti Srbiji, ekonomiji, modernizaciji, standardu, brzim prugama, a vi imate demokratu na čelu Savezne države, političara s mudima, vrhovnog komadanta, pa izvolite raditi s njim, jebo vas on, eto vam ga! A mene ostavite da radim svoj posao.”

Međunarodna zajednica, koja se površno bavila nekom perifernom zemljom, nije znala da je samo mjesec dana prije nego je izabran za predsjednika taj gospodin, akademik srpski, govorio na zatvorenom kružoku SANU kako je “zadovoljan razvojem prilika” te da je na vidiku pripajanje srpskih zemalja velikoj i jedinstvenoj otadžbini, “a etničko čišćenje Bosne odvija se po planu i uz mali broj srpskih žrtava”. Naravno, to muljanje s Dobricom kao predsjednikom bila je “historijska farsa”, koja još jedino u Srbiji ima izniman “dijalektički slijed” da se povijest stalno ponavlja kao farsa. Bila je to još samo jedna zamka u Miloševićevu zvjerinjaku, jer je i nadalje moć bila u njegovim rukama. Ojačao je policiju, regrutirao kriminalce, sklopio pakt s radikalima i učvrstio svoju vlast.

12. S nogama u krvi

Negdje s početka ožujka 1993. godine, Miloševiću je stiglo pismo od Billa Clintona u kojemu ga američki predsjednik upozorava da se suzdrži ubijanja Albanaca na Kosovu, u protivnom će vojno intervenirati protiv Srbije. Nitko se nije pitao zašto se Clinton obraća Slobi, kao da ne postoji predsjednik Jugoslavije i vrhovni zapovjednik vojske. Jedino je to zaintrigiralo novinara *Frankfurter Rundshaua*, bilo mu je čudno, pa se obratio Ćosiću, koji mu je to ovako razjasnio: "Mislim da je gospodin Clinton prevideo da postoji Savezna Republika Jugoslavija. Zašto je pismo upućeno gospodinu Miloševiću, to je stvar američke administracije i njene procene. Mislim da je to nesrećno pismo." To nije bilo nesretno pismo, nego pismo poslano na pravu adresu. Clinton nije previdio postojanje SR Jugoslavije, nego je znao da tom državom upravlja Slobo, a da je Dobrica Ćosić izmišljotina. Procjena američke administracije bila je točna.

Dobivajući posao predsjednika, Ćosić je spasio Srbiju od "restauracije monarhije" i povratka Karađorđevića na prijestolje. To mu je otvoreno rekao Douglas Hurd, britanski ministar vanjskih poslova: "Gospodine predsedniče, dok vi niste došli na mesto predsednika, britanska vlada je odlučila da režim Slobodana Miloševića ruši s princom Aleksandrom. Kad ste vi izabrani, mi smo od te namere odustali, jer imamo u vas puno poverenje. Princ Aleksandar više neće doći u Srbiju, a vas savetujemo da se posvetite spoljnoj politici."[*] Tako je Gedža dva puta srušio monarhiju i monarhizam; jednom kao titoist i drugi put kao antititoist!

Autoritet predsjednikov počeo se osipati, nakon što je u Ženevi igrao na kartu mirotvorstva. Nazvan je izdajicom, američkim agentom, "vatikansko-masonsko-kominternovskim" izrodom - vratilo mu se sve ono čime je i sam častio s prve stranice *Politike* (26. srpnja 1991.) pacifiste, majke i sestre, jer su bili protiv rata. A Sloba je s cinizmom promatrao degradaciju "oca nacije", smijući se njegovoj politici, zlobno, zločesto, naslađujući se i likujući,

kako to samo mogu nitkovi. Ne znam je li točno, ovdje se po prvi put ograđujem, jer nemam izvora i ne mogu potkrijepiti argumentom, kao što sam to za sve dosadašnje navode činio, ali do mene je došla priča da mu je Šešelj predlagao samoubojstvo: "A ako nemate hrabrosti, Dobrice, mogu vam pomoći, mogu toliko učiniti za vas, jer vi ste bili talentovan pisac i loš političar, a na kraju izdajnik srpskog naroda!"

Radikala u duši, demokrata na riječima, "oca nacije", akademika, narodnoga književnika, predsjednika "žabljačke Jugoslavije", vrhovnog zapovjednika VJ, otjerali su iz Savezne skupštine srpski radikali nahuškani od Miloševića i njegovih socijalista. Uz galamu, psovke i uvrede poručivali su "Piscu" da se vrati literaturi, jer da politika nije za njega, premda je siroti Gedža cijeli svoj život posvetio politici, čak je i neke svoje romane pisao kao političke traktate. Jedan njegov junak u romanu *Vernik* kaže: "Slava političkog pobednika bila ti je milija i značajnija od slave dobrog pisca!" Taj rijetki trenutak iskrenosti mogao je stajati kao moto ove žalosne priče.

U Ćosićevim državničkim nastupima, u njegovim političkim potezima, bilo je oponašanja povijesnih ličnosti - želio je ostati zapamćen kao kratkotrajna reinkarnacija Pašića, neka vrsta transcendentnog obasjanja u nezapamćenoj srpskoj tmini koja još traje. Pašić je govorio da "Srbija mora preko Dalmacije dobiti izlaz na more", a ovaj je neuspješni imitator ponavljao da "nema Jugoslavije bez Prevlake", čak i onda kad je potpisao povlačenje s toga poluotoka i kad Jugoslavije više nije bilo. Ćosić je 1989. godine nudio Italiji Dalmaciju i Istru, ali to su bile provokacije na sitno, tek da se ubere koji poen za duhovitost, od koje je inače operiran ("neka, neka, prca Gedža Hrvate, svaka mu čast"); njegov uzor Baja ne bi se šalio tako neslano, niti bi nudio ono što je tuđe i što ne može dati. Slobodan Jovanović piše da se Baja "nije odricao jugoslovenske solidarnosti", štoviše, i oko Londonskog ugovora "odupirao se italijanskim zahtjevima, tako da je i

samoga Supila zadovoljio”, premda se ne zna je li što radio “ispod žita”. Dobrica je folirant, *geg˘e*, ili je pak glup i jeftin blefer. On je nudio i novčani iznos *Njegoševe nagrade* onome tko bi srušio spomenik na Lovćenu, ali i to je bilo samo fol, samo još jedan blef nezrelog političara (“vala ga Dobrica zavuče Crnogorcima, alal mu vera”). On je skupljač poena za jeftine štosove; Baja je ipak bio “liferant leševa na veliko i malo”, majstor tajnih makinacija i trampi, ozbiljni radikal, a ne *ridikul*. Suštinska je razlika između njih u tomu što je Baja vodio borbu protiv živog kralja Milana, a Gedža protiv mrtvog maršala Tita. Ćosić je kao političar ispao amater, bez vizije i koncepcije, destruktivan i uvijek spreman priteći u pomoć kad treba nešto rušiti ili “cepati”, kad treba nekoga pljuvati kad je to komotno i bez rizika, dok je Pašić kao političar imao uspjehe i neuspjehe, a zbog svojih ideja i napisa bio je više puta u zatvoru i šest godina u izgnanstvu. Te dvije ličnosti ne mogu se uspoređivati, čak su i kao nacionalisti različiti, a neki bi dobronamjerni istraživač mogao pronaći i tek pokoju podudarnost između velikog i malog Baje.[*]

Ako je itko oskvrnuo mit Dobrice Ćosića, onda je to Slobodan Milošević. Taj ga je zloduh pozvao i zamolio da u “sudbonosnom trenutku srpske istorije preuzme vodstvo svog naroda”, a vjerojatno se istog časa počeo naslađivati mukama koje će neminovno snaći slugu svojega naroda. Mora da se taj đetić već tada cerekao i mrmljao sebi u bradu: “Videćeš ti, moj brajko, kakav je tvoj narod i šta te čeka! Teraće te, bre, kao seosku džukelu!” U trenutku kada je Ćosić mislio da ulazi u vječnost, Milošević je znao da je to kraj legende.

I kada su poslanici, govnjivim političkim motkama, najurili Ćosića kao izroda, osjećao sam nešto kao samilost, premda je bio zgodan čas da se likuje nad krahom odurne njegove politike. Bilo mi ga je žao dok je ondje, pred izabranim zastupnicima svojega naroda, pred tim nekrofilima, stajao

kao kakva živa groteska, s nogama u krvi, jer su u tom trenutku sunarodnjaci mu u Bosni htjeli potamaniti sve što nije srpsko, osnivajući usred Europe koncentracijske logore i vršeći zločinstva, okrutna čak i za “ukus Evropljana i njihovu *realpolitiku*”. Bilo je tužno gledati Dobricu Ćosića kako bježi pred goničima, a moderni Baja ponovno trijumfira. I što je najgore, za Ćosićem se nitko nije okrenuo, nitko nije zažalio, a on je odšepesao onim svojim sitnim korakom, ne bogme uspravno kako bi želio filozof Tadić Ljubomir, nego ponizno, pokunjeno, bez suosjećaja naroda prema svojemu slugi. Svi su govorili: “Zna Miloš šta radi i zašto ga smenjuje!” Svojedobno je Slobodan Jovanović pisao da je za Pašića, čak i onda kad je griješio, postojala izreka: “Zna Baja šta radi!” I taman bijasmo povjerovali da se zbilo ocoubojstvo, da je srozan jedan mit, da je to definitivni kraj Gedžine politike “radikala u duši, demokrata na riječima”, ali, avaj, zaboravili smo da se “srpski kulturni model ne mijenja”.

Onomad mi se javio telefonom jedan moj stari prijatelj, Beograđanin starosjedilac; ćaskali smo o svemu, pa i o politici. Taj moj prijatelj uvijek zbija šale, kombinira neke svoje zezalice, a kada sam se dotaknuo “srpskog kulturnog modela”, razvijao je svoje teorije kako Srbi već 150 godina kloniraju gene političke kulture, te da i sada u kabinetu Dr. Mabusea sjedi klon (na mobitelskoj vezi ja sam čuo *klovn*, ali ne, ponovio je *klon*, halo, halo, ne *klovn*, nego *klon*), dakle, u kabinetu Dr. Mabusea sjedi klon, laboratorijski proizveden genetskom tehnologijom od “oca nacije” i “vožda”, te tako u kabinetu Dr. Mabusea sjedi njihov dvojnik, ma koliko nam to izgledalo kao etički horor, a taj se *klon* stručno naziva “koštunica”, što prema *Akademijinu rječniku* znači “plod voćke koji ima košticu”. Dakako, moj prijatelj se šegačio, ali je vrtio priču u duhu narodnom da plod ne pada daleko od stabla imao *koštunicu* ili *košticu*, sasvim je svejedno!

13. Državni barbarizam

Hoće li itko napraviti kakvu bilancu Ćosićeve jednogodišnje vladavine? Hoće li se naći takav da nam isprića kako je taj predsjednik upravljao jednom "strateški važnom" balkanskom zemljom, i je li ostalo štogod od toga moćnog duha, je li kakvoga snažnog pečata ostavio taj Hrast u svojemu žabljaku? Kakav je bio strateg glavnokomandirajući VJ, kako je ratovao, kakav je bio diplomat, kakav pregovarač? Kakve su mu bile dosjetke, je li pravio humorne obrate da bi opčinio i šarmirao svoje sugovornike? Kakav je bio na oficirskim balovima, je li plesao s generalušama, je li gospodu generale znao podbadati i grditi zbog njihova neviteškog vođenja rata. Je li im znao reći: "Kakav to, bre, seljački rat vodite? Sve same jajare, kokošari, palikuće. De su vam heroji? Nijednog velikog žrtvovanja za otadžbinu. Jeste li vi čitali moje knjige? Jeste li videli kako se tamo umire za svete stvari?" Ili je samo plesao "naš Gedža" tek jedno ljeto?

Tko će nam sve to predočiti? Je li na brifinzima briljirao pred stranim novinarima, je li neki od tih jebivjetara mogao oboriti Dobričine argumente o zavjerama protiv Srbije? Je li svoje diplomate i ambasadore podučavao kako da se preokrene žalosna srpska tradicija vječitih mirnodopskih gubitnika u novu stranicu diplomacije i povijesti, te da već jednom Srbi počnu dobivati i u ratu i u miru? Hoće li se naći netko da nam ga izbliza predstavi, da nam s lakoćom priča o njegovim susretima s državnicima, o njegovim putovanjima, o nekim detaljima iz predsjednikova života, o njegovim navikama, o radnoj energiji? Je li završavao radni dan okrepljujući se barem jednom čašom trsteničkog vina i slušajući glazbu? Svojevremeno je izjavio da njegovi romani ne bi bili napisani da nije slušao Beethovenove simfonije! Možda će nam kakvo pero iz predsjednikove svite opisati koju je to glazbu rado slušao navečer? Nije valjda muziku razaranja kulturne baštine svojih susjeda?

Je li katkad intimno priznao, primjerice, svom savjetniku filozofu-marksisti Sveti Stojanoviću, da on ne može dokučiti što je to tako veliko u tome ratu da bi cijena ljudskog života bila tako mala? Je li možda potiho, zaklanjajući usta dlanom, šanuo savjetniku, da drugi ne čuju, da ne dopre do ozvučenih napravica, kako i on misli da je srpska historija otišla k vragu kad su dezerteri najbolji vojnici. “Kamo se, bre, denulo, moj Sveto, ono sveto *Srbin rado ide u vojnike*?” Mora da je romanopiscu, pa i predsjedniku države i ratnom zapovjedniku, kanula ili barem navrla neka suza na oči što njegovi vojnici (“naša srpska deca”) ginu besmisleno i raspadaju se tamo negdje na tuđim poljanama, bez pokopa, bez slave, bez riječi zahvale i bez opijela.

I najednom čujem Svetu, ohrabrenog nekim nedoumicama i dilemama svoga predsjednika, kako govori u jednom dahu, takorekuć monologu, možda pomalo i patetično, ali dojadilo mu je sve, prekipjelo je filozofu: “Dobrice, sad ti govorim kao prijatelj, a ne kao savetnik, jer ja i jesam tvoj savetnik zato što sam ti prijatelj i to ću uvek ostati, ma kako se ovo završilo. Ali te uveravam, prijatelju, da je ovaj rat pokazao da su srpski vojnici kukavice, a generali i oficiri hulje koje teškom artiljerijom i sa sigurne distance gađaju gradove. Ta je oficirska bagra i ta vojska lice i naličje *nadirućeg državnog varvarizma*, slika duhovnog stanja jednog naroda, to ti ja kažem kao filozof i mislilac. Iza njih ostaje pustoš kao što je pustoš u dušama stratega te krvave orgije. To je samodestrukcija *srpske ratničke tradicije*, ukoliko je ona ikada postojala, ukoliko to sve nisu bile puste priče i lažni mitovi kojima su se napajale generacije. Moram ovako, jer moja je filozofija ponajpre sumnja. Filozof i nije ništa drugo doli zabrinut čovek, večita sumnjalica. Sada mogu da zamislim kako to sve pogađa autora *Deoba*, srećom i Bogu milom hvala moga prijatelja, koji je u toj knjizi, bogme davno, ali tako moćnim esejističkim sredstvima u spoju s poetikom pripovedanja, duboko proniknuo u srž *ideologije*

noža. Sada su, Dobrice, svi srpski vojnici četnici, oni gibaničari, one jajare iz tvojih *Deoba*, samo sada zajedno s komunističkim oficirima. Stid me spopada kad čujem kako Srbi ruše crkve pod parolom *Bog čuva Srbe*! Kunem ti se da će nam se sve ovo obiti o glavu. Oprosti, ali za mene je blasfemija da se neki komunistički oficir, eto najednom general, taj Ratko Mladić, sada vojvoda četnički, upoređuje s vojskovođama iz tvojih romana, s istorijskim ličnostima, s vojvodom Stepom, ili je, Bože mi oprosti na huli, svaki naš vojvoda, ondašnji i sadašnji, samo izdanak jednog te istog mitomanstva, jedne te iste fikcije. Nisam zapao u nihilizam, nisam obeshrabren, ali ovo ti izustih kao prijatelj, a kao savetnik mogu samo da te podsetim kako svet gleda na nas. Evo listam beležnicu, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* od 11. jula 1992. godine, piše da 'srpski četnici najčešće napadaju dva puta: ujutru trezni, a posle podne pijani'. *Kurier* od 26. oktobra 1991. doneo je tekst pod naslovom '*Srbi*', i evo samo nekoliko redaka: 'Ponašanje srpske vlade, srpske armije, četničke soldateske, ali i mnogih opozicionara i intelektualaca je do te mere nacionalistički-agresivno i u suprotnosti sa svim današnjim poimanjima o civilizovanom čoveku da to neminovno izaziva ekstremna reagovanja. Mnogi smatraju da je namerno razaranje čitavih gradova i jedne čitave kulture varvarski, neevropski, orijentalni čin.' *Spigel* objavljuje tekst Olafa Ilaua u kome veli 'Srbin ispoljava svoju preku, neprijatnu narav, pa bi te bitange trebalo prisiliti da pokleknu.' Taj novinar tvrdi da genocid sprovode boljševički generali i velikosrpski šovinisti! Ovde prekidam, znam da ćeš reći: 'More, Sveto, mani se ćorava posla, Jevropa je uvek bila naš najveći neprijatelj', ali bojim se, Dobrice, da smo svi pošandrcali od tih stereotipa. Pa jesi li čuo onoga Karadžića koji govori da je ovo sveti rat i da njegov smisao može da dokuči samo Bog. A onda naši vladike poju u tu čast, a naši pesnici gude kako 'Mladić eno stiže pred zidine Carigrada'. Kakav crni Carigrad, Dobrice, znamo li mi gde smo i u kome smo vremenu! Mi nismo u

stanju do Ćuprije, a kamoli Carigrada. Bog me ubio ako se neće obistiniti ono što su govorile one opozicione budale da će se naša Srbija svesti na beogradski pašaluk. Da nisam ateist, poverovao bih u Božji gnev. Ugnjavih te, prijatelju. A sad, laka ti noć!”

14. Uvijek na krivoj strani

U Ćosićevu *Dnevniku* malo je toga korisnog; tu i tamo neko njegovo viđenje ove ili one političke ličnosti, ali površno i nezanimljivo. Tu ćemo saznati kako se Alija Izetbegović[*] izuo kad je ušao u njegovu kuću, ali mu Dobrica nije dopustio da ostane u čarapama, jer to je srpska kuća, tu bosi sjediti nećemo. Ćosić konstatira da je izuvanje muslimanski običaj; čini se da je malo zatečen, pa piše: “Zbunjen i iznenađen, rekao sam mu: ‘Gospodine Izetbegoviću, u ovu se kuću ne ulazi izuven. Molim vas, ne skidajte cipele!’” Nakon što su se dvojica državnika dogovorila da neće bosonogi voditi dijalog o sudbini svojih naroda, Dobrica je o Aliji unio u svoj *Dnevnik* kako je taj političar samo “prividno delovao meko i oblo”, a u stvari je bio Alahov ratnik spreman na sva sredstva, te još čvrsto “ukopan u istorijski rov muhamedanske Bosne”.

Ono što je i kako je Ćosić napisao o Tuđmanu, gotovo da imponira i čini toga koleričnog starca simpatičnim, ako uopće šampion nesimpatičnosti može makar i zakratko postati simpa. To izgleda može samo u Ćosićevoj varijanti. Gedža najprije kaže kako je nekoć u ćaskanjima s Krležom prvi put čuo o tome Tuđmanu, te da je iz Krležinih usta izletjelo mnogo pohvala i divljenja “kulturi kuće supružnika Tuđman”, valjda stoga što je “Krleža od Tuđmana primio podatak da je u Jasenovcu ubijeno između 40 i 50 hiljada Srba”, veli Ćosić. Je li Krleža bio baš tako neodgojen da upravo Gedži povjeri kako se divi kulturnom domu Tuđmanovih, jer je primio podatak, kao mito, da je Srba

ubijeno u Jasenovcu “između 40 i 50 hiljada”. To je Ćosićeva seljačka lukavost, podmetanje nasitno, jer se hoće reći kako su Krleža i Tuđman isto, kako su svi Hrvati srbomrsci, nadalje ustaše, te zatočenici svoga “kastracionog karaktera”, o kojemu je znanstveno pisao njegov suborac, akademik Jovan.*

Predsjednik Jugoslavije prvi je put sreo Tuđmana u Ženevi; malo je falilo da kobno završi taj susret, ali je srećom Lord Owen (lorde, lorde!) zavapio i pozvao Ćosićeva liječnika: “Kolega Boškoviću, uđite u salu i izvedite napolje svog predsednika. On je u vrlo lošem stanju, sačuvajte ga od Tuđmana.” Ćosić veli da je Tuđman bio “težak sabesednik, prek, jedak, žestok. Viče, ljuti se, a Srbe zove srbočetnicima”. Pa ipak su se dvojica predsjednika nekako usaglasila, napravila kakvu-takvu deklaraciju, srpsko-hrvatski kompromis, tada su se dogovorili o razmjeni stanovništva, kuća, dobara, zemljišta, “a Vens odobrio uz formulaciju da se to nazove ‘humanitarno preseljenje’ i tako izbegne utisak etničkog čišćenja”, veli Ćosić. Kako Gedža, lukavac, prebacuje tu formulaciju na Cyrusa Vancea, premda mi se čini da je po duhu i podlaštvu mogla izaći jedino iz radionice *Ćosić* & *Tuđman*.

I to bi bio cijeli uspjeh Ćosićeve vanjske politike, ukoliko nam iz tajnih arhiva ne izvuku još kakve spektakularne poteze velikoga predsjednika i začepe usta naših sumnji, a našu kritiku obezvrijede. U svojoj dokumentaciji nalazim nekoliko novinskih izrezaka, već blijedih; mišljah da to više neću koristiti, ali evo sâm tekst vapi da se dokument udjene, valjda se još nadamo da će biti pameti da se huljama koje manipuliraju rodoljubljem ne oprašta svako zlo koje počine, jer oni nam kažu da to čine stoga što ljube svoj dom, a ne iz potrebe da čine zlo. Jedan je izrezak iz *Vjesnika*, iz pera beogradske dopisnice Ivkice Bačić, koja izvještava svoj list da je predsjedniku Jugoslavije stigao u audijenciju ruski književnik Eduard Limonov Edička*, vele kontroverzni pisac,

te su se dvojica duhom bliskih radikala podulje zadržala u prijateljskom razgovoru. Ćosić je znao sve o Edički, vidio je njegove fotke s Arkanom, gledao je snimke na BBC-ju kako iz mitraljeza, u nazočnosti njegova izabranika Karadžića, puca na Sarajevo, kako ratuje na Dinari i u Kninskoj krajini, kako na tenku ulazi u Vukovar, čitao je njegove knjige objavljene na srpskom; dakle, sve je o mlađemu kolegi znao, ali htio ga je čuti i vidjeti - čašica razgovora među subraćom, te još dvojicom Slavena i pravoslavaca, uvijek je za dobro naroda; vremena se za tu čašicu mora naći unatoč obavezama jednog i drugog. Edička je i došao u audijenciju da objasni starijem kolegi, bogami dvadeset godina starijem, zašto je činio to što je činio. Rekao je Edička ponajprije da voli Srbiju stoga što su je Nijemci izabrali za neprijatelja. To je Ćosića ganulo, pa ga je potapšao po ramenu i malko pognuo glavu kako Edička ne bi vidio da su mu zaiskrile suze u očima. Onda je ruski pisac objasnio lideru jedne države da on nije pucao na Sarajevo, nego na neprijatelja. U Vukovar je ušao na tenku kao dopisnik jednog francuskog lista. U Knin je išao na poziv srpskih vođa kako bi se svijetu prikazala “pravedna borba ugnjetavane manjine pravoslavnih od vatikansko-masonske tiranije”. S Arkanom se fotografirao jer je čast imati zajedničku fotku s nacionalnim srpskim herojem, “kojega je Zapad proglasio kriminalcem zato što je srpski nacionalist i pravoslavac”. Sve je to saslušao Dobrica Ćosić, predsjednik Savezne Republike Jugoslavije. Kada ga je pratio do vrata kabineta, zagrlio ga je, čvrsto ga je prigrlio, možda malo podulje nego što je uobičajen prijateljski zagrljaj. Prema izvještaju *Vjesnikove* dopisnice iz Beograda, Ćosić je rekao: “Alal vera, Edička! Samo da sam mlađi, isto bih se tako poneo!” Dakle, samo da je mlađi dvadesetak godina, ili barem desetak, Dobrica bi Ćosić pucao iz mitraljeza na Sarajevo, ušao na tenku u Vukovar, slikao se s Arkanom etc., etc.

Još sam nekoliko novinskih isječaka sačuvao, ali sada je to sve blijedo, a ono što je bilo fotokopirano gotovo je posve iščezlo. Ne mari, svodimo priču, pa će razni papirići odlepršati iz mojih pretinaca. Sačuvao sam i jedan kuriozitet da je Dobrica Ćosić odbio članstvo u Odboru za zaštitu prava od Haaškog suda, premda u tome Odboru sjede njegovi pajdaši. Taj podatak da se Ćosić urazumio, te da je shvatio kako se zločinci i zločinstva ne mogu štititi, ima draž kao nešto bizarno, jer kako to da Gedža nije tamo gdje mu je mjesto po prirodi stvari i gdje je prisutan duhom. Ali njegov autoritet već je bio srozan onom degradacijom kormilara predsjedničkog broda, pa se u čaršiji više nije govorilo o tome što ga nema tamo gdje je uvijek bio - na krivoj strani, nego mu se zamjeralo da je ipak u duši ostao komunist, te da ostavlja nacionalne heroje Karadžića i Mladića na milost i nemilost haaškim hijenama. Doprle su zamjerke do Gedže, pa je podržao taj Odbor, ali svoje sudjelovanje u njemu pravdao je time da se on vraća "slobodi svog pisaćeg stola", jer namjerava nadrljati još jednu kupusaru,[*] te da ga to priječi uzeti udjela u radu Odbora.

Nije se pojavio ni potkraj 1997. godine u prostorijama Matice srpske u Novom Sadu, gdje se okupila srpska inteligencija u počast Karadžiću. Među šezdesetak potpisnika Deklaracije kojom se poziva međunarodna javnost da utječe na Haaški tribunal kako bi se obustavio postupak protiv Radovana Karadžića, nije bilo potpisa Dobrice Ćosića. Tu Deklaraciju potpisali su istaknuti učenjaci, akademici, sveučilišni profesori, umjetnici, a svoj potpis i blagoslov priložio je i patrijarh srpski Pavle. Dobrice Ćosića nije bilo među njima, premda ih je tajno podupirao, to prije što se znalo koliki je upliv imao na Karadžića i koliko ga je cijenio.[*] Nije se Dobrica opametio, moć rasuđivanja njegov je ozbiljni nedostak, nego je samo ustuknuo, jer se i sam pribojavao da Tribunal raspolaže podacima o njegovoj ulozi u toj klaonici, ali ne samo kao ideologa zločina nego bogme i kao

praktičara; ta čovjek je bio vrhovni zapovjednik zločinačke armije baš u vrijeme najžešćih masovnih zločina, pa bi ga se moglo optužiti po “komandnoj odgovornosti”. (“Ne čačkajmo mečku, na mene se gleda isto kao na Karadžića, kao i na vaskoliki srpski rod, pa je bolje da ovog puta izostane moj potpis na toj Deklaraciji sa kojom se inače potpuno slažem. I da ne ispadnem, ljudi moji, mirođija u svakoj čorbi.”)

Imao je Dobrica Ćosić razloga malko se pritajiti, jer je taj ideolog zla osumnjičen kao glavni strateg otmice dvadesetorice muslimana na željezničkoj postaji Štrpci 27. veljače 1993. godine. *Naša borba* od 6. kolovoza 1996. donosi saopćenje predsjednika Helsinškog odbora za zaštitu ljudskih prava u Sandžaku da “raspolaže velikim brojem podataka” kako je otmica u Štrpcima organizirana u kabinetu tadašnjeg predsjednika Dobrice Ćosića, a s ciljem da se oteti nedužni ljudi razmijene za četiri zarobljena srpska oficira u Bosni. Svi oteti su, međutim, pogubljeni. Ne bih ovdje ulazio u valjanost dokaza, niti mislim da je Dobrica Ćosić promatrao ta pogubljenja sa strane, iz mraka, kao ono svojedobno njegov prijatelj Ranković, nije bio u prilici za takvo što, ali je cjelokupnim svojim političkim djelovanjem stvarao pogodnost da se nacionalizam pretvara u patološko stanje i stavlja iznad zakona, morala ili Boga, kao jedini vlasnik prava na domovinu i patriotizam, u čije ime zlodjela poprimaju neku vrstu žrtvovanja za svetu stvar. Ćosić je stvorio intelektualni milje za patološko rodoljublje.*

15. Otac gori od djece

S početka devedesetih, kada se komunizam urušavao kao pješčana kula, čitava jata pisaca našla su se u politici. Među njima je bilo nešto otpadnika koji su se odmetnuli od komunističke ideologije, rijetko kad iz demokratskih pobuda, nego prije radi kakvih osobnih nesuglasica i probitačnosti.

Među njima je bilo nacionalista, mračnjaka koji su povjerovali da je kucnuo njihov čas, pa su se odmah bacili na posao kao propovjednici mržnje. Bilo je nešto malo svijeta iz građanskog staleža, tzv. posrnule gospode, prirodnih antikomunista, ali oni su odmah stali uz mračnjake. Bilo je onih koji se otprije nisu bavili politikom, ali sada ih je to "pakleno ždrijelo" uvuklo, dakako i razotkrilo kao profitere. Sve te fele, takve ili slične, postojale su u svim postkomunističkim previranjima, samo što su drugdje mračne skupine ostale na "retoričkoj razini" (mnogo buke - malo učinka), dok su u nekadašnjoj Jugoslaviji, koja je proživjela 45 godina komunističke vladavine bez disidenata-demokrata, ti ostaci ostataka preuzeli vlast i povukli za sobom masu koja je vrlo brzo zagazila u krvoprolića, možda najžešća u povijesti Balkana. Joseph de Maistre veli da je u velikim pokretima i revolucijama narod uvijek i samo tupo oruđe, dok se povijest vrti oko četiri do pet osoba.

Kada je istaknuti češki pisac Vaclav Havel, već glasoviti disident, postao prvi demokratski predsjednik ondašnje Čehoslovačke, postao je uzorom mnogim piscima koji su priželjkivali takav uspon. Gotovo posvuda nicali su haveli, da je to već postalo i neukusno. Taj laskavi epitet "srpskog Havela", na jednoj poslaničkoj TV-promociji, dobio je čak i Brana Crnčević, nemoralna osoba i dojučerašnji doušnik. Srpski san da već jednom dobiju svog Havela na čelu države, konačno se ostvario izborom Dobrice Ćosića za predsjednika, samo što je "naš Gedža veći i slavniji kao pisac od toga češkog disidenta", kako se govorilo u srpskim kuloarima. Dotadašnji haveli manjeg formata zamijenjeni su jednim, ali velikim. Tada sam u zagrebačkom *Novom Danasu* (6. srpnja 1992.) napisao: "Uspoređivati Ćosića s Havelom znači rugati se demokraciji. Havel nikada ne bi mogao izustiti da su mirovnjaci izdajice, dok je Ćosić, koliko lanjske godine, svisoka i bez ikakvih dvojbi, to učinio. Ćosića opsjedaju 'konačna rješenja', dok Havel smatra da su to

‘tipični snovi bezličnog uma koji transformiraju realnost u noćnu moru.’ Havel se gadi totalitarnih vođa, dok je Ćosić hvalio diktatore, štoviše i one smiješne poput Miloševića. Ćosić je na svom ‘disidentstvu’ zaradio vilu, a Havel tamnicu. Ćosić, kao neka stara seoska narikača kuka samo nad srpskom patnjom, dok Havel ne dijeli patnju po nacijama i na jednom mjestu kaže da je ‘nesreća koja se dešava ovdje priprema za patnju negdje drugdje.’ Havel kaže da se ‘moral stavlja iznad politike, a odgovornost iznad naših želja’, dok je kod Ćosića obratno: politika je iznad morala, a želje su izvan svake odgovornosti. Sa susjednim državama Havel razmjenjuje iskustva i kapital, a Ćosić stanovništvo. Havel vjeruje u duhovno čišćenje, a Ćosić u etničko. Havelova država ne ratuje, dok je Ćosićeva ogrezla u zločinstvima. Havelovu državu primaju u međunarodne banke i institucije, dok Ćosićevu izbacuju čak i iz UNESCO-a.

Uvredljiva je usporedba Ćosića s Havelom, uz to je i opasna, jer hoće nivelirati različite stvari. Havel u jednom svom eseju razmišlja o politici koja će ‘ignorirati državne granice, političke sustave i blokove sila’ i koja će napraviti realnost ‘od fenomena ljudske savjesti’. Ćosić je opsjednut granicama i pripajanjem teritorija, srpstvom kao ideološkom kategorijom, blokovima sila kao zavjerom, a fenomen ljudske savjesti ne zna što je. ‘Eksperti za zamagljivanje’ nastoje nam podmetnuti da su Havel i Ćosić isto, da je demokracija i nacizam isto. Ali da završim Havelovom porukom koja glasi: *naša je obaveza oduprijeti se toj bezličnoj moći!”*

Bogdan je Bogdanović prije svih, mnogo prije nego što je Gedža preuzeo kormilo predsjedničkog broda, opisao tu pojavu na onaj svoj duhoviti, ironični, inteligentni način, rugajući se njegovim sinkopama i skokovima “recimo, od preteranog, netolerantnog jugoslovenstva najniže vrste do gotovo osvetničke mržnje prema Jugoslaviji”. Pišući o fenomenu Gedža, Bogdan Bogdanović rekao je da se taj

slučaj ne može odvojiti od emotivnog zaleđa: “Svi koji su ga bogobojažljivo čitali, svi koji su od malih nogu o njemu pisali domaće sastave, svi koji su ga obožavali, počev od ćata i ćatolina po mesnim kancelarijama, pa do arhimandrita i generala, pripisivali su mu, uz književne vrline, i nekakvu natprirodnu snagu. A budući da je skroz-naskroz bio naše dete - što je bilo lako vidljivo - ni kod koga nije podsticao osećanje manje vrednosti. Mislene identifikacije sa njim bile su jednostavne. Svako ga je lako mogao razumeti baš kao što razume i samoga sebe. Međutim, iako kod te njegove inače dobro iskomplesirane publike nije bilo osećanja sopstvene umanjenosti, bilo je strahopoštovanja, pa i straha je bilo, kao što je bilo i nekog nejasnog osećanja duga i krivice pred njegovim svetlim licem. Umeo je svima nama (građanima, oprostite - varošanima) da podstiče osećanje krivnje što i mi nismo ponikli iz zdravih moravskih oranica. Mislim da je čak i njegov neknjiževni akcenat delovao hipnotički, stalno nas podsećajući na njegov aristokratizam autohtonog porekla.”

Britke su Bogdanovićeve opaske, počesto i gorke, o čovjeku koji nije zaslužio to mjesto “oca nacije”, nesretnog oca koji je gori od svoje djece. Bogdan Bogdanović kaže: “Jer ako je neko na sebe uzeo ulogu *oca nacije*, i učitelja, pa je svoju decu poučio kako da postanu najomraženija i najbednija nacija na svetu, taj ne samo da nije dobar otac i dobar učitelj no je možda samo ružan san, privid, prikaza, prizrak, duh, zao duh. A ako je tako, zašto ne bi bilo tako, onda mu ostaje još da nas novom navalom svojih zveketavih reči pouči kako ćemo na kraju i sebe same omrznuti i popljuvati. A koliko se razabiram u stranputice njegove htonijske duše, ni taj nam klimaks drame neće biti uskraćen.” To je Bogdan Bogdanović napisao 1991. godine u tjedniku *Vreme*.

Publicist Stanko Cerović oštroumno je promatrao tu pojavu na kormilu države koju je sam kormilar još davno proglasio mrtvom.[*] Cerovićeve su postavke smione, katkad idu rubom

oštrice, jer je zahvatio mentalno i duhovno stanje nacije koja iz “trulog korijena srpske kulture” i nije mogla iznjedriti ništa drugo doli takvu grotesku kao što je Ćosić. “Ćosićev mentalitet se”, veli Cerović, “u posljednje dvije decenije prenio na cijelu srpsku inteligenciju (ili se u njemu materijalizovala njena glavna karakteristika) i sada na društvo koje ga, u trenutku definitivne samonegacije, prihvata za svog prvog čovjeka.” Cerović se ne libi reći da ondje, u Srbiji, smrdi cijela riba te kulture i politike, a ne samo njezina glava. Osobno sam se ustručavao tako oštrih rezova, ili mi je zafalilo kuraži da jednu naciju (bilo koju, pa i srpsku) poistovjetim s njenim nakaznim izdancima, ali je sada očito da se taj rub mora prijeći. To uzajamno laganje na relaciji Ćosić - njegov narod, dovelo je do pada morala i pomanjkanja ukusa, do potpune deformacije i geta u kome lašcima i ne preostaje ništa drugo doli međusobno veličanje. To jalovo stanje, to samozadovoljstvo, ta deformirana psiha, naći će jedini smisao u orgijama smrti. Svaku zdravicu u ime prošlosti prate loši tekstovi. Ćosić je zasigurno jedan od tvoraca loših povijesnih tekstova za prigodne zdravice što ih ubojice s lakoćom izgovaraju, gotovo svečano, kao molitvu, prije i poslije zločinačkih obreda.

Promociju Ćosića-državnika doživio sam kao reklamu Ćosića-ideologa, kao spoj dviju funkcija, ali ne i kao trijumf, nego prije kao kakav lunatički prizor u svijetu koji je izgubio orijentaciju. I dok sam gledao kako se kao predsjednik penje na taj brod i priseže da će biti samo sluga i ništa više, doživio sam to kao *jedno u jednom*, alkemičarski rečeno, kao spoj sluge i onih kojima služi, kao sveto trojstvo oca, sina i duha. Na pozornici predsjedničkog broda Dobrica Ćosić *poje* da će opsluživati ubojice dok vrše masakre na sarajevskim tržnicama. “Ni Ćosić ni srpski narod ne vide u čemu je pravo značenje njegove promocije. Njega narod prihvata u trenutku kad je Srbija zasuta krvlju nevinih ljudi, za čije stradanje je on jedan od najodgovornijih. I dok se radosno

penje na prijesto, Dobrica ne vidi da ga je sudbina nadlukavila i navukla da bude i materijalni simbol ovog zločina. To je ‘smijeh bogova’. Čak i da postane sjutra veliki državnik, nepravda koju srpski narod čini jednom ubijenim ljudima, birajući sad Ćosića za predsjednika, ostaće zaista neoprostiva. Mrtve ne možemo oživjeti, ali ni njihove dželate ne moramo slaviti”, pisao je Stanko Cerović u *Monitoru* (26. lipnja 1992.).

16. Pometnja u glavi i duši

Pišući ovaj tekst, naiđoh na podatak* da Ćosić nije hrast tek od jučer, kako to stoji u rođendanskoj čestitki akademika Tadić Ljubomira, nego je Dobrica već poodavno staro drvo, jer mu je i za 70. rođendan stigla čestitka gotovo istovjetne sadržine kao i za 80. Slobodan Blagojević, još u kolovozu 1992., govorio je o tome da je neki akademik, čestitajući Dobrici 70. rođendan, između ostalog, u toj čestitki napisao: “A ima onih koji te napadaju. To je žbunje koje hoće da obori hrast i da tako zauzme vrh na koji si se ti ispeo.” Blagojević nije naveo ime akademika, ali mnijem da je to jedan te isti akademik koji svoj tekst ne mijenja, a ako nije, onda je marksistički filozof Tadić Ljubomir plagirao akademika čije ime Blagojević ne navodi, jer je u čestitki za 80. rođendan gorostasnog duba napisao u *Politici* (28. prosinca 2001.): “To intelektualno sitno rastinje, ako ne može da poraste kao hrast, htelo bi hrast oboriti.” Dakle, prije deset godina to je bilo žbunje koje je htjelo oboriti hrast, a sada je, ako je riječ o istom peru u istoj ruci, raslinje koje bi, isto kao i žbunje prije deset godina, htjelo oboriti hrast kad već ne može raslinje kao hrast porasti. Ako je obje napisao jedan akademik, onda je doista taj čovjek tragično zaostao i nije više u stanju čak ni ime drveta promijeniti, nego prepisuje svoju banalnu usporedbu koja nije ni za jednokratnu upotrebu. O tome je Slobodan Blagojević rekao: “Eto, vidite i

sami, ovdašnji akademici ne znaju ni o čemu, pa ni o književnosti da pričaju a da ne potegnu botaničke ili zoološke analogije. A samu književnost oni shvataju kao alpinizam. Pisac se kao planinar uspinje uz neku planinu ili liticu i tu na vrhu postaje hrast, što će reći odrveni…"

Kao kakav spomenik, s ostacima političkog izmeta po glavi i poprsju, kao živi spomenik, Dobrica Ćosić povukao se nakon havarije njegova broda, ukipio se na Dedinju "uvjeren da je stradao u ime Naroda i da se u njegovom porazu objavljuje tragičan poraz cijeloga naroda, po poznatom receptu: Narod, to sam ja", kako to veli Krleža pišući o Frani Supilu. Živi spomenik još bi se samo pokatkad spustio među akademike, dok je njegov nekoć jedini adut narod pomalo zazirao od njega, premda ne toliko koliko je zaslužio, jer se poigravao sa sudbinom naroda tjerajući ga da se žrtvuje za neki njegov san, za njegovo pogrešno poimanje samog naroda, pa onda države i napokon nacionalnog pitanja. Tri osnovna aduta na koja je igrao (narod, država, nacija) nikad nije razumio. Pa ipak, Dobrica Ćosić, čiji je život sazdan od pogrešaka i zabluda, koji je odgovoran za tolike nesreće, nikad nije bio prisiljen emigrirati ili otići u zatvor, proživio je svoj vijek sretno, obmanjujući druge i u samoobmanama; tu i tamo demonstranti bi ga svrstali u "crvenu bandu", raščinili ga i oduzeli mu očinstvo, ali to ga nije pogađalo, to prije što još nitko nije uzeo kramp u ruke da ruši spomenik, jer to je spomenik zabludama, spomenik lažima u koje i lašci vjeruju, spomenik "satkan od naše domaće magle", koja je odnijela i mnogo pametnije glave od Dobričine.

I taman bijah pomislio da je živi spomenik definitivno zanijemio, ali eno ga na skupu održanom 2. i 3. svibnja 1998. u Sremskim Karlovcima, ondje govori u *Institutu srpskog naroda*, "visokoumno" i čini se samorazorno, samospoznajno, a uzgredno je uzeo predmet srpske nacionalne politike dr. Jovana Raškovića,* jer ta jadna beznačajna politička figura samo mu je bila povod da bi

rekao nešto mnogo bitnije i dublje. Dakle, Dobrica je Ćosić na tome simpoziju u organizaciji Svetske srpske zajednice rekao da je “XX. vek, vek poraza srpskog naroda, vek poraza srpske nacionalne politike”, bogme usprkos činjenici da je XX. stoljeće iznjedrilo Karadžića, “najtalentovanijeg srpskog političara dvadesetog veka”, zatim Vožda, “najpopularnijeg Srbina XX. veka”, te da je u tome stoljeću djelovao i Nikola Pašić Baja; onda, unatoč takvim veličinama, XX. stoljeće ispade “vek poraza srpskog naroda” i njegove nacionalne politike, pa se prorok obraća svojima i veli “da je naš životni interes da ideološki, politički i civilizacijski što pre i bezbolnije napustimo 20. vek”, kao da ih je netko ukrcao u taj pogrešni vlak, pa sad iz vlaka valja iskakati.

“Nijedan veliki politički cilj, koji smo postavili na početku veka, nismo ostvarili; izgubili smo i one bitke za koje smo verovali da smo ih dobili”, nariče Ćosić. Volio bih znati jesu li dobili bitke ili su vjerovali da su ih dobili, jer to nije isto. Morao bi raščistiti sam sa sobom što je dobiveno, a što misli da je dobiveno! A potom bi morao navesti sve dobivene bitke, ili pak podastrijeti argumente kako su ih izgubili; to je način da se ima neke koristi od povijesti. Ali on ne voli argumente; kamo bi ga to odvelo kad bi svoje bombastične fraze još i dokazivao, ako je to uopće moguće. Lakše je bubnuti nego potkrijepiti, a on je uvijek birao lakši put. Njemu je važno da njegove riječi odjeknu. Ali kako je lažac, kako se rado prenemaže, on će izjaviti: “Ja nastojim da što manje govorim, zato što me je strah svoje reči.” (*Politika*, 26. srpnja 1991.) Slobodan Blagojević lijepo primjećuje da je Ćosić najprije obznanio da nastoji što manje govoriti, a onda izustio ravno 2656 riječi. “Da bi se oslobodio straha od svoje reči, Dobrica Ćosić seje strah unaokolo. Rečima od kojih ga je strah, on zastrašuje nas. A to ne čini od danas”, veli Blagojević.

U svome pledoajeu u Institutu srpskog naroda, u slavu Raškovićeve srpske nacionalne politike, Dobrica Ćosić

tobože je proniknuo u dubinu tih poraza okrivljujući svijet i tvrdeći kako Srbi stradaju, jer stoje na putu velikim silama i njihovim strategijama. On nam ništa neće reći o tim strategijama, kakve su to podle namjere velikih da gaze cio jedan narod “koji im stoji na putu”. Kamo su se to zaputili velikani, Gedža o tome ne romori. On samo konstatira, u tome svom pledoajeu, da je “srpska zemlja mnogo veća od naroda koji na njoj živi”. Moram priznati da to nisam dobro razumio, ali mi se čini da nam Ćosić okolišnim putem sugerira kako se tu radi o geostrateškim interesima velikih koji hoće pokoriti srpsku zemlju, ali narod se ispriječio, mali narod koji živi na velikoj zemlji, pa su ga onda ti geostratezi novoga poretka morali zgnječiti kao kukca. On nam dalje sugerira kako su se planeri zeznuli, jer su potpuno previdjeli da na toj zemlji ima nekog naroda koji tu živi. Kada bih ozbiljno uzimao Dobričine eskapade, ipak bih rekao da je valjda narod važniji od zemlje na kojoj živi, ma kolika ta zemlja bila i ma kakav taj narod bio. Istina, Ćosić i narodu zamjera, valjda na neslozi, jer kaže kako vlada “pometnja u dušama i u glavama” njegovih zemljaka, što je moćnima uvelike olakšalo da ih gaze. On ne može nikad ništa reći, a da se ne oda kao nekadašnji *agitpropovac* i glavni urednik *Mladog borca*,* pa se i ovdje odao, jer on neusuglašena stajališta, barem kad je nacija u pitanju, doživljava kao “pometnju u dušama i u glavama”.

Jedan viđeni Srbin iz dijaspore održao mu je lekciju** nakon toga pledoajea u Institutu srpskog naroda i između ostalog rekao: “Svetske sile nisu neprijatelji srpskom narodu kako to Vi tvrdite, gospodine Ćosiću, već pogrešna, samoinicijativna politika trenutno jednog čoveka u Jugoslaviji danas, a isto tako i jednog čoveka u Jugoslaviji ranije. Dokle ćete da branite i zastupate režim jednoumlja i dokle ćete da krijete poraz komunističke ideologije iza paravana srpske nacionalnosti… Nemojte govoriti o srpskom narodu kao o nečemu na šta Vi polažete sva prava i imate apsolutni

monopol nad njegovim istorijskim, moralno-kulturnim i danas totalno pocepanim tkivom. Ne, gospodine Ćosiću, nama ne treba nacionalna politika i strategija opstanka vaše vizije. Vladajuća sila koja ometa ravnomerno disanje srpskog bića nije novi svetski poredak, već konstantno prikrivanje istine o našoj realnosti u čijem se aparatu i Vi nalazite kao jedan od njegovih instrumenata."

Nedeljni telegraf obratio se, prosinca 1999. godine, Dobrici Ćosiću da kao osvjedočeni prorok napiše za taj list svoju viziju Trećeg milenija, te što će biti sa Srbima u XXI. stoljeću, hoće li se ponoviti apokalipsa biblijskih razmjera koja je srpski narod stavila u jobovski položaj u tek minulom stoljeću. "Ima nečeg jovovskog u srpskoj sudbini u ovom veku", kaže prorok Gedža, ali on zna da samo šarlatani ili vidovnjaci nagađaju što će biti, pa se prihvatio nezahvalnog posla da analizira što je XX. stoljeće donijelo Srbima. Bogme samo nesreće, samo patnje, samo žrtve, pa je sve to i stavilo Srbe u jobovski položaj, tako da se čuje samo lelek jednog naroda, nevinog naroda kao što je Job nevin. "Mi Srbi ne možemo s mislećom nadom da stupimo u 21. stoleće", kuka Ćosić. Doista, nije posve lako proniknuti u tu sintagmu "misleća nada", što je taj artikl koji koči ulazak Srba u XXI. stoljeće, može li se štogod učiniti da se dođe do te "misleće nade", imaju li Srbi kakve obaveze na tome polju, je li to neka trajna kob i jesu li Srbi potpuno lišeni te "misleće nade" ili se ona ipak nekako stječe? Pretpostavljam da je prorok htio reći da Srbi ne mogu stupiti u XXI. stoljeće s "mislećom nadom" pošto ih je zadesila "jovovska sudbina". Ako je tako, onda je prorok dužan objasniti svome narodu da je "jovovska sudbina" zapravo božanska drama, te da nije šala kad se ono govori o "nebeskom narodu", jer priča o Jobu odvija se u božanskim kategorijama. Kasnije je akademik dr. Vladeta Jerotić u jednoj besjedi povukao iz opticaja tu kovanicu o nebeskom narodu i doslovce rekao da

su “Srbi neobičan narod”, što bi i Jahve morao uvažiti, a ne da ga onako đuture kažnjava.

Ćosić kaže da je srpski narod na kraju vijeka “utamničeni narod, narod beznađa, poraza, izložen svetskom preziru”, te da taj narod ima “najteži položaj u Evropi i najgori politički poredak sa njemu odgovarajućom opozicijom”. Najčešće spominje zablude, greške, krivnje. Sotona je, kaže, mnogo toga “isfabulirao oko srpske sudbine”, onda veli da je “virus tragizma u srpskom biću; u geopolitičkom položaju srpskog naroda”, itd., itsl., ali onda, nakon što je spoznao da su to bili sve porazi, sve same zablude, greške, krivice i virusi, te da su Srbi u historijskom smislu bezumnici, da je to jobovska sudbina, prorok Gedža podiže ton za oktavu i profetski zaključuje: “Neki nacionalni porazi u ovom veku, dijalektikom istorije pretvoriće se u idućem veku u srpske pobede i preimućstva nad sadašnjim pobednicima. Nijedna pobeda i nijedan poraz nisu konačni u istorijskom bivstvovanju naroda.” Kako je došao do te spoznaje da “dijalektika istorije” pretvara poraze u pobjede, zablude u istine, krivnje u nevinost, te je li ta “dijalektika istorije” privilegij samo Srba, hoće li valjati i drugim narodima, barem onim koji su također propatili u minulom stoljeću? Kako mu je sinula ta misao da ništa nije konačno, da će srpsko stradanje u prošlom stoljeću biti “preimućstvo nad sadašnjim pobednicima”? Tko li su mu sadašnji pobjednici koji će u sljedećem stoljeću “dijalektikom istorije” postati gubitnici?

Jedan mudri Grk otvorio mu je oči, smirio ga i urazumio; malo se “misleće nade” vratilo na lik napaćenog Srbina. Evo kako je to bilo, kako je to Dobrica zapisao: “Često se sećam razgovora sa Konstantinom Karamanlisom (predsednikom Grčke) koji sam s njim vodio u Atini 1993. godine. Stari i mudri političar mi je rekao: ‘U svim svojim nacionalnim zahtevima, vi Srbi ste u pravu. Ali danas ne možete da ostvarite svoja prava. Znajte: ovo što ne možete danas,

moći ćete sutra.’ Za usvajanje ove mudrosti mi nismo imali političare i borce.” Ćosić uvijek nešto podgrijava, pa sada navješćuje svome narodu da će njegovu jobovsku sudbinu slijed dijalektičke povijesti pretvoriti u pjesmu nad pjesmama, da će Jahve u svojemu gnjevu pokleknuti pred pravdom srpskog naroda. Kako će se ta “dijalektika istorije” odvijati? Hoće li još jednom Srbi pokušati riješiti svoju jobovsku poziciju ratom, s nadom da ovaj put neće izgubiti u miru ono stečeno vojevanjem? Ćosić veli da su u posljednoj dekadi XX. stoljeća Srbi “čitavu deceniju ratovali i bezmerno ginuli”, a da ništa nisu obranili. Čak se dogodio i “jedan mali svetski rat” protiv Srbije! Ali hvala Bogu sve će to “dijalektika istorije” namiriti. Jer godi izjava starog Konstantina Karamanlisa: “Vi Srbi ste u pravu.”*

17. Lažni realist

Dobrica Ćosić na lak je način stekao slavu. Brigu za svoju naciju pretvorio je u biznis, a onda je postao ovisnik, nije više bio u stanju ni o čemu drugom govoriti doli o srpskim nesrećama. On je umislio da je kažnjen, da se na njega i njegov narod sručio gnjev bogova i da je njegova spisateljska i mesijanska uloga sve to objaviti, sve to obznaniti naričući poput Joba. To je unosan, lijep i lak posao, nije potrebna neka velika stručnost, vokabular je siromašan i jednostavan - dovoljno je stotinjak riječi, a u besjedama jedan do dva paradoksa, da bi se tako vrtjela ista ploča, a bogme, što manje riječi, to bliže svom narodu. “Gedžu bar razumemo”, povikaše seljaci. Zbilja, on je jasan, jednostavan, kao što je svaka kuknjava uvijek na jednu žicu, u istom tonu. Gedža nariče nad grobom svog naroda, grebe lice, tuče se u prsa, a poslije toga ide na blagajnu. Gedža je prije ostalih shvatio da je ljubav prema svome rodu artikl na tržištu, to je samo kruženje u začaranom prostoru nacionalizma, neka vrsta “protoka roba”, “utrženje”, kapital,

i kako li se to već zove. Tomu treba dodati određene manije, pa taštinu, jer je ugodno slušati laskanja: “Evo ga naš Gedža, jedini koji brine o svom narodu, Bog mu dao zdravlja!” Nacionalist je važan čovjek, uvažen među svojima, a kako bi to bio da nije stalno u nekoj groznici, hitar da vlastite utvare predoči svome puku kao stvarnu opasnost. Ako Dobrica vikne: “Šta nam, bre, rade ovi Šiptari”, sve je namah uznemireno, oštre se noževi, škrguće se zubima. Rat je uvijek blizu. Govoreći o Dobrici, Dušan je Kovačević u *Nezavisnim novinama* rekao: “Zar mu nije bilo dosta krvi!”

Nacionalist se nikad ne bavi ozbiljnim i gorućim životnim problemima, nego ih zapravo zamagljuje ne puštajući dizgine prošlosti iz ruku, vadeći kosti iz zemlje, kukajući da će kao narod nestati, itd. Nacionalizam se zasniva na poluistinama i propagandi, privlačan je za mase, “dok se uravnoteženih duhova ne dotiče”, kako kaže István Bibó. Osjećaj nesigurnosti dovodi narode u to neuravnoteženo stanje. Za ulijevanje osjećaja nesigurnosti svome narodu, zaslužan je ponajviše Dobrica Ćosić. Usadio je *psihotički strah* o ugroženosti Srba i učinio ih agresivnim. Sukobi sasvim sigurno pomažu u razrješavanju strahova. Čim je Dobrica Ćosić pacifiste proglasio izdajicama, čim je na prvoj stranici *Politike*, iz usta pravog Srbina, zaduženog da brine o svome rodu, upozorio da su izdajice među nama, masa je slutila opasnost. Jer ako su tu, među nama, izdajice, onda je netko krenuo na nas. Podgrijani su stari mitovi, izvučeno je iz ropotarnice sve ono što je moglo potresti, pa kao sablasti izranjaju ustaše, Handžar-divizije, Nijemci, Turci, te novije traume kao “zelene beretke”, mužahedini, itd. Srpski generali u Bosni, uglavnom primitivci i nepismene budale, kad objašnjavaju svoje vojne operacije, onda potpuno normalno govore kako su tu potisnuli Turke, ondje su ih potukli, tamo su nas uhvatili na spavanju i pijane, kao na Marici 1371., itd. Dobrica Ćosić svojim je postupcima

oživljavao takve mitove. On je “lažni realist”, kako bi rekao Bibó, a takav je morao “pored nedvojbenog dara posjedovati još izvjesnu prepredenost i izvjesnu agresivnost - koje bi mu omogućile da postane manipulator i realizator krivotvorenja demokracije, upravljanja antidemokratskih tokova ili agresivnih lažnih političkih konstrukcija”.

18. Zdravica ili kletva

I dok sam pisao ovaj tekst, ili tek spravljao napitak i natočio čašu koja se može podići i kao zdravica i kao kletva uz osamdesetu obljetnicu života jednog Pisca,[*] u čijoj biografiji stoji da je godinu dana bio ratni predsjednik onoga što bješe ostalo od propale Jugoslavije, znao sam da su neki moji prijatelji bili u pravu kad su mi savjetovali da se ne bakćem Ćosićem, jer te su sorte vječite, a sve ono što ih pokuša objasniti jest uzaludno. U svakom spisateljskom poslu uvijek ima dvojbi i nedostataka, pa i nečega uzaludnog, ali to nas nikako ne priječi da se manemo pisanja. Jedno je sigurno: ovaj bih tekst već sutra uradio drukčije, možda s više nijansi i humora, ali sutra se više ne kanim baviti tim gospodinom. Dosta je bilo. Ne bih volio da ispadne kako sam miljenika htio nekomu ogaditi, to mi nakana nije bila, jer znam da ništa ne dopire do onih koji ga vole, a onima koji o njemu već imaju mišljenje sve je tako jasno prije i poslije ovoga teksta. Bogme, otkrio nisam da nosorog postoji, ali bit ću zadovoljan ako sam čitatelju ugodio time što se nisam pravio kao da nosorog ne postoji. Volio bih da je iz ove mješavine zdravice i kletve ispala pripovijest o čovjeku koji s lakoćom laže, a ako ga hvatate u laži, vi postajete neprijatelj njegova naroda. Ćosić veli u *Politici* (22. studenoga 2003.) da njega napadaju “ignoranti istine”, između ostalih Sorosovi plaćenici, ustaše, muslimanski fundamentalisti, “šiptarski državoborci”, te da je sve to skupa “ujedinjena internacionala srbofobije”. I mene je još jednom očešao

nakon što sam mu odgovorio u intervjuu u *Borbi* (3. travnja 1991.), u kojemu sam potkrijepio svaku njegovu izjavu točnim podacima, ali on za činjenice ne mari, pa me nazvao "srpskim ustašom" i častio uvredama, a jedan je mali novinar iz njegova krda napisao u *Ekspres politici* da sam "Hrvat na privremenom radu u Beogradu", i to metnuo kao nadnaslov, što će reći da sam diverzant, ubačen da bi podrio homogeno srpsko tijelo, pa je to istodobno bio, s početka devedesetih godina, poziv na linč, koji je djelomice i uspio; šešeljevci su mi razbili glavu na jednom skupu opozicije, u stan su mi upale "crvene beretke" sa "škorpionima" u rukama, prijetilo mi se telefonski i anonimnim pismima, ispitivali su me "pravnici" koji su pripremali proces za veleizdaju, itd.; danas su mi te zgode, s ove distance, samo vesele anegdote, a onda su to ipak bile opasne i luđačke igre koje su najavile razdoblje umobolne srpske povijesti, G. K. Chesterton rekao bi "umobolne poezije", koju je pisao i kojoj je kumovao i klijent ove moje pripovijesti. I nikad nitko da kaže, unatoč građi i obilju materijala, da je riječ o ozbiljnom poremećaju u duši toga gedžovana.

D. Ć. je usprkos svim promašajima, zabludama, porazima, neuspjesima, i nadalje popularan, omiljen i rado slušani prorok, iako su sva njegova proroštva omanula. Rado je viđen na svim sijelima, premda je dosadan i ponavlja istu priču; ugledan je među popovima, među seljacima, posvuda čašćen, plješće mu se na ulici, nose mu kace kajmaka u dvore na Dedinju, itd. Tu čudovišnost gotovo je nemoguće odgonetnuti, osim ako bismo povjerovali u nepouzdane filozofske teze da je nastranost privlačna, da je zlo fascinirajuće, da je nacionalizam neprolazan unatoč bijedi koju donosi. Dovoljno je da čitatelj tek letimice pogleda fusnote, podatke, izvore u ovome tekstu, pa će posve lako uočiti koliko je samo krvi, zločina, ubojstava, otmica, suza oko Dobrice i njegove ideologije; kamo su sve dospjeli i u

koje međunarodne tamnice njegovi najbliži, njegovi miljenici, oni što ih je birao, volio i podučavao, te mnogi neznani na koje je utjecao. Ne vjerujem da bi se itko mogao šegačiti s takvom pojavom kao što je Gedža, pa ni meni to nije pošlo za rukom, naprosto sam osjećao sućut prema njegovim žrtvama i bio osupnut nesrećom koju je utkao u ovo naše doba. Jedan moj prijatelj bio je uporan da mi dokaže kako je Ćosić puku prijemčiv, jer je banalan, a jezik banalnosti lak je, lako se uči, pa ipak me nije uvjerio, premda nešto od toga ima ako se klišeji nacionalizma svode samo na banalnost. Ono što bi se bez dvojbi moglo reći jest to da se junak ove priče lažući predstavljao kao "istinoborac", da je kroz laž tragao za istinom, da su mu se ti pojmovi i te krajnosti često poklapali, da nikad nije uspio razlučiti jedno od drugog, da je često zamjenjivao jedno drugim, da bi napokon sve te silne proturječnosti i muke objelodanio i priopćio nam da se do istine dolazi laganjem i da je u ime istine nužno lagati. Ono što je jednom rekao, a poslije mu se ne sviđa, poricat će da je takvo što ikada izustio, a na dokaze, fotokopije, datume, izvore - uvijek će odmahnuti rukom i kratko reći da su to namještaljke "antisrpske koalicije".

Ako bi me sada netko pitao zašto sam tratio vrijeme i energiju na ovaj tekst, ne znam bih li mogao išta drugo reći od onoga što sam već napisao, da sam to učinio iz sućuti prema Ćosićevim žrtvama, i osjećaja stida što takve osobe netko voli i divi im se. Uostalom, pisao sam o jednom psihološkom fenomenu, za pisca uvijek primamljivom.

Kazalo imena

A

Abdurahmanović, Hajrudin 183
Agamben, Giorgio 139
Albright, Madeline 71
Alečković, Mira 55
Althusser, Louis 138
Amfilohije, mitropolit 92, 94
Anderson, Marie 18
Andrić, Ivo 76
Aragon, Louis 14, 159
Aralica, Ivan 207
Arcibašev, Mihail 7
Arendt, Hannah 68-69, 92
Aristotel 130, 142
Aron, Raymond 142
Arpad, Vicko 177
Augustin, sveti 127, 203

B

Babić, Milan 220
Bačić, Ivka 243
Bandić, Miloš 236
Barthes, Roland 94

Bastać, Bane 137
Batušić, Slavko 16
Baudelaire, Charles 154
Baudrillard, Jean 175, 178
Bećković, Matija 39-40, 49-53, 92, 125, 207, 214, 219
Beethoven, Ludwig van 200, 239
Bende, Julien 112
Benhabib, Seyla 114
Benjamin, Walter 23
Benn, Gottfried 6, 15
Berezovski, Boris 170
Berđajev, Nikolaj 142
Bibó, István 261
Bierce, Ambrose 21
Bigović, Radovan 64
Bin Laden, Osama 148
Blagojević, Slobodan 207, 252, 253, 255
Blanshot, Maurice 25
Bogdanović, Bogdan 215, 236, 249, 250
Bojić, Milutin 31
Bokan, Dragoslav 34
Borges, Jorge Luis 10, 20, 28
Brašanac 236
Broz, Josip Tito 35, 121, 123, 126, 134-135, 190-191, 195, 198, 199, 203, 206, 210-213, 218, 231, 235-236, 259
Bukowski, Charles 169
Bulatović, Miodrag 140
Bulatović, Pavle 51, 216

Burgin, Richard 10, 20
Bush, George W. 185

C

Calvin, Jean 130
Canetti, Elias 215
Cassidy, John 142
Castoriadis, Cornëlius 138
Céline, Louis-Ferdinand 10, 14, 152-155
Cerović, Stanko 217, 251-252
Cezar, Gaj Julije 9
Che Guevara, Ernesto 172
Chesterton, Gilbert 9, 13, 77, 125, 128-129, 213, 263
Churchill, Winston 8
Clinton, Bill 233, 241
Cook, Robin 56
Crnčević, Brana 214, 248
Crnjanski, Miloš 31-35, 38, 200
Croce, Benedetto 13

Č

Čehov, Antun Pavlovič 158

Ć

Ćopić, Branko 236
Ćosić, Dobrica 34, 40, 93, 111, 117, 123, 126, 128, 171, 175, 189-192, 194-220, 222-233, 235-238, 241-249, 251-262, 264
Ćosić, Božica 225

D

Dabić, Dragan David 94-95, 220
D’Annunzio, Gabriele 9, 10, 53
Danojlić, Milovan 74
David, Filip 33, 85, 107
Davičo, Oskar 32, 71, 256
De Gaulle, Charles 74
Descartes, René 142
Doctorow, Edgar Lawrence 22
Dostojevski, Fjodor Mihailovič 7, 26, 53, 154, 172
Drašković, Vuk 186, 220
Džadžić, Petar 236
Dučić, Jovan 31, 37-40
Dušan, car 181

Đ

Đilas, Milivoj 199, 201, 203
Đilas, Milovan 114, 199
Đinđić, Zoran 58-59, 118, 120, 122
Đogo, Gojko 146
Đorđević, Mirko 65
Đukić, Slavoljub 201, 226, 228, 230, 234

E

Eckermann, Johann Peter 204, 216, 225, 228, 230-232
Edschmid, Kasimir 24
Eichmann, Adolf 95
Ekmečić, Milorad 74-75, 226
Engels, Friedrich 119, 132
Enzensberger, Hans Maria 15, 87, 175

Erenburg, Ilja 158-159, 164-167

É

Éluard, Paul 14

F

Faulkner, William 154
Ferdinand, Franz Habsburški, nadvojvoda 10, 146-148
Fichte, Johann Gottlieb 110
Finci, Elio 256
Flaubert, Gustave 9
Forsell, Lars 11
Franco, Francisco 10
Freud, Sigmund 209
Friedell, Egon 10, 12
Fromm, Erich 128
Fureta, François 127

G

Gajdaš, Zorica 53
Garašan, Ilija 75
Garborg, Arne 16
Gavrilović, Zoran 163, 236
Genscher, Hans-Dietrich 122
Gibson, Hutton 70
Gide, Andre 153-155, 158-159
Gligorić, Velibor 236
Gluščević, Zoran 236
Goebbels, Joseph 9, 205, 216
Goethe, Johann Wolfgang von 14

Goleman, Daniel 227
Golubović, Zagorka 111, 114, 117-118, 122
Gombrowicz, Witold 18, 79
Gorki, Maksim 5, 157-161
Gotovina, Ante 182
Goya, Francisco 200
Grahovc, Gavrilo 85
Grbić, Dragoslav 236
Grotowski, Jerzy 97
Gruden, Slobodanka 57
Gustavson, Erik 26

H

Habermas, Jürgen 122
Hadžić, Goran 220
Hamilton, Alastair 8, 9, 12, 14
Hamsun, Knut 5-30, 35
Hauptmann, Gerhart 6
Havel, Vaclav 248-249
Hazelwood, Roy 93
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 110, 140
Heidegger, Martin 9, 121-122, 142
Heine, Heinrich 37, 160
Hemon, Aleksandar 226
Himmler, Heinrich 205
Hitler, Adolf 6-10, 14, 30, 62-63, 65, 121-122, 154, 172, 178
Holbrooke, Richard 71
Homer 10

Hristić, Jovan 236
Hudelist, Darko 125
Hurd, Douglas 233
Husein, Sadam 91, 179

I

Ilić, Aleksandar 44, 113
Imamović, Mustafa 146
Izetbegović, Alija 241

J

Jabotinsky, Vladimir 148
James, Jessie 23
Janković, Ivan 115-117
Janković, Svetlana 236
Jeftić, Atanasije 39
Jeljcin, Boris 99
Jerotić, Vladeta 80-83, 257
Jevtušenko, Jevgenij Aleksandrovič 169
Johnson, Samuel 148
Jordan, Neil 41
Jovanović, Milovan 137
Jovanović, Slobodan 76, 235-237
Jovanović, Dušan 104
Jović, Borislav 220
Joyce, James 9, 24, 154
Jünger, Ernst 9-10
Jurković, Marijan 236

K

Kaboga, Marin 38
Kafka, Franz 22
Kalajić, Dragoš 34, 88, 94, 221
Kangrga, Milan 110, 119, 125, 140-141
Kant, Imanuel 110
Kapor, Momo 88
Karadžić, Radovan 40, 74-75, 85-89, 91-95, 98-100, 125, 146, 148, 172, 181, 183-184, 220, 222, 225-226, 228-229, 240, 243, 245-246, 254
Karadžić, Vuk 105
Karađorđević, Aleksandar II. princ 44, 234
Karađorđević, Aleksandr I. kralj 148
Karamanlis, Konstantin 259
Kardelj, Edvard 35, 110, 203-205
Kerić, Đorđe 247-248
Kermauner, Taras 214
Kiš, Danilo 31, 34, 45-46, 71, 106, 172, 195
Klaić, Bratoljub 223
Kleist, Heinrich von 53
Kohl, Helmut 99
Kolakowski, Leszek 117, 132, 134-135
Koljević, Nikola 226
Konrád, György 175-180
Konstantinović, Radomir 37, 115, 123, 189, 211-212, 260
Koštunica, Vojislav 39, 63, 93, 118, 120, 181, 225, 229
Košutić, Ranko 220
Kosik, Karel 142
Kovačević, Dušan 229, 261

Krajišnik, Momčilo 88
Krivokapić, Boro 137
Krleža, Miroslav 32, 38, 53, 109, 125, 228, 242, 253
Kučan, Milan 99
Kundak, Zoran Todorević 216
Kundera, Milan 11, 29, 79, 161
Kusturica, Emir 171-173, 181
Kuzmanović, Brana 248

L

Langfeldt, Gabriele 29
Lenjin, Vladimir Iljič 6-7, 12, 126, 134, 147, 160, 161, 172, 194
Lie, Trygve 6
Limonov, Eduard Edička 169-173, 243-244
Luburić, Maks 125
Luxemburg, Rosa 109

LJ

Ljermontov, Mihail Jurjevič 53
Ljotić, Dimitrije 65, 113, 189-190

M

Macura, Slobodan 256
Maistre, Joseph de 68, 248
Majakovski, Vladimir Vladimirovič 12
Makavejev, Dušan 136
Maksimović, Desanka 236
Malaparte, Curzio 10, 12
Malraux, Andre 154

Mamula, Branko 99
Mandić, Klara 125, 222
Mandić, Mitar 247-248
Mann, Thomas 5, 11
Mao, Ce Tung 172
Marković, Ante 116
Marković, Mira 55-59, 103-104, 114
Marković, Mihailo Piljo 119, 127-128
Marković, Predrag 173
Marković, Slobodan 236
Martić, Milan 99, 221, 226
Marx, Karl 64, 109-112, 114, 119, 121, 124-125, 128, 130-133, 135-142
Matić, Mitrofan 189-190, 256
Matoš, Antun Gustav 38
Maugham, Somerset 21
Mauriac, François 154
Mettra, Claude 145
Mićunović, Dragoljub 120, 139, 220-221
Mihajlov, Miša 114
Mihajlović, Borislav Mihiz 237, 256
Miller, Henry 5-6, 154
Milošević, obitelj 59
Milošević, Nikola 74
Milošević, Slobodan 39, 46-47, 57-59, 63, 65, 74-75, 81, 92, 95, 99, 103-104, 106, 114-118, 120, 124, 127-128, 172-173, 176, 178-179, 215-222, 225, 227-229, 231-234, 236, 245, 247, 249, 251, 259-260
Milosz, Czeslaw 129, 132, 146

Milutinović, Milan 59
Minić, Karlo 236
Minić, Milomir 247
Mitrović, Mitra 256
Mladić, Ratko 45, 92, 93, 99, 146, 226, 240, 245
Molotov, Vječeslav Mihajlovič 6
Montaigne, Michele de 29
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, 97
Mulina, Vuko 248
Mussolin, Benito 8-10, 13, 172

N

Nabokov, Vladimir 158-160
Naerup, Karlo 24
Nedeljković, Dragan 31
Neeson, Liam 41
Negovanović, Marko 247
Nietzsche, Friedrich 7, 11, 80, 86, 140-141
Nogo, Rajko Petrov 40
Nušić, Branislav 229

O

Obrenović, Milan 235-236
Ojdanić, Dragoljub 247
Oktavijan, August 9
Orbin, Mavro 181
Ori, Alphons 92
Orwell, George 8, 14
Osti, Josip 86

Owen, David lord 242
P
Palavestra, Predrag 148
Palmotić, Jaketa 76
Panić, Milan 247
Panić, Života 247
Pašić, Nikola 228, 230, 235-236, 254
Paroški, Milan 220
Pavelić, Ante 185
Pavić, Milorad 32, 43-48, 75, 220-221
Pavle, patrijarh 99
Pavlović, Živojin 136
Pears, Patrick 148
Pekić, Borislav 33, 112
Penzoldt, Peter 25
Pešić, Branko 118
Perović, Latinka 214
Pessoa, Fernando 126
Petković, Vladislav Dis 95
Petrić, Boško 247-248
Petrović, Branislav 55
Petrović, Gajo 122
Petrović, Đorđe-Karađorđe 74
Pierce, William 113
Pijade, Moša 109
Pipes, Richard 131-132
Pirandello, Luigi 9, 13

Plavšić, Biljana 222, 226
Pleše, Branko 98-100
Popović, Justin 61-62
Popović, Ljuba 222
Popović, Mića 222
Popović, Dušan 137
Popović, Srđan 184
Popov, Nebojša 111, 118-119
Pound, Ezra 12-14
Preradović, Petar 53
Prica, Srđan 35
Princip, Gavrilo 145-149
Prpa, Branka 148
Pucić, obitelj 38
Puhovski, Žarko 126
Puškin, Aleksandar Sergejevič 14, 172

R

Radović, Borislav 236
Ralić, Prvoslav 136
Rancière, Jacques 120
Ranković, Aleksandar 35, 199, 201, 203-205, 231, 246
Rašković, Jovan 47, 220, 225-226, 229, 242, 254-255
Ražnatović, Željko Arkan 125, 170, 173, 184, 216, 222, 243-244
Relković, Matija Antun 53
Resulbegović, Osman-paša 209
Ribnikar, Jara 55
Rimbaud, Arthur 14

Ristić, Marko 33, 38
Ristić, Ljubiša 57, 103-107
Ristić, Peđa 39
Roganović, Vesna 219
Roheim, Geza 94
Rumac, Mirko 10

S

Saint-Exuper, Antoine de 53
Samardžić, Radovan 76-77
Sarkozy, Nicolas 181
Sartre, Jean Paul 138, 154
Savenko, Eduard vidi Limonov
Savich, Carl K. 148
Sekulić, Gajo 85
Selenić, Slobodan 221-222
Shakespearea, William 14, 226
Shaw, Bernard 9, 77
Silajdžić, Haris 99
Singer, Aca 69
Singer, Isaac Bashevis 5, 20-21
Slapšak, Svetlana 215, 242
Sloterdijk, Peter 135, 138
Sokolović, Zoran 59, 216, 247
Solženjicin, Aleksandar 160-161
Staljin, Josif Visarionovič 6-7, 14, 159-160, 236
Stambolić, Ivan 58-59
Stanišić, Jovica 59, 216, 247

Stanisavljević, Miodrag 49
Stefanović, Svetislav Ćeća 203
Stevanović, Vidosav 46, 215, 221, 251
Stijović, Risto 40
Stojanović, Svetozar 128, 239
Stojić, Mile 145
Stojičić, Radovan Badža 216
Stojiljković, Vlajko 59, 216
Strindberg, August 17, 22
Suckret, Kurt Erich 12
Supilo, Frane 253
Svitak, Ivan 113
Sv. Sava 39, 62, 65

Š

Šeks, Vladimir 182
Šešelj, Vojislav 59, 92, 220, 234
Šeparević, Zvonimir 99
Šerbedžija, Rade 104
Šomlo, Ana 46
Štambuk, Zdenko 195
Šuvar, Stipe 140, 142

T

Tadić, Boris 113, 181-187
Tadić, Ljubo 94, 100, 113, 116, 119-120, 124-127, 192, 194, 222,-224, 237, 248, 252
Tell, Wilhelm 148
Thomson, Eric 113

Tieghem, Philippe van 5
Tijanić, Aleksandar 55, 57
Tišma, Aleksandar 71
Tocqueville, Alexsis de 142
Todorović, Boro 100
Tolstoj, Lav Nikolajevič 11, 147, 158, 160, 172
Torcia, Giorgio 217
Toulouse-Lautrec, Henri Marie Raymond de 105
Tus, Antun 99
Tuđman, Franjo 70, 101, 124-126, 242-243
Twain, Mark 16

U

Ujčić, Josip 248
Ulemek, Milorad Legija 149
Ungaretti, Giuseppe 9
Uroš Nejaki 181

V

Vance, Cyrus 242
Vasiljković, Dragan 222
Velazquez, Diego 200
Velimirović, Nikolaj 39, 61-65, 71, 113, 211
Vešović, Marko 86, 226
Vergilije 9
Vinaver, Stanislav 236
Vlahović, Veljko 201, 256
Voss, David de 148
Vračar, Stevan 113

Vučelić, Milorad 216
Vučurević, Božidar 40, 209, 226
W
Washington, George 148
Well, Simone 152
Whitman, Walt 146
Wiesner, Branimir Livadić 26
Wippermann, Wolfgang 119-120
Wright, Erik Olin 133, 135
Wurmbrand, Richard 130-131
Y
Yeats, William Butler 9
Ž
Žilnik, Želimir 136
Živadinović, Petar 120-122, 128
Živalj, Alija 183
Životić, Miladin 115-117

O autoru

Mirko Kovač rođen je 26. prosinca 1938. u Petrovićima blizu Bileće. Rano je otišao od kuće, s jedinim ciljem da postane pisac, sam se uzdržavao i školovao, mijenjao gimnazije, najčešće zbog sukoba s profesorima, pohađao Akademiju za pozorište i film u Beogradu, odjel dramaturgije, koju nije završio jer je već tada objavio roman *Gubilište*, koji se odmah našao na tapetu “ideoloških glavosječa”. Hajka na mladog pisca, optuživanog zbog “mračne slike svijeta”, trajala je gotovo godinu dana. Sve češće bježi iz Beograda, ponajviše u Zagreb, gdje je za Jadran-film napisao šest scenarija. Mnogi filmovi nastali prema njegovim scenarijima dobili su domaće i svjetske nagrade; *Lisice* su proglašene jednim od najboljih hrvatskih filmova svih vremena, nagrađivani su i *Okupacija u 26 slika*, *Pad Italije* i dr. Piše i za kazalište: u Kamernom teatru u Sarajevu izvedena je drama *Osipate se polako vaša visosti*, ali je nakon premijere zabranjena, a pisac optužen da je pravio aluzije na tadašnjeg predsjednika Tita. U mostarskome Narodnom pozorištu izvedena je drama *Iskušenje*, također zabranjena. Od televizijskih drama koje je napisao, dvije su izvedene na TV Zagreb, po narudžbi Vlade Gotovca, tada urednika u dramskoj redakciji. U Beogradu objavljuje zbirku pripovijedaka *Rane Luke Meštrevića* - proglašena je najboljom knjigom pripovijedaka te 1971. godine i dobila nagradu *Milovan Glišić*. Dvije godine poslije knjiga biva povučena iz knjižnica i osuđena kao “crna slika stvarnosti”, a pisac proglašen “perjanicom crnog vala”, pravca koji je tretiran kao “skretanja u kulturi”. Kovač sve više inklinira Zagrebu, ondje radi za film i televiziju te objavljuje romane

Ruganje s dušom i *Vrata od utrobe*, za koji dobiva niz nagrada, između ostalih, tada uglednu *NIN-ovu nagradu* za najbolji roman godine. Roman izlazi u džepnom izdanju u nakladi od trideset tisuća primjeraka. U drugoj polovini osamdesetih sve se više angažira protiv Miloševićeva režima i srpskog nacionalizma, s Filipom Davidom i istomišljenicima osniva Nezavisne pisce i distancira se od srpskog Udruženja književnika, sudjeluje u osnivanju Beogradskoga kruga te iz Beograda surađuje sa zagrebačkim tjednikom *Danas*, jednim od najtiražnijih i najpopularnijih tjednika toga vremena. U Beogradu na jednom skupu Šešeljevi pristaše razbijaju mu glavu, dobiva prijetnje, pa krajem 1991. napušta Beograd te dolazi u Hrvatsku, u Rovinj, gdje i danas živi. Postaje stalni suradnik splitskog tjednika *Feral Tribune* te nepromijenjenim tempom nastavlja pisati protiv hrvatskoga nacionalizma. U Rovinju piše svoje najbolje knjige: *Kristalne rešetke*, *Grad u zrcalu*, pripovijetke *Ruže za Nives Koen*, novu verziju *Ruganja s dušom* te dvije drame, izvedene u Crnogorskome narodnom pozorištu u Podgorici. S Filipom Davidom objavljuje *Knjigu pisama 1992-1995*. Dobitnik je mnogih međunarodnih i domaćih nagrada, između ostalih, *Herderove nagrade*, nagrade *Tucholsky*, slovenske nagrade *Vilenica*, bosanskih nagrada *Bosanski stećak* i *Meša Selimović*, crnogorske nagrade *13*. *jul* te hrvatskih nagrada *Vladimir Nazor* i *August Šenoa*. Knjige su mu prevedene na desetak jezika. Od 2003. nakladnička kuća Fraktura objavljuje Djela Mirka Kovača. Dosad su objavljene knjige *Isus na koži* (izabrane drame) (2003.), *Vrata od utrobe* (2003.), *Kristalne rešetke* (2004.), *Ruže za Nives Koen* (pripovijetke) (2005.), *Uvod u drugi život* (2006.), *Ruganje s dušom* (2007.), *Malvina* (2007.), *Grad u zrcalu* (2007.), *Pisanje ili nostalgija* (2008.), *Knjiga pisama* (2008.), *Evropska trulež* (2009.), *Elita gora od rulje* (2009.) i *Gubilište* (2009.)

Djela Mirka Kovača

knjiga prva *Isus na koži* (izabrane drame), 2003.

knjiga druga *Vrata od utrobe* (roman), 2003.

knjiga treća *Kristalne rešetke* (roman), 2004.

knjiga četvrta *Ruže za Nives Koen* (pripovijetke), 2005.

knjiga peta *Uvod u drugi život* (roman), 2006.

knjiga šesta *Ruganje s dušom* (roman), 2007.

knjiga sedma *Malvina* (roman), 2007.

knjiga osma *Grad u zrcalu* (roman), 2007.

knjiga deveta *Pisanje ili nostalgija* (eseji), 2008.

knjiga deseta *Knjiga pisama*, s Filipom Davidom (pisma), 2008. knjiga jedanaesta *Evropska trulež* (poetika), 2009.

knjiga dvanaesta *Elita gora od rulje* (polemika), 2009.

knjiga trinaesta *Gubilište* (roman), 2009.

knjiga četrnaesta *Cvjetanje mase* (politički eseji), 2010.

Nakladnik Fraktura, Zaprešić

Za nakladnika Sibila Serdarević

Urednik Seid Serdarević

Korektura Margareta Medjurečan

Grafička urednica Maja Glušić

Dizajn Nedjeljko Špoljar, Sensus Design Factory

Prijelom Fraktura

Godina izdanja 2011.

www.fraktura.hr fraktura@fraktura.hr

T: +385 1 335 78 63 F: +385 1 335 83 20

* Poginuo mi je prijatelj. Ja nemam srce junačko; unesrećen sam, plačem. Poginuo je na drumu, na gvozdenom konju, u šašavom trku ka svojim brdima, u poslu. Tom nesrećniku, tom grešniku Slobodan Peneziću i smrt priliči životu. Jer, na drumu ginu hrabri, i verni ljudima i zemlji, i zamišljeni, i umorni, a i zaneseni i neumirnici; na drumovima su ginuli hajduci i partizani, rabadžije i zlatiborske kiridžije. On je bio i sve to, i mnogo više, i mnogo drukčije.

Visoki, pogureni, lomni putnik na putu naše istorije koji se uspinje, survava, prikrada, razdrljuje vetrovima i suncu; imao je velike oči i pogled rasprsao u radoznalosti, gnevu, u tuzi, u dobroti, u šeretluku; bio je uvek pripit mukom nekom, daljinom, sećanjima, nečijom nesrećom, i ponekad rakijom; pričao je lako, sa svakim, i naročito; zbog nečije rane, uvek je bio ranjiv. O, kako je on znao da se kaje zbog svoje, čovekove, naše nesavršenosti.

Noćas sam se vraćao tim drumom kojim je on išao i ne stigao u Užice. Tmina je Srbiji skrila lice; njime su noćas tekli mutni, kratki potoci; stara strava raspela se među brdima i nad vrzinama i drumovima. Dokle ćemo da ginemo na njima? I kakav smo mi to narod, kakva smo mi to zemlja, da mora i predsednik vlade da nam pogine na drumu? A kiša i

zabrdni vetar sahranjivali su leto. I njega, letnog u letu. Ne, ne pristajem.

Pa pričamo saputnički; o ovakvoj noći u jesen Četrdeset prve, kada je on među poslednjima, ili poslednji komesar, uzmicao iz Užica pred porobljivačima, zlatiborskim putem zasutim kišom kuršuma, iskopanim očajem poraza, i uzmakao; pričamo o mnogim jesenjim noćima po glibavim i strmim putevima njegovog, našeg ratovanja i svakojakog dirindžanja za hleb i nestrah, i tolikih kulučenja ljudi ove zemlje na putevima koji nisu njihovi; vajkamo se, psujemo, smišljamo reč koja više boli i opet ga prekorevam zbog nečeg kao poslednji put, kada mi kaza staru brigu. Zarekao bih se sada da više nikad rečima ne zabolim prijatelja i sve koje volim. A, eto, ne umem ni da ga ožalim. On bi svratio u prvu drumsku meanu, i sa seljanima i šoferima kamiona, sa burazerima svojim, on bi popio dva polića ljute naiskap, stresao bi se, obrisao šakom usne, upro pogled u zemlju, i promumlao: Umro grešni čovek. Ajte, ljudi, da putujemo.

Tako je. Umro je grešni Krcun. A mi moramo da putujemo. Moramo. Sve nam je daleko; sve nam je na brdu i sa one strane; putevi su nam takvi kao da vode u pakao. Uz put, pričamo o njima s kojima pođosmo, a koji, ako su i dalje naumili, smrt ih gurnu u trnje, u jarak. I kada u ovom trenutku mislim šta sam i sam činio na svome putu, ja shvatam: pisao sam posmrtnice i nekrologe. Uglavnom, to.

Slobodan Penezić daleko je naumio, ali je i od nas, mnogih svojih savremenika, najdalje i stigao. To treba da se kaže zbog istine, i za podršku mladima i onima koji tek treba da krenu na put, i za podstrek umornima, i za utehu upornima, i za prekor nekima što se ne okreću ka slabima i zaostalima, pa ne gledaju u šta sve gaze i od svoje vike ne čuju šapat, od sebe ne vide manje, od samouverenosti pobedničke zaborave smisao i cilj pobede.

U našem dobu, iz generacije skojevske i partizanske, ima sigurno ljudi koje će istorija revolucije da broji u zanačajnije po delima i odgovornostima od dela i odgovornosti Slobodana Penezića Krcuna. Ima svakako komunista koji su više stigli da urade no što je uspeo da ne završi Slobodan Penezić. Ima nesumnjivo naših savremenika koji su na javnim poslovima na stvaralištima istorije obeležili svoje i naše postojanje delima koja će, možda, da nadžive poslove, stvaralaštvo i dela Slobodana Penezića. Ali ja tvrdim savešću svoga bola: Slobodan Penezić bio je drukčiji, naročitiji, izuzetniji od svojih savremenika, putnika, saputnika. Neponovljiv kao veliki pesnik. I nesavršen, kao veliki umetnik. Tako nekako i zamišljen, zamučen, rasut, nespokojan, a gnevno uporan i nemilosrdan prema sebi na svome putu, za svoje delo. Slobodan Penezić je radio na delu revolucije i otadžbine; to delo nema pravo niko sam da potpiše; na delu slobode i napretka zajednice, ako se izdaleka vidimo, upisuju nas samo drugi, oni koji nas prežive, oni koji iskustvom i životom dalje stignu od nas.

Ja ne znam šta će sve potomci po našim prisustvima a po svojoj mudrosti da izreknu o nama, ljudima revolucije. Ali ja znam; u proređenoj, izlomljenoj, pogurenoj a uspravnoj generaciji, koja još uvek gradi novi drum našoj istoriji, među čelnima i najvišima, vidim njega, visokog i dobrog, vitkog a nesavitljivog, svestranog i preosetljivog, pa sam srećan što sam mu bio savremenik, drug i burazer. I znam; umrli su i umreće veliki i značajniji ljudi našeg postojanstva; i biće njihove rake na našem putu još dublje od Krcunove, ali ne znam da li će još za kojim toliko i takvih suza biti proliveno po smonici, kaldrmi, radionicama, kancelarijama i kafanama ove Srbije.

Treba i zavideti Slobodanu Peneziću; treba i bolom biti drukčiji prema toj živoj čovečini što neće prestati da se izvija i povija našim drumovima, među tolikim brdima i po njima. (*Politika*, 8. studeni 1964.)

** Aleksandar Ranković (1909.-1983.), dugogodišnji komunistički ministar policije, skinut sa svih funkcija 1966. godine, navodno zbog prisluškivanja svoga šefa, maršala Tita, ukoliko to nije mit da bi se poslije prikazivao kao “žrtva antisrpskih koalicija”.

*** Milovan Đilas (1911.-1995.), publicist, prozni pisac, nekada u vrhu komunističke vlasti, a od 1954. najpoznatiji Titov disident, odležao devet godina na robiji.

* Pogledajmo što su i tko su face koje je Pavić stavio uz bok Miloševiću i vidio ih kao “vladu srpskog naroda”. Idemo redom, kako ih je pisac spomenuo: Jovan Rašković, psihijatar, umro u Beogradu 1993. godine, zasigurno ga ne bi mimoišla haaška optužnica; Babić je priznao krivnju pred Haaškim tribunalom, svjedočio protiv Miloševića, osuđen na 13 godina, počinio samoubojstvo; Karadžić je visoko kotirao na top-listi zločinaca, onomu tko donese njegovu glavu slijedi zgoditak od pet milijuna dolara, njegovi se sunarodnjaci ponose što je njihov čovjek postigao takvu cijenu na svjetskom tržištu zločina, uhićen u Beogradu, gdje se skrivao prerušen u nadriliječnika Dabića; skladištar je Hadžić u bijegu, bit će da je taj srpski junak našao neko skrovište ili skladište negdje u “Srbijici oko Morava”; Jović Borisav također drhti u svom selu u Šumadiji, ako je na njega pisac mislio, jer postoji još jedan Jović iz antibirokratske revolucije, imao je istaknuto mjesto među ništarijama; Drašković je mahnita pojava, čak je i Dobrica, prema pisanju lista *Danas* (3-4 siječnja 2004.), ustvrdio da je Vuk lud čovjek i funjara; Šešelj je pritvorenik u Scheveningenu, još mu se sudi; Mićunović je jedini u tom društvu čist, ali blijeda je politička figura; Košutić je nacionalist iz treće lige, nitko ga se više i ne sjeća; Paroški je luđak, poznat po izjavi da “Hrvate treba ubijati kao kerove uz tarabu”, mjesto mu je u umobolnici. To su, čitatelju, izabranici književnika Milorada Pavića zvanog Cici, to je društvo kojemu bi on povjerio svoju zemlju.

** “Milošević je kriknuo: ‘Niko ne sme da bije ovaj narod.’ Kamere državne televizije našle su se upravo tog trenutka na tom mestu. Uhvatile su besno namršteno lice ostarelog dečaka i nervozne ruke. Milošević je vidljivo drhtao od straha. Imao je tremu glumca koji se prvi put pojavljuje na sceni s novom ulogom i, ne čujući samog sebe, viče jače nego što je potrebno. Ali publika ne čuje lažne note već samo ono što želi da čuje: glas zaštitnika naroda. Glas vođe u kojem odjekuju frustracije mnoštva.” (Vidosav Stevanović, *Milošević, jedan epitaf*, Sarajevo, 2001.)

* I dok sam radio na tekstu o Ćosiću, dopao mi je ruku materijal *Iz dokumentacije Helsinškog komiteta za ljudska prava iz Sandžaka*. Ti su dokumenti uvjerljivi, elemenata za Ćosićevu odgovornost ima, pogotovu ako bi se sudski obradili, valjano i nepristrano. Dokumenti su doista potresni; svaki bi civilizirani predsjednik, ukoliko i sam nije umiješan u to, podnio ostavku, suosjećajući s nedužnim žrtvama i njihovim porodicama. Ukoliko je Ćosić bio “vrhovni komandant otmičara”, onda još jedino preostaje nadati se u onu pravničku zakonitost da zločin ne zastarijeva.

Blic od 18. svibnja 2002. godine piše da su za otmicu putnika iz vlaka u postaji Štrpci odgovorni visoki dužnosnici VJ, srpskog MUP-a i civilne vlasti Jugoslavije i Srbije. “*ŽTP Beograd*”, piše *Blic*, “dostavio je dokumentaciju o otmici putnika iz voza Beograd-Bar 7. maja 1993. Višem sudu u Bijelom Polju. ŽTP je za plan otmice saznao 28. januara 1993. i o tome je 1. februara obavestio nadležne u Srbiji i Jugoslaviji. Otmica je, međutim, neometano izvedena 27. februara 1993. godine. Izvesno je da su državni organi Srbije i Jugoslavije skrivali podatke o događaju kako bi od krivične odgovornosti zaštitili brojne visoke funkcionere VJ, MUP-a Srbije i civilne vlasti. U to vreme, načelnik Generalštaba VJ bio je general Života Panić, funkciju saveznog ministra odbrane obavljao je premijer Milan Panić, ministar odbrane Srbije bio je general Marko Negovanović, a komandant

Užičkog korpusa general Dragoljub Ojdanić. Ministar srpske policije bio je Zoran Sokolović, načelnik DB Srbije Jovica Stanišić, načelnik MUP-a za Užice Boško Petrić, a komandir milicije užičkog regiona Đorđe Kerić. Pavle Bulatović je bio savezni ministar policije, Dobrica Ćosić predsednik SRJ, a Slobodan Milošević predsednik Srbije. Dokument ŽTP sa naznakom *strogo pov. Br. 4-1-93*, koji je 1. februara 1993. direktor sektora za odbrambene pripreme i zaštitu Mitar Mandić uputio generalnom direktoru preduzeća Milomiru Miniću, pročitan je 13. maja na suđenju Nebojši Ranisavljeviću za otmicu 19 putnika iz voza u stanici Štrpci i njihovu likvidaciju. U dokumentu piše: 'Ovih dana, tačnije 28. januara 1993. godine, obavešten sam od šefa Sekcije STP Užice Živanića da će pripadnici srpske vojske opštine Rudo zaustaviti voz i odvesti putnike. Čitava akcija odvijala bi se na delu pruge Beograd-Bar koja prolazi kroz BiH, verovatno u ukrsnici Štrpci ili stajalištu Goleš. O ovoj najavi informisao sam najuži stručni kolegijum ŽTP, održao sam sastanak s predstavnicima milicije i SDB Srbije i razgovarao s pomoćnikom ministra odbrane Srbije, generalom Kuzmanovićem. Odlučili smo da general Kuzmanović obavesti ministra odbrane o pomenutoj najavi, da ministar odbrane Srbije obavesti VJ i da ŽTP prestane s daljim aktivnostima oko ovog slučaja, jer je na vreme ispunio svoju obavezu.' U dokumentu piše i da je 2. februara 1993. u Užicu održan sastanak kojem su prisustvovali načelnik MUP-a za Užice Boško Petrić, komandir milicije užičkog regiona Đorđe Kerić i iz ŽTP Mitar Mandić, Drago Tadić i Vuko Mulina. Na sastanku je konstatovano da je to strateška operacija srpske vojske radi stvaranja uslova za razmenu zarobljenika i mrtvih. Zaključeno je da bi takav postupak srpske vojske bio neprihvatljiv iz više razloga. Prikupljeni materijal ŽTP-a, s oznakom strogo poverljivo, čuvan je u preduzeću do marta 1995, kada ga je odneo Josip Ujčić, šef Odeljenja za saobraćajne poslove, sa obrazloženjem da mu je potreban radi izveštaja višim organima", piše beogradski *Blic*.

* Dr. Jovan Rašković površno je analizirao hrvatsko-srpske odnose, a svoja politička stajališta gradio je na “jeftinim psihoanalitičkim štosovima”, koji bi bili zabavni i veseli da nisu postali “pogonsko gorivo” u krvavim sukobima i zločinima. U svojoj knjizi *Luda zemlja* (1990.) taj je sumnjivi vrač hrvatsko-srpske odnose sveo na etnički sukob proizašao iz različitih karaktera; srpski je, dakako,”edipalni karakter”, koji nije “karakter mraka i osjenčenja, to je čist karakter u kome postoje samo dva elementa - sve ili ništa”, dok su Hrvati “kastracioni karakter”, a taj je tip karaktera, veli kninski vrač, “zatvoren i hermetičan”, te u stalnom strahu da će od nekoga biti uškopljen. Srpski edipalni karakter donekle je agresivan, ali “sklon određenim promjenama”, dok se hrvatski kastrativni karakter “boji svake promjene”. Srpski edipovac uvijek je spreman “da mijenja svoje očeve, svoje gospodare”, dok “kastratu” preostaje jedino mržnja i strah od Edipa.

* “Kada je postao glavni urednik *Mladog borca*, počinje pisati tekstove ali i neke literarne priloge, pod pseudonimom *Gedža*. Naslovi i teme su bili u duhu vremena: *Došla je bratska Crvena armija*, *Zasučimo rukave*, *Nekoliko napomena o agitaciji*... Jedne večeri među mladim piscima, bio je tu i Mihiz, Ćosić je pročitao jedan svoj rad. Mihiz je jednom omladinskom funkcioneru odmah i bez okolišanja objasnio da to ne vredi ništa. Nastavio je da piše. Sud Elija Fincija o njegovom spisateljstvu je bio gromovit: ‘Druže, to što si ti napisao, obično je govno s mlekom. Ti si izraziti partijski radnik.’ Kada je napisao ‘prvu ruku’ o hronici Rasinskog partizanskog odreda, što će posle izaći pod naslovom *Daleko je sunce*, Veljko Vlahović ga je podržao rekavši mu da ima dara i da treba da završi rukopis. Njegov šef Mitra Mitrović posle čitanja rukopisa nije bila takvog mišljenja: ‘Pa, Gedžo, ti si nepismen.’ Dušan Matić, slično: ‘To ne vredi ništa’. Jedino je Oskar Davičo imao suprotno

mišljenje: ‘To je sjajno, ti ćeš biti veliki pisac’.” (*NIN*, 28. lipnja 2001.)

** Slobodan Macura, Toronto, Kanada, *Naša Borba*, 7. svibnja 1998.

Fusnote

1. Ovaj tekst napisan je 2002. i objavljen u *Feralu*, a Nikolaj Velimirović ipak je kanoniziran 24. svibnja 2003. godine u Hramu Svetog Save na Vračaru, unatoč švaleracijama, napijanjima i drugim smrtnim grijesima episkopovim.

2. Nedavno je jedan sudac Ustavnog suda Republike Hrvatske izjavio da su logorom Jasenovac upravljali Židovi, dok je država dala samo stražu, a o načinu financiranja uprave logora sklopljen je ugovor između vlade NDH i Židovske općine Zagreb. To je sudac priopćio na konferenciji za novinare.

3. Glumac i redatelj Branko Pleša umro je 8. lipnja 2001. godine u Beogradu, u 75. godini; nije dočekao osnivanje Odbora za istinu o Karadžiću, a da je poživio još samo pet mjeseci, zasigurno bi postao viđeni član te udruge koju je u studenome 2001. godine utemeljio jedan profesor Pravnog fakulteta. Ovaj tekst, objavljen u *Feralu* 9. veljače 1998., došao je do njega, a komentirao ga je pred našom zajedničkom prijateljicom rekavši da je autor teksta "Tuđmanov plaćenik, srbomrzac i agent Vatikana". S tugom sam primio vijest o njegovoj smrti, bio je nenadmašni Hamlet, Romeo, Macbeth, igrao je Ivana Karamazova u dramatizaciji romana *Braća Karamazovi*, Garcina u komadu *Iza zatvorenih vrata* Jeana-Paula Sartrea, i mnoge druge uloge. Uspješno se bavio režijom, bio je zapažen njegov film *Lilika*, a između ostalog režirao je za TV Beograd tri moja komada. Svojedobno je želio realizirati film prema mojem romanu *Malvina*, uradio je i scenarij, našao njemačkog partnera, ali je, koliko se sjećam, negdje zapelo s financijama.

4. Karadžića opisuje kao otmjena markantna profesora, psihijatra i pjesnika, s bujnom prosijedom kosom, s njim je našao mnoge podudarnosti, a njihovi životi imaju istovjetna simbolička značenja, dok je ta ljiga u jednoj svojoj pripovijetki opisala Danila Kiša kao prljavca, s “izboranom nosatom njuškom” koji svoje “ne baš čiste i krive prste stalno gura sugovorniku u prsa”. Dok se za Karadžića zna što je i tko je, te da je “od koljenovića”, u Kiševim pak venama teče “mađarska, srpska, ciganska i jevrejska krv”. Dok je Karadžić trijezan i razborit, Kiš je pijanica “koja mi je stalno točila u čašu bijelo vino”. Jedino mu se svidjela Kiševa sahrana, “posebice crne svećeničke odore izvezene zlatom”. Kusturica će zasigurno i to udjenuti u svoj mjuzikl, ako taj projekt ikada ostvari.

5. U listu *Kurir* (15. ožujka 2004.) predsjednik Skupštine Srbije i Limonovljev prevoditelj izjavio je: “Neću obrijati bradu, jer to nije pitanje samo retorike, već i morala! Ako bih tako olako pristao da skratim bradu, to bi značilo da bih sutra lako pristao i na skraćenje Srbije.” Predsjednik, pisac, Limonovljev prevoditelj svoju zapuštenu bradu poistovjećuje sa Srbijom. Ne znam što je bilo s tim gospodinom, ali Srbija je skraćena, a da ga nitko nije pitao hoće li pristati, s bradom ili bez nje.

6. Dimitrije Ljotić (1891.-1945.), nacist i antisemit koji je jednom izjavio: “Mogu sa zadovoljstvom reći da smo mi u Srbiji rešili jevrejsko pitanje već u ovom času 90 posto.”

7. Josip Broz Tito, *Četrdesetprva*, izdanje Srpska književna zadruga, kolo LIV, Beograd, 1961.

8. *Gedža* je turcizam (*geg ˇe*, što znači bluna ili bena), a u beogradskoj čaršiji pomalo posprdan naziv za šumadijskog seljaka i uopće priprosta čovjeka. Dobrica Ćosić objavljivao je u *Mladom borcu* pod pseudonimom Gedža; to se kasnije

ustalilo kao njegov nadimak, ali bez posprdnog prizvuka, štoviše, sa simpatijama. Govorilo se, gotovo od milja: “Naš Gedža”.

9. Šef protokola Zdenko Štambuk obavijestio je Ćosića da bi na put morao ponijeti: frak, žaket, bijeli smoking, crni smoking, deset pari odijela, šezdeset košulja, nekoliko pari cipela, bijele rupčiće...

10. Slavoljub Đukić (*Lovljenje vetra*, Beograd, 2001., Samizdat B92) svojim naslovom sugerira nešto kao vitešku borbu s vjetrenjačama, a Ćosić je valjda suvremeni Don Quijote. Đukić je postao specijalist za Gedžu, pa ga sve češće, posprdno ili ozbiljno, nazivaju njegovim Eckermannom.

11. Veljko Vlahović (1914.-1975.), politički radnik, komunist čvrstog kova, “marksistički mislilac”. Bio je sudionik u Španjolskom građanskom ratu; ondje je izgubio nogu.

12. Edvard Kardelj (1910.-1979.), nadimkom Bevc, bio je najviša politička fora u komunističkoj Jugoslaviji. Titov bliski suradnik. Šepao je na jednu nogu.

13. Partijski nadimak Aleksandra Rankovića.

14. Svetislav Stefanović-Ćeća (1910.-1968.), poslijeratni ministar unutarnjih poslova Srbije. Prije rata isključivan iz Partije zbog kukavičkog držanja pred policijom.

15. Božidar Vučurević, autoprevoznik, ratni gradonačelnik Trebinja, rušitelj Dubrovnika, poznat po izjavi da će “sagraditi još ljepši i stariji Dubrovnik“. Trebalo je vidjeti te prizore, tu sramotu Ćosićeva plemena u Sava-centru dok se klanja zločincu, plješće mu i pozdravlja ga kao viteza, jer je prognao 6000 trebinjskih muslimana, potomaka onih koji su taj grad osnovali u doba Osman-paše Resulbegovića.

16. Predgovor knjizi Josip Broz Tito, *Četrdesetprva*, Srpska književna zadruga, kolo LIV, Beograd, 1961.

17. Vladika srpski Nikolaj Velimirović (1880.-1956.), rođen u Leliću kod Valjeva, umro u Americi kao emigrant. Srpski nacionalisti smatraju ga mučenikom, a Srpska pravoslavna crkva proglašava ga svecem. Iz njegovih knjiga izbija mržnja prema Židovima, posebice u knjizi *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor*. Tekst u ovoj knjizi *Perač nogu* sjenča nakratko portret te mračne figure.

18. Svetlana Slapšak, *Ogledi o bezbrižnosti*, Radio B92, Beograd, 1994.

19. Vidosav Stevanović, *Milošević, jedan epitaf*, Sarajevo, 2001.

20. Bogdan Bogdanović, *Vreme*, 5. kolovoza 1991.

21. Slobodan Milošević, omiljeni srpski vladar posljednjih trinaest godina XX. stoljeća, gospodar rata, odgovoran za zločine i progonstva, izručen Haaškom tribunalu, gdje mu je suđeno, ali presudu nije dočekao, umro je u pritvoru od kljenuti srca 2006. godine.

22. Spomenuta imena idu u jednu fusnotu, redom kako su navedena: Zoran Todorović Kundak, Miloševićev čovjek, jedan od suboraca s Osme sjednice, “najbolji drug” Slobine supruge Mire, ubijen 24. listopada 1997.; Zoran Sokolović, Miloševićev republički i savezni ministar unutarnjih poslova, odan i pokoran Voždu, nađen je mrtav, veljače 2001. godine, u kolima Lada Niva, blizu Knjaževca - istražni organi vjeruju da je počinio samoubojstvo; Radovan Stojičić Badža, pomoćnik ministra unutarnjih poslova i šef javne sigurnosti, ubijen 11. travnja 1997. u restoranu *Mamma Mia* u Beogradu; Pavle Bulatović, Miloševićev ministar obrane, ubijen 7. veljače 2000. godine u restoranu nogometnog

kluba Rad. Prema pisanju *Politike*, Pavle je ubijen dok je slušao guslare koji su ga slavili kao zaslužnika za NATO-debakl; Jovica Stanišić, načelnik DB Srbije, također u haaškom jatu; Milorad Vučelić, publicist, član srpskog PEN-centra, Miloševićev Goebbels, bio direktor propagandnog stroja TV Srbija; Vlajko Stojiljković, srpski ministar unutarnjih poslova, za njegova mandata dopremane su s Kosova žrtve srpske policije, leševi albanskih civila, koji su pokapani u masovnim grobnicama u okolici Beograda; počinio je javno samoubojstvo u Narodnoj skupštini 11. travnja 2002; Željko Ražnatović Arkan, ozloglašeni kriminalac, plaćeni ubojica, Miloševiću odani zapovjednik paravojnih formacija Srpska dobrovoljačka garda, neko vrijeme poslanik u srpskom parlamentu, ubijen je 15. siječnja 2000. u predvorju Hotela Intercontinental u Beogradu. Povodom njegove smrti Milošević je izjavio: "Arkan je narodni heroj", premda sinovi ubijenog vele da je to cinizam nalogodavca za ubojstvo njihova oca.

23. Sve su novine izvijestile da je Klara Mandić ubijena 11. svibnja 2001. u svom luksuznom stanu u Beogradu; ubojica je pucao iz pištolja u njezinu lijevu sljepoočnicu. Prijateljevala je s Radovanom Karadžićem, Biljanom Plavšić, Arkanom, a jedno vrijeme "dečko" joj je bio Tadić Ljubomir, član SANU. Osnovala je Zakladu Kapetan Dragan, bila je tajnica Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva, savjetnica Dafiment banke, članica dviju stranaka, Demokratske stranke i Srpske demokratske stranke.

24. Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1978.

25. *Tinjati* - 1. a, goreti slabo, bez plamena (obično ispod pepela); b, malo, slabo svetleti. 2. fig. jedva, tek primetno se održavati, pokazivati se u vrlo malom stepenu; *tinjanje* gl. im. od tinjati; *tinjavo* pril., na tinjav način, tinjajući - Bukova oblica tinjavo je gorela i cičala. *Ćos. D.* (*Rečnik*

srpskohrvatskoga književnog jezika, Matica srpska, knjiga šesta, Novi Sad, 1976.)

26. Ljubomir Tadić, član SANU, "Hrast i nisko rastinje", *Politika*, 28. prosinca 2001.

27. "Srećan Vam rođendan, ovako lepa i zaokrugljena brojka. Da nam još dugo i plodno poživite, bogato i korisno, za Srbijicu u kojoj narod, sloboda i ustav neće valjda biti samo izgovori da bi se došlo na vlast. Onako kako ste vazda upozoravali. Jedno znam: ako ste dosad i rekli nešto srdito o ljudima oko ovih Morava što nisu na pravo mesto posađeni, niste to činili što Vam je za njih ljubav u manjku. Naprotiv. Hvala Vam za svaku časno izgovorenu i napisanu reč. Još mnogo da ih bude." (*Politika*, 31. prosinca 2001., 1. i 2. siječnja 2002.).

28. Ekmečić Milorad, rođen 1928. u Čapljini, povjesničar, član SANU, do ovog rata bio profesor Sveučilišta u Sarajevu, pobjegao u Beograd nakon što je zakuhao rat u Bosni, glavni inicijator vađenja kostiju iz jame u Pribilovcima negdje u osvit rata kada se na tom opijelu kostima skupila cijela srpska nacionalistička svita, među njima i junak ove morbidne priče, koji je ondje, nad jamom, potpisivao svoje knjige. Nikola Koljević, profesor Sveučilišta u Sarajevu, stručnjak za englesku književnost, u stranom tisku predstavljan kao *Serbian Shakespearean*. Sarajevski, sada već američki, pisac Aleksandar Hemon napisao je u *The New Yorkeru* u prosincu 2000. u rubrici "Influences": "Krajem rata, profesor Koljević je izgubio Karadžićevu naklonost i pao u nemilost. Provodio je vrijeme opijajući se, tu i tamo dajući intervjue stranim izvještačima, držeći govore o raznoraznim nepravdama počinjenim srpskom narodu i njemu samom. Godine 1997. prosuo je svoj mozak pun Shakespearea." Marko Vešović duhovito je i s gorčinom rekao da je Koljevića ubila zločinačka ruka. Milan Martić, nekadašnji milicajac,

predsjednik samoproglašene Republike Srpska Krajina, pobjegao pred hrvatskom vojskom koja je oslobađala svoj teritorij, osuđen u Haagu kao ratni zločinac. Ratko Mladić, general srpske vojske u Bosni, odgovoran za masakr preko 7000 muslimanskih civila u Srebrenici, optužnica ga tereti za zločine protiv čovječnosti i genocid. Biljana Plavšić, nekadašnja predsjednica Republike Srpske, optužena za zločine protiv čovječnosti, dobrovoljno se prijavila u Haag, pokajala se i priznala krivnju, osuđena na 11 godina zatvora, kaznu izdržava u Švedskoj. O ostalima koji su prošli kroz kuću "oca nacije" na Dedinju, već je bilo riječi u prethodnim fusnotama.

29. Nikola Pašić Baja (1845.-1926.), djelovao na srpskoj političkoj sceni pola stoljeća, nacionalist i kontroverzna ličnost, tipični balkanski političar, demagog i "ledeni cinik" za kojega je postojao, kako Krleža veli, "jedan jedini klišej: sveta pravoslavna ikona s kandilom, SDŽ-vagon natovaren ruskom zlatnom monetom, ćirilica i ogromno slovo Ž na žandarskoj epoleti..."

30. "Žabljačka Jugoslavija", posprdan naziv za ondašnju Saveznu Republiku Jugoslaviju, zajedničku državu Srbije i Crne Gore, čiji je Ustav, donesen 27. travnja 1992., pisan na Žabljaku po nalogu Slobodana Miloševića; Žabljak, mjesto u Crnoj Gori; *žabljak* - ustajala, prljava voda, bara u kojoj ima mnogo žaba - *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, izdavačka ustanova SANU, Beograd, 1968., tom 5.

31. "Prvo veče kada je vršena egzekucija, a ona je po pravilu vršena posle 10 sati uveče, sa nama je pošao i Ranković. Mi smo ga zvali Marko. Rekao nam je: 'Pri streljanju ne smete nikoga maltretirati. Ni šamar da opalite. Samo metak u potiljak. Bez plotuna, streljajte jednog po jednog, da se u onom mraku ne biste međusobno poubijali'. Streljali smo pet-šest to veče. Ranković je stajao po strani i

gledao. Mi nismo znali da on sve to gleda. Kad smo završili, on na kraju izađe iz mraka i reče: ‘Dobro je. Ovako i ubuduće da radite.’” (Vidan Mićić, *Beleške jednog dželata*, *Republika*, br. 273, 16-30. listopada 2001., Beograd)

32.* *Lapot*, prema *Rječniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, nekadašnji je običaj ritualnog ubijanja starih ljudi, ovdje spomenut u simboličkom značenju “ubijanja *oca nacije*”.

33. Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra*, Beograd, 2001., Samizdat B92.

34. Primjerice, obojica su ispala potkazivači. Pašić je cinkao svoje suborce na procesu oko neuspjelog Ivanjdanskog atentata na kralja Milana. Evo što o tome kaže povjesničar Slobodan Jovanović: “I ne samo to, nego je okrivljavao i celo voćstvo Radikalne stranke, što se dalo tumačiti kao potkazivanje onih drugova koji su zajedno s njim sedeli na optuženičkoj klupi. Osuđen na pet godina robije, on je odmah pomilovan, ali ako je izbegao izdržavanje kazne, nije izbegao osudu javnog mnenja. Njegovo držanje na sudu žigosano je kao krajnji kukavičluk. Da bi spasao svoju glavu, koja nije ni bila u pravoj opasnosti, on se dao upotrebiti za lažnog svedoka protivu svojih vlastitih drugova.” U doušničkom pismu visokom partijskom šefu Petru Stamboliću od 14. svibnja 1955. godine (objavljeno u *NIN*-u br. 3045, od 7. svibnja 2009., nakon pedeset četiri godine Gedžine magle), Ćosić prokazuje svoje kolege, značajna imena srpske kulture, kao ljotićevce, lažne marksiste, šarlatane, neznalice, ljude odane “malograđanštini, boemluku, demoralizaciji, dešperaterstvu, ždanovizmu”, nedarovite i pogubne za ukus omladine, “nacionalno učaurene”, te njihov “nekomunistički ton diskusija”; prokazuje ih Dobrica kao “sektaške i klikaške formacije književnika”, kuka što u “Srbiji danas bukvalno nemamo

nijednog kritičara marksistu”, a za Branka Ćopića kaže da je “kompromitovao književnost”, i napokon veli da je “potrebna ideološka intervencija partije”. Otkucava ih Gedža poimence, pa su se na njegovoj listi našli Zoran Gluščević, Maksimović, Vinaver, Jovan Hristić, B. Radović, Grbić, Jurković, Brašanac, Slobodan Marković, Bogdanović, Gligorić, Petar Džadžić, Bandić, Vučković, Mihiz, Svetlana Janković, Karlo Minić, Zoran Gavrilović. I da nije bilo “zločinca” Tita i njegove četrdeset osme, sva bi ta imena bila deportirana u Sibir, a nešto kasnije, znajući Staljinov cinizam, vjerojatno, i sam denuncijant.

35. Alija Izetbegović, osnivač nacionalističke bošnjačke stranke SDA, njen dugogodišnji predsjednik. Bio je neprikosnoveni lider bošnjačkog naroda; od milja nazvan Dedo. Dana 14. listopada 2000. povukao se sa svih državnih funkcija, jedino je ostao počasni predsjednik SDA. U nekim se medijima spekuliralo o njegovoj kandidaturi za Haag; pripisivalo mu se da je neposredno prije srpskog zločina u Srebrenici pregovarao sa srpskom stranom oko razmjene stanovništva. Navodno je negdje izjavio kako je to činio u dogovoru s Clintonom. Bio je vjernik, premda su ga često nazivali vjerskim fanatikom. Umro je 19. listopada 2003., u sedamdeset osmoj godini života.

36. “Primera radi u Akademiju je primljen i Jovan Rašković, psihijatar i po mome mišljenju začetnik rata u Hrvatskoj, jer je kao legalno izabrani predstavnik SDS i potpredsednik vlade istupio iz Skupštine bez ikakvog stvarnog razloga, čime je secesija Srba iz hrvatske vlasti realizovana…” (Svetlana Slapšak, *Ogledi o bezbrižnosti*, Radio B92, Beograd, 1994.)

37. Eduard Limonov (1943.), romansijer i publicist, poznat kao “najšokantniji ruski pisac”, bio u emigraciji (1974.-1990.), sada lider Nacionalboljševičke partije,

staljinist po političkim uvjerenjima, deklarira se kao ruski nacionalist. Nije samo ispalio mitraljeski rafal po Sarajevu, nego je, kako sam piše, sudjelovao u ratnim okršajima u samom Sarajevu. "Nisam se htio lišiti takvoga zadovoljstva da sudjelujem u nekoliko podviga sa srpskom vojskom, najprije u rejonu Grbavice, a potom sam s četnicima dugo ostao na Jevrejskom groblju. Izveli smo zajedno više napada, svašta sam doživio, gazio sam muslimanske zastave i ljiljane bačene u blato, a od vojnog zapovjednika okruga Vogošće dobio sam na dar pištolj CZ", veli Ćosićev prijatelj Edička u svojoj knjizi *Sveti monstrumi*.

38. Romanima D. Ćosića nisam se bavio, niti mnijem, ali kad ovdje kažem *kupusara*, to ne znači da sudim o vrijednosti knjige, samo se zbilja čudim kako jedan čovjek, uza sve obaveze, nacionalne poslove, političke brige i sijaset moralnih i drugih poraza, uspijeva nadrljati toliki broj stranica, pa ma kakve one bile. Eto je sada, trilogiji *Grešnik*, *Otpadnik* i *Vernik* pridodao još knjiga *Vreme vlasti* jedan i dva, *Piščeve zapise*, itd. Bojim se da vrijedi i za Ćosića ono Krležino izrečeno prije 80 godina kako je na ovim balkanskim pustopoljinama "politika već decenijama kao pakleno ždrijelo gutala sve eventualne karaktere i književne talente". Osobno mi se sviđaju njegove knjige *Daleko je sunce*, *Koreni*, a djelomično i *Deobe*.

39. "Ja sam pre osnivanja SDS uveliko radio sa Karadžićem i savetovao sve protagoniste političkog organizovanja Srba u Bosni da idu kod Karadžića i da se povezuju s njim. S Karadžićem sam bio u veoma tesnim odnosima, naredio sam mu: 'Prihvati se privremeno te dužnosti.' Nisam mogao pretpostaviti da će on postati ovakva figura. To je najdarovitiji srpski političar danas." (*Duga*, 9. srpnja 1994.) Bijah pomislio da je Ćosić izvukao pouke iz pretjeranih pohvala Miloševiću, ali kad se pameti nema, kad si i sam

pogreška, onda nije čudo što je dvojicu zločinaca proglasio najznačajnijim Srbima.

40. "Dobrica Ćosić je bar deceniju pre raspada tvrdio da je Jugoslavija mrtva - i odjednom je postao prvi predsednik države koja se tako zove." (Vidosav Stevanović, *Milošević, jedan epitaf*, Sarajevo, 2001.)

41. Slobodan Blagojević, *Tri čiste obične pameti* (Radio B92, Beograd, 1996.)

42. Ali, kakva korist što su Srbi u pravu kad je Dobrica još 1991. godine zapisao: "Mi smo danas Srbi samo po imenu." Znači li to da nikakvih više vrijednosti ondje nema, nego je još ostalo pusto ime, stara slava. Pa ipak je ostalo još ponešto - ostali su masakri, zločini, rušenja, genocid nad muslimanima i Albancima - i to sve u posljednjoj dekadi XX. stoljeća. Uostalom, je li moguće da je od "Srba ostalo još samo ime", kada sam Ćosić piše te iste 1991. godine da je Milošević zbog nekih svojih mana, prije svega tvrdokornosti i zadrtosti, "ugrozio svoja retka svojstva - visoku inteligenciju, hrabrost, odlučnost, snažnu volju, odanost srpskim nacionalnim interesima. Taj najuspešniji rušitelj Titovog ustavnog poretka, taj čovek koji je najzaslužniji za izlazak Srbije iz poluvekovne potčinjenosti antisrpskoj koaliciji, taj komunist koji je obnovio srpsku državu koju su srpski komunisti dezintegrisali, političar koji je uspostavio Srbiju kao politički subjekt..." (*Večernje novosti*, 22. travnja 2002.) Dakle, kako je to moguće da je ostalo samo puko ime, kad je taj veliki čovjek "obnovio srpsku državu", kad je "uspostavio Srbiju kao politički subjekt". Izvući "Srbiju iz poluvekovne potčinjenosti", obnoviti srpsku državu, uspostaviti "Srbiju kao politički subjekt", pa to su najveća ostvarenja koja se mogu dosegnuti, pod uvjetom da je to istina što Gedža piše. I onda na sve to pljune, tko drugi doli sam Dobrica, i kaže, nakon takve Miloševićeve slave, uspjeha, dostignuća i

spasenja, da je od Srba ostalo još samo ime, te da "nijedan veliki politički cilj, koji smo postavili na početku veka, nismo ostvarili", a prije toga rekao je da je Milošević "obnovio srpsku državu koju su srpski komunisti dezintegrisali", da je Milošević "najuspešniji rušitelj Titovog ustavnog poretka", a "titoizam je najveća kob srpskog naroda". Mnogo kontradikcija iz Dobričine glave. Ali ostalo je još toga zabilježeno i snimljeno, pa je tako Klaus Neumann, predsjedavajući vojnog komiteta NATO-pakta, zapisao: "Milošević nam je rekao: 'Problem Kosova riješit ću jednom i zauvijek u proljeće 1999. godine'. Pitali smo ga kako to misli učiniti, a on je rekao: 'Isto ono što smo Albancima učinili u Drenici 1945.' Na to smo mu rekli da ne znamo što su napravili Albancima 1945., pa smo ga zamolili da nam to ljubazno elaborira. 'Vrlo jednostavno: okupili smo ih i pobili', bio je Miloševićev odgovor." Taj se citat našao i u knjizi Margaret Thatcher *Državništvo*, a spominjao se i na procesu Miloševiću u Haagu. Ako je to "visoka inteligencija, hrabrost, odlučnost, snažna volja, odanost srpskim nacionalnim interesima", onda je jedino točno ono što je rekao Rade Konstantinović da je riječ o ludilu.

43. Prva verzija ovoga teksta objavljena je u *Feralu* 1996., a dorađena je i proširena u prosincu 2001. godine, upravo u vrijeme Piščeve obljetnice, ispalo je slučajno, ali može i kao prilog obljetnici. Tekst je u cjelini objavljen, u nekoliko nastavaka, počev od lipnja 2005. godine, u BH *Danima*, uz neke manje intervencije i preinake. Jedino su fusnote provjerene, redigirane i upotpunjene za ovo konačno izdanje u knjizi, a tekst je tek malko uglačan.